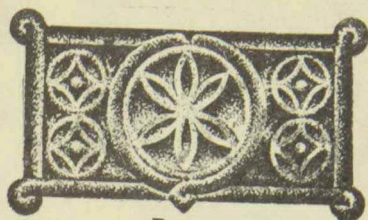

ԼՋՄԻԱԾԻՆ

1993

ԺԼ-ԺԲ

Ծ

ՏԱՐԻ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Կոլեկցիա - Կեկեմբեր

1993

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱՋԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՑ

ՎԵՋԱՓԱՌ ՆԻ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԵԱԹՂԴԻԿՈՍԻ
ԱՄՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

71-95

18208-ՇԿ

Խմբագրական

Ի ԽՆԴԻՐ ՈԳԵՂԵՆԻ

Մերօրյա մարդկային կյանքի հարստփոխ ընթացքը տարուբերվող Եվկիանի ծփանքի նման «հոգևոր կյանքի անսպառ բարիքները» ջրամույն է դարձնում և մարդկանց կյանքում մարմնավոր տենչանքների հորձանուտը:

Հոգևոր կյանքի բացակայությունը լրացվում է աշխարհը սիրելու ցանկությամբ: Լուսափայլ կյանքի ճառագայթը համակվում է մեղանշողի սրբաշուն կուտակվող խավարային թմբիրով, բայց Աստված, որ առատ է ողորմությամբ (Եփես. Բ 4), միշտ էլ ներում է մեր մեղքերն ու հանցանքները և հրավիրում զղջման, «որովհետև նրա արարածներն ենք՝ Քրիստոս Հիսուսով ստեղծվածներ բարի գործերի համար» (Եփես. Բ 10):

Մարդը իր հոգևոր աշխարհով, իր էությամբ, ներքին ապրումներով հոգևոր հարատև փոփոխությունների մի անբախտելի ընթացք է, ուր մե՛կ մեղքի ձմեռն է գործում իր սառնամանիքներով, մե՛կ էլ՝ հավատի գարունը իր բուրմունքներով:

Մե՛կ Տիրոջ պատմերի մաքուր հոգեկիրն է, մե՛կ էլ խստագույն ու հակամարտը: Սիրով ու հոժարությամբ Աստծուն մոտեցողը, բարիքներ ու ողորմածություն կատարողը: Մարդը միշտ հոգևոր պատերազմի մեջ է, կյանքի նեղությունների ու չարչարանքների, բանտի, աքսորի ու տարագրության. ինչպե՞ս հաղթել այդ ամենին. օրհնությամբ ու սրբաբանության, համբերությամբ ու ողորմածությամբ, հավատքով, հույսով և սիրով, այլապես անհնարին է երկրավոր կյանքում դիմագրավել բազմապատիկ նախատիքներն ու անարգանքները:

Ուկնդիր լինենք առաքյալի հուսադրիչ խոսքերին. «Միրելինե՛ր, տարօրինակ մի՛ համարեք այն այրող նեղությունը, որ ձեզ փրկելու համար է...

Այլ, որպեսզի նրա փառքի հայտնության ժամանակ էլ ցնձանք և ուրախանանք» (Ա Պետ. Գ 12—13):

Անօրենության շղթաները կարելի է փշրել միմիայն Աստծու շնորհների հաղթական զինվածությամբ: Որքան էլ հալածիչ բանասերկուն հարձակումներ գործի, միևնույն է, Աստծու շնորհների լուսավոր կարգի մեջ թիրախ է դառնալու և դատապարտվելու կորստյան: Բանասերկուն դեմ է բալեպաշտության: Քրիստոնեության կատաղի թշնամին գործում է իր արբանյակներով: Սակայն մենք Աստծու փառքի համար հոգևոր պատերազմի մեջ պետք է հաղթանակած դուրս գանք, եթե նույնիսկ նախատվենք: Լսենք նույն առաքյալի հավատահաստ պատգամը. «Իսկ եթե նախատվեք էլ Քրիստոսի անվան համար, երանելի՛ եք, քանի որ փառքի և զորության անունը և Աստծու Հոգին է հանգչում ձեր վրա» (Հակ. 14):

Նախ քաջալերված՝ Հիսուս ինքը հաղթեց հոգևոր պատերազմում, առաքինացած խրախուսեց. «Այստեղ, աշխարհում նեղություն պիտի ունենաք, սակայն քաջալերվեք, որովհետև ես հաղթեցի աշխարհին» (Հովհ. ԺԶ 33):

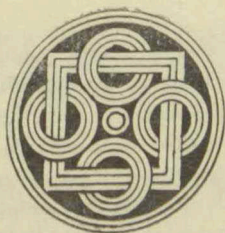
Աշխարհին հաղթած Երկնավոր Թագավորը խրախուսում է նաև հայ ժողովրդին հաղթանակած դուրս գալու հոգևոր պատերազմից: Հայ ժողովուրդը զենք ու զրահ, սաղմոսարան ու քնար առած՝ Աստծու անվան արձանի մարտավարը, վստահությամբ է կրկնում Դավիթ մարգարեի խոսքերը. «Բոլոր ազգերը շրջապատեցին ինձ, բայց Տիրոջ անվամբ հաղթեցի նրանց: Շուրջ բոլորս բռնեցին, միահամուռ պաշարեցին ինձ, բայց Տիրոջ անվամբ վանեցի նրանց» (Սաղմ. ԾԺԷ 10—11):

Այո, հաղթանակած Աստծու հաղթության լույսով գոտեպնդված, ջերմացած ու տոգորված ի խնդիր ոգեղենի, հայ ժողովուրդը շարունակում է իր ընթացքը դեպի «Նավահանգիստը լուսավոր հույսի» կորստյան մատնելով բանասերկունների որոգայթները, որպեսզի փառավորվի արդարների հետ՝ կասեցնելով մահվան բազմահմար հարձակումները՝ հայացքը դեպի փրկչական հեռուն, քայլում է առաջ, հիշելով «Հիսուս Քրիստոս թող ուղղի մեր ճանապարհները» (Ա Թեսաղ. Գ 11): «Ահա թե ինչու մենք պետք է ավելի ևս ուշադիր լինենք» (Եբր. Բ 1), պահպանելու մեր հայրերի անաղարտ հավատը, մեզ փոխանցած քրիստոնեությունը: Հավատքը Աստծու կողմից փոխանցված մեր հայրերին, իսկ մեր հայրերն էլ իրենց հերթին իրենց սրտերի և հոգիների միջով մեզ փոխանցածը մենք ապրեցնելով փոխանցենք մեզնից հետո եկող մեր զավակներին:

Ի խնդիր մեր հայրերի, մեր ժառանգած հավատքի, մենք պետք է ապրենք «ուղիղ վարուք, պարզ մտօք, միամիտ սրտի, կատարեալ հաւատով» (Ժամագիրք): Առանց ճշմարիտ հավատքի, առանց հավատքի ճշմարիտ դավանության չենք կարող արժանանալ երկնքի արքայության, որովհետև «Հավատքը երկնքի արքայության բանալին է, որն Աստված տվեց, որպեսզի նա, որ հավատքի զորություն ունենա, բացի և արքայություն մըտնի» (Հովհ. Երզնկացի): Եվ եթե այսօր շատերը փորձում են մտնել «Այրարատ աշխարհը՝ երկնավոր մշակներ Թաղեոս և Բարդուղեմեոս սուրբ առաքյալների անդաստանը» (Խորենացի), սերմանված փրկության Ավետարանի կենաց խոսքերով, առօր շարունակվում է ոռոգվել Մայր Եկեղեցվո քարոզիչների ջանադրությամբ, միևնույն է, չեն արժանանալու «վեհ ճանչման»:

Գոտեպնդ է Հայոց աշխարհը իր վերադիտողներով, իր հոգեւետ հայրերով, որոնք հայոց հավատքի ծաղկումին վստահ, հպարտ գործա-

կիցներով, շարունակելու են Հայ Եկեղեցիով քրիստոնեության հայացումը նույն մախանձախնդիր ոգով, ինչպիսիք եղան մեր հայրերը, առանց կըղ-գիացման ընդհանուր քրիստոնեական մեծ ընտանիքից, ի սպաս հայ ժո-ղովրդի, ի սեր տիեզերական եղբայրության, ի փառս քրիստոնեության տա-րածման: Բայց գիտենք, թե ամեն ինչ չէ, որ կատարվում է Աստծու կամ-քով, և ահա Հայաստան ժամանած սուտ մարգարեները և վարձկան քարո-զիչներ իրենց անառաքինի վարքով փորձում են ապագգայնացնել մեր ազ-գայինը: Աստծու խոսքի «նոր վաճառականները» գործում են իրենց շահի և գովասանքի համար, այդ ամենը մենք նկատում ենք տխուր սրտով, որ-պեսզի սթափվենք ազգովի, զի Աստված ընդ մեզ է, եթե մենք մնանք հա-վատարիմ մեր հավատքին, հեռու վանենք աղանդավորական և հերձվածող հավատալիքները, իսպառ վտարելով մեր հայրենի եզերքներից նրանց վնասակար դավանությունը, «որովհետև նրանք իրենք իրենց եկեղեցուց օ-տար չեն անվանում ... այլ քրիստոնյաների նման ներս մտնելով դառը թույն են թափում և իրենց օտար ուսումը գործածում խաբելու համար մարդ-կանց» (Սարգիս Ծնորհալի), «իսկ մենք, սիրելիներ, մեր անձերը կառու-ցենք հավատի սրբությամբ, աղոթենք Սուրբ Հոգով, պահենք մենք մեզ Աստծու սիրով, սպասելով մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի ողորմությանը հա-վիտենական կյանքի համար» (Հուդա Ա 20—21): Որպեսզի անմահարար Ավետարանի քաղցր վարդապետությանը հետևող մեր ժողովուրդը, որպես սաստվածային այգու ճշմարիտ տունկ, որպես հանդիսարան Ս. Հոգու կեն-սանորոգ շնորհաց Եսայաշունչ մարգարեությամբ օրհներգի. «Հոգի Տեսուն ի վերայ իմ, վասն որոյ եւ օծ իսկ զիս» (Եսայի ԿԱ 1):

ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏՈՆԸ ԵՎ ՍԱՐԿԱՎԱԳԱԿԱՆ ՉԵՌՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

«Զի դուք յազատութիւն կոչեցեալ էք, եղբարք, միայն զի ազատութիւն ձեր ոչ լինիցի ի պատճառս մարմնոյ, այլ սիրով ծառայեցէք միմեանց»:

(ԳԱՂ. Ե 13)

Սույն թվականի դեկտեմբերի 25-ին, շաբաթ օրը, Սուրբ Ստեփանոս Առաքելայի և առաջին մարտիրոսի տոնին, Մայր Աթոռիս միաբանությունը հոգեկան ուրախության մեջ էր: Այդ օրը, դարերի խորքից եկող ավանդության համաձայն, Մայր տաճարում, ձեռամբ հոգևոր ճեմարանի տեսուչ գերաշնորհ Տ. Անանիա եպիսկոպոս Արաբաշյանի, տեղի ունեցավ հոգևոր ճեմարանի տասը ուսանողների սարկավագական ձեռնադրությունը: Նորոգ ձեռնադրվողները եկան համալրելու Հայ Եկեղեցու միաբանության շարքերը և ուխտեցին լծվելու ազգին ու Եկեղեցուն ծառայելու նվիրական գործին և առաքելությանը, որն իրենց կյանքով ու գործունեությամբ սրբացրել են Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը, Ս. Գրիգոր Նարեկացին, Ս. Ներսես Շնորհալին և մեր մյուս եռամեծ վարդապետներն ու հայրապետները:

Սուրբգրական ընթերցումներից առաջ սկսվեց սարկավագական ձեռնադրությունը: Նորընծաներն իրենց կիսասարկավագական կոշտմն ստացել էին նախորդ օրը, դեկտեմբերի 24-ին: Օրվա պատարագիչ սրբազան հայրը օրհնությամբ տվեց «զսուրբ ուրարս», «իշխանություն ընթեռնույ զսուրբ Անետարանս յեկեղեցիս Աստուծոյ», և «հրաման խնկարկել և բուրել հոտ անուշութեան ի սպասաւորութիւն խորհրդոյն»:

Հավարտ ձեռնադրության, սրբազան հայրը իր խոսքում հորդորեց եր-

բեր չէղվել Մայր Եկեղեցու դավանական սկզբունքներից՝ միշտ լինելով մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի հավատարիմ սպասավորները:

Սրբազան պատարագի ավարտից հետո նորընծաները, առաջնորդությամբ Ս. Անանիա եպիսկոպոս Արաբաշյանի և Մայր տաճարի լուսարարապետ Ս. Հուսիկ արքեպիսկոպոս Սանթրոբյանի, այցելեցին Վեհարան, նորին Սրբությունը պատգամեց, որ նրանց մտասևեռումների առարկան լինի Սուրբ Ստեփանոսի զոհողության, ծառայասիրության և կարգապահության ոգին, որ Սուրբ Ստեփանոսի խորհրդանիշը մնա ոչ միայն լոկ խորհրդանիշ և հիշատակություն, այլ նաև կյանքով ապացուցելի իրականություն:

ՍԱՐԳԻՍ (ՍԵՐՈԺ) ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Ծնվել է 1974 թ. հունվարի 31-ին Թեհրանում (Իրան): Հաճախել է տեղի Նաիրի հայկական դպրոց և, ութամյա ուսումնառությունից հետո, 1988 թ. հունվարին, ընդունվել Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

ԳԵՂԱՄ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

Ծնվել է 1971 թ. ապրիլի 12-ին Արտաշատի շրջանի Դիմիտրով գյուղում: 1978—1988 թթ. սովորել և ավարտել է տեղի ուսական միջնակարգ դպրոցը:

1988 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

ՎԱԶԳԵՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

Ծնվել է 1971 թ. մայիսի 20-ին Լենինականում: 1978—1988 թթ. սովորել և ավարտել է Երևանի № 156 միջնակարգ դպրոցը:

1988 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

ՎԱՐԴԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Ծնվել է 1971 թ. հունվարի 21-ին Էջմիածնում: 1978—1988 թթ. սովորել և ավարտել է տեղի № 2 միջնակարգ դպրոցը:

1988 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

ՀՐԱՆԴ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՍԱՐԻԲԵԿՅԱՆ

Ծնվել է 1971 թ. մայիսի 10-ին Էջմիածնում: 1978—1988 թթ. սովորել և ավարտել է տեղի № 9 միջնակարգ դպրոցը:

1988 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ծնվել է 1973 թ. դեկտեմբերի 26-ին Բելյուրթում (Լիբանան): Չորս տարի հաճախել է տեղի Վահան Թեքեյան վարժարան: 1983—1986 թթ. սովորել է Անթիլիասի դպրեվանքում:

1987 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

ԱՐՏԱԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՏԻՏԱՆՅԱՆ

Ծնվել է 1970 թ. հոկտեմբերի 19-ին Երևանում: 1978—1988 թթ. սովորել և ավարտել է տեղի № 156 միջնակարգ դպրոցը:

1988 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԲՈՅԱԶՅԱՆ

Ծնվել է 1969 թ. մարտի 5-ին Էջմիածնում: 1975—1983 թթ. սովորել է տեղի № 4 միջնակարգ դպրոցում: Ութամյա ուսումնառությունից հետո, 1983—1987 թթ., սովորել և ավարտել է Երևանի ավտոճանապարհային տեխնիկումը:

1989 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

ԳԵՎՈՐԳ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԿՈՇԵՑՅԱՆ

Ծնվել է 1973 թ. հունիսի 9-ին Աշտարակի շրջանի Օշական գյուղում: 1980—1990 թթ. սովորել է տեղի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան միջնակարգ դպրոցում:

1990 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան, այնուհետև ուսուցիչ շարունակել է Երուսաղեմի հայոց Ժառանգավորաց վարժարանում:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԱՂԱԲԱԲՅԱՆ

Ծնվել է 1963 թ. օգոստոսի 5-ին Ախալցխայի շրջանի Փոքր Դաման գյուղում (Վրաստան): 1970—1980 թթ. սովորել և ավարտել է տեղի Ստեփան Ծափումյանի անվան միջնակարգ դպրոցը: 1980—1982 թթ. աշխատել է տեղի գրադարանում որպես վարիչ: 1982—1984 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում: 1985—1989 թթ. ծառայել է ԽՍՀՄ ֆինանսների նախարարությանը կից հատուկ զինվորական ստորաբաժանումում:

1989 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

* * *

Նույն օրը Արարատյան Հայրապետական թեմի առաջնորդանիստ Ս. Սարգիս եկեղեցում նույնպես տեղի ունեցավ սարկավագական ձեռնադրություն: Չեռամբ առաջնորդական փոխանորդ Տ. Գարեգին արքեպիսկո-

պոս Ներսիսյանի Հայ Առաքելական Եկեղեցու միաբանության շարքերն ընդունվեցին Արարատյան թեմի Սևանի հոգևոր դպրանոցի Դ լսարանի երեք սաներ և առաջնորդարանի աշխատակից Տ. Վարդանյանը:

ՏԱԺԱՏ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Ծնվել է 1941 թ. ապրիլի 24-ին Թավրիզում: 1968 թ. ավարտել է Երեվանի պետական համալսարանի ժողովրդագրության ֆակուլտետը: 1968—1975 թթ. պաշտոնավարել է Էջմիածնի հոգևոր գեներալ-մայորի որպես գրադարանի վարիչ: 1973—1990 թթ. աշխատել է Հայկական Հանրագիտարանի խմբագրությունում որպես գիտական խմբագիր:

1990 թվականից Արարատյան թեմի հրատարակչական կենտրոնի տնօրենն է:

ԱՐՏԱԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԼՈՌԵՅՅԱՆ

Ծնվել է 1973 թ. մայիսի 11-ին Էջմիածնի շրջանի Ակնալիճ գյուղում: 1990—1990 թթ. սովորել և ավարտել է Մեծամորի № 1 միջնակարգ դպրոցը:

1990 թ. ընդունվել է Սևանի հոգևոր դպրանոց:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

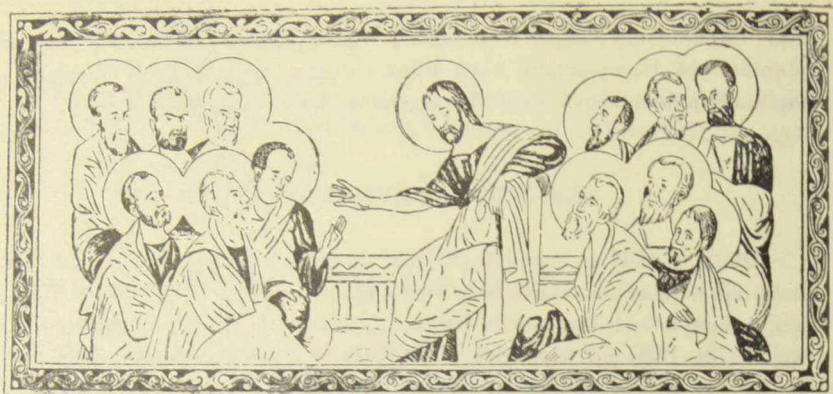
Ծնվել է 1973 թ. մայիսի 4-ին Էջմիածնում: 1980—1990 թթ. սովորել և ավարտել է տեղի Ռ. Պատկանյանի անվան միջնակարգ դպրոցը:

1990 թ. ընդունվել է Սևանի հոգևոր դպրանոց:

ԱՐԱՐԱՏ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Ծնվել է 1974 թ. հունվարի 1-ին Սևան քաղաքում: 1980—1990 թթ. սովորել և ավարտել է տեղի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան միջնակարգ դպրոցը:

1990 թ. ընդունվել է Սևանի հոգևոր դպրանոց:

ՍԱՐԿԱՎԱԳԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

Հոկտեմբերի 3-ին, կիրակը օրը, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնությամբ, Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցում տեղի ունեցավ սարկավագական ձեռնադրություն՝ ձեռամբ Վիրահայոց թեմի բարեխնամ առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Գևորգ եպիսկոպոս Սերայդարյանի:

Այդ օրը սովորականից ավելի մարդաշատ էր եկեղեցին: Հավատացյալները եկել էին սրբազան հոր և նորընծաների խարտավիլյակ արժանապատիվ Ս. Հովսեփ ավագ քահանա Հակոբյանի հետ աղոթելու նորընծա սարկավագների համար, որպեսզի Աստված նրանց բազում շնորհներով օծոխ, որպեսզի ամեն ինչում պարզերես կանգնեն թե՛ Աստծո և թե՛ ժողովրդի առաջ:

Սրբազան հայրը ձեռնադրության ավարտին հավուր պատշանի բարոգ խոսեց, որում բարեմաղթություններ արեց նորընծաներ Գրիգոր սարկավագ Աշուրյանին, Զանիկ սարկավագ Պողոսյանին և Գևորգ սարկավագ Ղուշչյանին, որպեսզի նրանք հաստատուն մնան իրենց հոգևոր ճանապարհին, որպեսզի չարը երբեք չսասանի նրանց մոթերն ու հոգիները: Ձեռնադրիչ սրբազան հայրը շեշտեց և բացատրեց սարկավագության կարևորությունը թե՛ ժողովրդի և թե՛ եկեղեցու կյանքում:

«Տէր ողորմես»-ի հոգեգմայլ երգեցողությամբ և անուշաբույր խնկի ծխով պարուրված, նրանք հաղորդվեցին մեր Փրկչի՝ Հիսուսի Քրիստոսի սարմնով և արչամբ:

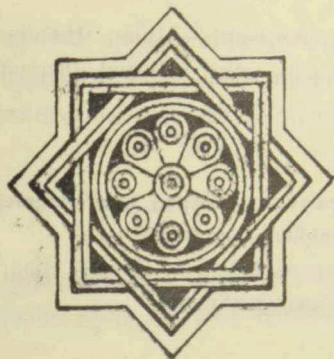
Խնկաբույր խորանը խորին խորհուրդ էր ամբողջությամբ:

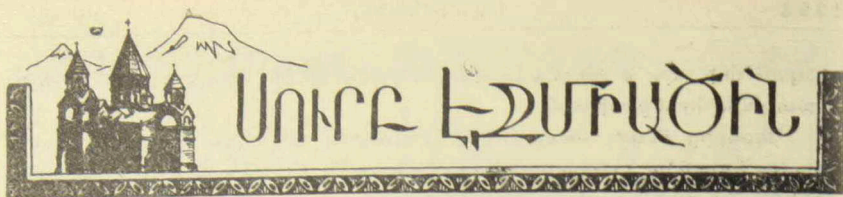
Ս. պատարագի ավարտին հավատացյալ ժողովուրդը, հոգևոր դասի ներկայացուցիչներն ու հոգևոր ճեմարանի ուսանողները համբուրեցին սրբ-

բազան հոր աջը և շնորհավորեցին նորընծաներին՝ մաղթելով նրանց հաստատ մնալ իրենց ուխտին:

Կեսօրից հետո, ժամը 3-ին, ձեռնադրող սրբազան հոր առաջնորդությամբ, նորընծա սարկավագները Վեհարանի ընդունարանում ստացան Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի բարձր օրհնությունը:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԺԱՄԿՈՅԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ

Նոյեմբերի 3-ին, չորեքշաբթի.— Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

* * *

Նոյեմբերի 6-ին, շաբաթ.— Սրբոց հրեշտակապետացն Գաբրիելի և Միքայելի և ամենայն երկնային զորացն:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Ս. Վազգեն արք. Միրզախանյանը:

* * *

Նոյեմբերի 7-ին, կիրակի.— Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Ս. Սերովբե վրդ. Իսախանյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

Ա. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* * *

Նոյեմբերի 10-ին, չորեքշաբթի.— Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

* * *

Նոյեմբերի 13-ին, շաբաթ.— Սրբոց առաքելոցն Անդրէի և Փիլիպպոսի: Այսօր Ս. Աստվածածին եկեղեցում ա. պատարագ մատուցեց Ս. Վազգեն արք. Միրզախանյանը:

* * *

Նոյեմբերի 14-ին, կիրակի.— Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Ս. Թադեոս արք. Զիրեկյանցը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

Ա. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* * *

Նոյեմբերի 21-ին, կիրակի.— Ընծայումն Սուրբ Աստուածածնի երից անց ի Տաճարն:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և խորանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Միքայել վրդ. Աջապահյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Նոյեմբերի 27-ին, շաբաթ.— Սրբոցն Գրիգորի Սբանչեղագործին, Նիկողայոսի հայրապետին և Միռոնայ եպիսկոպոսին:

Այսօր Ա. Աստվածածին եկեղեցում և պատարագ մատուցեց Տ. Տիրայր քնն. Գըլընյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Նոյեմբերի 28-ին, կիրակի.— Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Խորեն քնն. Մարությանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Դեկտեմբերի 1-ին, չորեքշաբթի.— Այսօր Վեհաբանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

* * *

Դեկտեմբերի 4-ին, շաբաթ.— Սրբոց Առաքելոցն և առաջին լուսաւորչացն մերոց Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և խորանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Թադէոս աթղ. Զիրեկյանը:

* * *

Դեկտեմբերի 5-ին, կիրակի.— Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Տիրայր քնն. Գըլընյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Դեկտեմբերի 9-ին, հինգշաբթի.— Յղութին Ա. Աստուածածնի յԱճճայէ: Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և խորանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Եղիշէ ավ. քնն. Բաղրամյանը:

* * *

Դեկտեմբերի 11-ին, շաբաթ.— Սրբոյն Նիկողայոսի Զմիռնացոյ Սբանչեղագործ հայրապետին:

Այսօր Ա. Շողակաթ եկեղեցում և պատարագ մատուցեց Տ. Միքայել վրդ. Աջապահյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ բովանդակալից քարոզ խոսեց:

* * *

Գեկտեմբերի 12-ին, կիրակի.— Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ս. սեղանի վրա, ս. պատարագ մատուցեց Տ. Ստեփանոս քհն. Մեկիքյանը:

Հավարտ ս. պատարագի, Վեճափառ Հայրապետի քարձր մախազանությամբ, կատարվեց Ռոգեմանգստյան հանդիսավոր արարողություն՝ ի հիշատակ 1988 վթականի երկրաշարժի թյուրավոր զոհերի:

* * *

Գեկտեմբերի 15-ին, չորեքշաբթի.— Այսօր Վեճարանում, Վեճափառ Հայրապետի մախազանությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

* * *

Գեկտեմբերի 18-ին, չարաթ.— Սրբոցն Յակովբայ Մծրնայ հայրապետին, Մարուգէի ճգնաւորին և Մեկիտոսի եպիսկոպոսին:

Այսօր Ս. Գալանե եկեղեցում ս. պատարագ մատուցեց Տ. Վազգեն արք. Միրզախանյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Գեկտեմբերի 19-ին, կիրակի.— Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ս. սեղանի վրա, ս. պատարագ մատուցեց Տ. Խորեն քհն. Մարությանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Գեկտեմբերի 22-ին, չորեքշաբթի.— Այսօր Վեճարանում, Վեճափառ Հայրապետի մախազանությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

* * *

Գեկտեմբերի 26-ին, կիրակի.— Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ս. սեղանի վրա, ս. պատարագ մատուցեց Տ. Միքայել վրդ. Աջապահյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ հավոր պատշաճի քարոզ խոսեց:

Հավարտ ս. պատարագի, Վեճափառ Հայրապետի մախազանությամբ, կատարվեց Ռոգեմանգստյան հանդիսավոր արարողություն՝ ի հիշատակ վաղամեռիկ Լուսինե Զաքարյանի:

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍՅՈՒՆՑԱՅ ԹԵՄԻՑ

ՀԻՄՆԱՐԿԵՔ ՍՈՒՐԱ ՏՐԴԱՏ ԵԿԵՂԵՑՎՈ

Սյունյաց թեմի պատմության մեջ արձանագրվեց մի նոր թվական եկեղեցաշինության առումով, այս անգամ Վայքի շրջանում:

Սյունյաց թեմի առաջնորդ Տ. Ասողիկ եպիսկոպոս Արիստակեսյանը Մայր Աթոռի միաբանների և քահանա հայրերի ընկերակցությամբ կատարեց հիմնարկերը Ս. Տրդատ եկեղեցվո:

Առաջնորդ Արքայանք մյուսոմով օծեց եկեղեցու 16 հիմնաքարերը, որոնք զետեղվեցին ճշտված հիմքերի տակ: Եկեղեցական արարողությամբ ներկա էին հազարավոր հավատացյալներ՝ Սյունյաց աշխարհի տարրեր շրջաններից:

ՀԱՏՎԱԾ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՍՐԱՋԱՆԻ ԽՈՍՔԻՑ

Սիրելի հավատավոր զավակներ պատմական Սյունյաց աշխարհի: Մեր կարծիքով եկեղեցաշինությունը եղել և մնում է հայ ժողովրդի բարոյական նկարագրի շինարար կողմը: Դարերի հղովնությով, հայոց մեջ, եկեղեցի կառուցելը սոսկ ճարտարապետական մի շինություն արձանացնել չէ, այլ այն եղել և մնում է որպես աստվածապաշտության համար նախատեսված հավաքատեղի, որտեղ ի մի են գալիս Քրիստոսին խոստովանող հոգիներն ու սրտերը:

Եկեղեցին հայ ժողովրդի զավակներին իր մշտագո ներկայությամբ դաստիարակել և արժանի է դարձրել Աստուծո որդեգրությամբ:

Պատմության մեջ եկեղեցին ներկայանում է որպես քրիստոնեության թանձրացյալ մարմնացումը իր մշտագո աստվածապաշտությամբ:

Եկեղեցին կրոնա-բարոյական դաստիարակության սրբազան ավանդապատճառ է, որը ինքնաբերական և վճիռ աղբյուրի մեծ բազմաթիվ սերունդներ է սնել:

Ի վերջո եկեղեցին ստանձնել է փրկչական դեր, մա է մաքրագործում հոգիները և պատրաստում ժառանգորդներ հավերժական կյանքի համար:

Այսօր Ս. Տրդատ եկեղեցու հիմնարկերը, պատմական Մոզ քաղաքի տեղում, յուրաքանչյուր վայրեցու սրտում արթնացնում է մեր հայրերի դավանած և մեզ ավանդած անսղարս հավատքի շնորհները:

Սիրելի վայրեցիներ, եկեք թուրս միասին լծվենք այս Աստվածամեծ գործին՝ շուտով ավարտելու եկեղեցու շինությունը և գոհությամբ օրհնաբանելու:

Երանի՝ եկեղեցի շինողաց, ամեն:

ԲՈԳԴԱՆՈՎԱՅՈՒ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՕԾՈՒՄԸ

Բոգդանովկայի (Ջալախք, Վրաստան) Ս. Սարգիս եկեղեցին կառուցվել է 1884 թվականին: Բազիլիկ տիպի եկեղեցի է: Արևմտյան պատի ճակատի արձանագրությունից պարզվում է, որ եկեղեցու օծումը կատարել է ժամանակի թեմակալ առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանը:

Սույն թվականի **նոյեմբերի 12-ին, ուրբաթ օրը** (հին տոմարով), ժամը 12-ին, Բոգդանովկայի Ս. Սարգիս եկեղեցին լեփ-լեցուն էր հավատացյալներով և խուռներամ բազմությամբ, որոնք եկել էին ծանոթանալու Վիրահայոց թեմի թեմակալ առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Գևորգ եպիսկոպոս Սերայդարյանին և ստանալու նրա օրհնությունը:

«Հրաշափառ» և «Ուրախ լեր» շարականի կատարման ընթացքում առաջնորդ սրբազան հայրը մուտք գործեց եկեղեցի՝ ողեկցությամբ Բոգդանովկայի հոգևոր հովիվ արժանապատիվ Տ. Նիկիա քահանա Թազայանի և դպիր Գևորգ Կյուրեղյանի:

Արարողությանը ներկա էր Բոգդանովկայի քաղաքագլխի ներկայացուցիչ արմ. Խորեն Հարությունը:

«Ուրախ եղէ» աղմուսի ընթերցումից հետո սրբազան հայրը քարոզ խոսեց և հաղորդեց Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ողջույններն ու օրհնությունները:

Երեկոյան ժամը 16-ին տեղի ունեցավ եկեղեցու նավակատյաց հանդեսը: Կատարվեց նախատոնակ և հսկումի արարողություն: Վերջում առաջնորդ սրբազան հայրը հավուր պատշաճի քարոզ խոսեց՝ շեշտելով օրվա պատմական նշանակությունը:

Երեկոյան, ի պատիվ թեմակալ առաջնորդի, Կյուրեղյանների հարկի ներքո տրվեց ընթրիք:

Նոյեմբերի 18-ին, շաբաթ օրը, առաջնորդ սրբազան հայրը կատարեց Ս. Սարգիս եկեղեցու հանդիսավոր բացումը և օծումը: Այդ օրը կրկին լեփ-լեցուն էր Ս. Սարգիս եկեղեցին և իր շրջապատը: Այդտեղ էին հավաքվել շրջանի հայաբնակ բազմաթիվ գյուղերից հայության հոծ բազմություն:

Սկսվում է եկեղեցու օծման հոգեպարար արարողությունը: Եկեղեցու օծվող հատվածները նախ լվացվում են ջրով և ապա՝ գինով: Լվացումից հետո նշված հատվածները օծվում են Սրբալույս Մեռոնով՝ խաչանիշ դրոշմամբ:

ԳԵՐԱՇՆՈՐ Հ. ԳԵՎՈՐԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԵՐԱՅԳԱՐՅԱՆԸ
ՕԾՄԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀԻՆ

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ՆՈՐԱՕԾ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄՈՏ

Եկեղեցին կրկին իր նախկին՝ Ս. Սարգիս անունով օծվելուց հետո, հընչեցին հոգևոր երգեր և աղոթքներ: Ապա, Դովաստ ավետարանի ընթերցումից հետո, առաջնորդ սրբազան հայրը քարոզ խոսեց՝ վեր հանելով նորած Ս. Սարգիս եկեղեցու արդի դերի և նշանակության մասին տեղի հայ հավատավոր ժողովրդի կյանքում: Տասնամյակներ շարունակ եկեղեցին զրկվել էր իր բուն դերից: Այսուհետև Աստուծո այս Տունը իր լուսաշող ճառագայթները հավերժորեն պիտի սփռի շրջանի հայ հավատացյալների հոգիներին:

Սրբազան հայրը այնուհետև խոսեց Ամենայն Սրբոց տոմի մասին, հատկապես Ս. Սարգսի, որը անգնահատելի դեր է ունեցել քրիստոնյա հայ ժողովրդի կյանքում:

Ապա օրվա պատմական նշանակության առթիվ սրբազան հայրը փոխանցեց Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորանքներն ու օրհնությունները:

Վիրահայոց թեմի թեմակալ առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Գևորգ եպիսկոպոս Սերայդարյանի կողմից նարած Ս. Սարգիս եկեղեցու հոգևոր հովիվ նշանակվեց արժանապատիվ Տ. Նղիա քահանա Թազայանը:

Նույն օրը, ժամը 14-ին, ի պատիվ թեմակալ առաջնորդ սրբազան հոր, Արգունանյանների հարկի ներքո տրվեց ճաշկերույթ:

Նոյեմբերի 14-ին, կիրակի:— Ը կիրակի զկնի Ս. Խաչի:

Կեսդարյա ընդմիջումից հետո, նորած Ս. Սարգիս եկեղեցում մատուցվեց առաջին ա. պատարագը: Պատարագիչն էր եկեղեցու հոգևոր հովիվ արժանապատիվ Տ. Նղիա քահանա Թազայանը:

Ս. պատարագից առաջ, տեղի մտավորականության և ժողովրդի անունից, պրն. Կամո Դալիբալյանը շնորհակալություն հայտնեց առաջնորդ սրբազան հորը՝ Ս. Սարգիս եկեղեցու օծման և վերաբացման առթիվ, և խոսեց Բողոքանովկայի, Ախալքալաքի և Ախալցխայի պատմության մասին՝ վկայակոչելով հիմնականում Ալեքսանդր Երիցյանի «Հայոց Կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք» խորագիրը կրող գիրքը:

Նախքան ա. պատարագի սկսվելը, կատարվեց ընդհանուր խոստովանություն՝ առաջնորդ սրբազան հոր և պատարագիչ տեղի հոր մասնակցությամբ: Ապա սկսվեց ա. պատարագը: Պատարագի Սեղանին սպասարկում էր դպիր Գևորգ Կյուրեղյանը:

«Հայր մեր»-ից առաջ հավուր պատշաճի քարոզ խոսեց պատարագիչ տեղի հայրը՝ միաժամանակ շնորհակալություն հայտնելով Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին և Վիրահայոց թեմի թեմակալ առաջնորդին՝ հայոց գործող եկեղեցիների թիվը ևս մեկով ավելացնելու կապակցությամբ, որին այնքան պապական էր Բողոքանովկայի և շրջակայքի հայությունը:

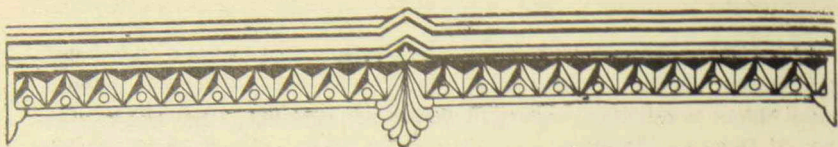
Ս. պատարագից հետո կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն՝ Բողոքանովկայի և շրջակայքի հանգուցյալների հոգիների խաղաղության համար:

Նոյեմբերի 15-ին, երկուշաբթի օրը, ժամը 12-ին, ի պատիվ առաջնորդ սրբազան հոր, Բողոքանովկայի քաղաքապետարանում տեղի ունեցավ ընդունելություն քաղաքապետի կողմից: Սրբազան հորը ողջեցում էին արժանապատիվ Տ. Նղիա քահանա Թազայանը և դպիր Գևորգ Կյուրեղյանը:

Ընդունելությունն անցավ ջերմ և մտերմիկ մթնոլորտում:

Նույն օրը գերաշնորհ Տ. Գևորգ եպիսկոպոս Սերայդարյանը վերապարձավ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին:

ՎՈՂՈՂՅԱ ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒԿՐԱԽՆԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

1998 թ. նոյեմբեր 18-ին Օդեսայում տեղի ունեցավ Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ հայոց եկեղեցու հիմնարկների հանդիսավոր արարողությունը, որը կառուցվելու է ճարտարապետ Բաղդասար Արզումանյանի նախագծով՝ օրհնությամբ Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի:

Հիմնարկների սրբազան արարողությունը, հանդիսադիր Սրբազան Հոր՝ Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Տիրան արքեպս. Կյուրեղյանի գլխավորությամբ, կատարեցին Ուկրաինայի հայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ Ս. Նաթան վրդ. Հովհաննիսյանը, Հյուսիսային Կովկասի փոխառաջնորդ Ս. Եզնիկ ծ. վրդ. Պետրոսյանը, Սբ. Էջմիածնի միաբան Ս. Միքայել վրդ. Աջապահյանը, Թեոդոսիայի հոգևոր հովիվ Ս. Երեմիա քհն. Մակիյանը, Վլադիկավկազի հոգևոր հովիվ Ս. Պետրոս քհն. Բաղրամյանը և Կրասնոդարի հայոց Սբ. Աստվածածին եկեղեցու ծխակատար Ս. Տաթև քհն. Հարությունյանը:

Արարողությանն իրենց աղոթարար ներկայությունը բերեցին պրավոսլավ և կաթոլիկ քույր եկեղեցիների ներկայացուցիչները:

Ներկա էին Օդեսայի տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչները, Օդեսայի քաղաքովսի նախագահի առաջին տեղակալ տիար Յուրի Ավսենտևը, Ուկրաինայի Նախարարների խորհրդին առընթեր կրոնական գործերի խորհրդի փոխնախագահ տիար Գեորգի Շապովալը, Ուկրաինայում Հայաստանի Հանրապետության գործերի հավատարմատար տիար Հրաչ Սիլվանյանը, Ղրիմի, Կիևի, Խարկովի, Ալկերմանի, Նիկոլաևի, Լվովի, Դոնեցկի հայ համայնքների նախագահներն ու ներկայացուցիչները, Օդեսայի ազգային համայնքների և մտավորականության ներկայացուցիչները:

16՝ հիմնաքարերը ջրով և գինով լվացումից հետո, օծվեցին Սբ. Մյունոնով՝ ձեռամբ Ս. Տիրան արքեպս. Կյուրեղյանի, որոնցից մեկը՝ Հայաստանից՝ բերված տուֆ քարը, օծվեց Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի անունով: Հուզիչ էր պահը, երբ օծվեց ևս մի փոքրիկ մասունք-քար՝ բերված Արարատ լեռից Օդեսայի լեռնագնացների ձեռքով: Քարերը հիմքի մեջ տեղադրելու ժամանակ հիմքի հողին խառնվեց Սբ. Էջմիածնից բերված Հայրենիքի կենսատու հողը:

Հիմնարկների կարգի ավարտից հետո Ս. Տիրան արքեպս. Կյուրեղյանը իր քարոզի մեջ ի մասնավորի ասաց.

«Ամբողջ հոգով գոհություն եմք մատուցում Ամենակալ Աստծուն, որ մեզ արժանացրեց այս հյուրընկալ հողի վրա հիմն արկանելու մի նոր հայրենիք եկեղեցու: Թող Աստված օրհնի հողն այս, որպեսզի իր բոլոր հավատավոր զավակները գործությունն ու շնորհները ստանան Սբ. Հոգու, որպեսզի կարողանան կյանք ունենալ, իսկ այսօր կյանքը ծանր է բոլորի համար:

Այսօր մեզ համար կրկնակի տոն է, զի Օդեսայի պատկան իշխանությունները երջանիկ հնարավորությունը տվեցին մեզ՝ հայ ժողովրդի զավակներին, այս հրաշագեղ անկյունում կառուցելու եկեղեցի: Հուսով եմ, որ այս տաճարը աղոթքի տուն կլինի ոչ միայն հայերիս համար, այլ այն խորհրդանշի՝ կդառնա ժողովուրդների բարեկամության՝ Օդեսայում ապրող բոլոր ազգերի համար: Ես ողջունում և շնորհակալություն եմ հայտնում բոլոր եկեղեցիների և տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչներին, բոլոր ներկաներին և կառուցվող եկեղեցու բարերարներին:

Տասնամյակներ առաջ մեր նախնիները անգիտաբար քանդում էին, իսկ մենք՝ ներկայիս սերունդը, Աստուծո օգնականությամբ նորից կառուցում ենք: Թող Աստված բոլորիս պարզևի հույս ու հավատ, ուժ ու եռանդ, որպեսզի հետայսու ևս մնանք արժանավոր զավակները մեր հայրենյաց:

Այնուհետև Ս. Միքայել վրդ. Աջապահյանը, բոլոր ներկաներին ողջունելով Սբ. Էջմիածնի ողջ միաբանության անունից, ընթերցեց Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ողջույնի և Հայրական օրհնության ուղերձը:

ՀՈԳԵՇՆՈՐՀ Ս. ՆԱԹԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ,
ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ ՌԻԿՐՍԻՆԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ

Գլով

Մեծ գոհունակությամբ տեղեկացանք Ձեզանից, որ շուտով տեղի կունենա հիմնարկեքը Օդեսայի հայոց նոր եկեղեցիին:

Սուրբ Էջմիածնից հղում ենք Մեր օրհնությունը և մաղթանքը, որ առաջիկա մեկ-երկու տարիներ հետո լրանա կառուցումը նոր եկեղեցուն, որ պիտի դառնա հպարտանքը Օդեսայի հայ համայնքին:

Հղում ենք մաս Մեր սիրտ ողջույնը թեմակալ առաջնորդ Ս. Տիրան արքեպիսկոպոսին և Ձեզ՝ մաղթելով մշտանորոգ եռանդ ու հաջողություններ:

Սուրբ Էջմիածնից օրհնություն Օդեսայի հայ հավատացյալներին:
Ողջ լեռուք գորացյալ Սուրբ Հոգով:

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

11. Էջմիածին,

3 նոյեմբերի 1993 թ.

Ապա Ս. Նաթան վրդ. Հովհաննիսյանը, ողջույնի խոսքով դիմելով բոլոր ներկաներին, ի մասնավորի ասաց.

«Այսօր կյանքիս թերևս ամենահուզիչ և հոգեկան ուրախության պահն եմ ապրում՝ հիմնաքարը դնելով մի նոր եկեղեցու, որը հայրենիքից կտըրված մեր ազգի մի բոլոր զավակների համար դառնալու է միացնող կամուր-

ջը Ար. Էջմիածնի հետ և անմար փարոսը դեպի հավիտենականություն տանող ճանապարհին: Տերն անապով մեր աղոթքներին և տեսնելով մեր աստվածահան գործը, ոչ միայն մեզ արժանացրեց այս սրբազան օրվան, այլև պարգևեց արև, լույս ու ջերմություն, զի ամուր լինի հիմքը եկեղեցու, անասան մնա մեր հավատքը և մեզ երբեք չլքի հույսը աստվածային սիրո հանդեպ:

Սրբազան Հոր ձեռքով, Հայ Առաքելական Եկեղեցու Սրբալույս Մյունոնով օծվեցին տասնվեց անկյունաքարերը, սակայն, ինչպես տեսաք, Սուրբ Սեդակի հիմքում դրվելու համար օծվեց ևս մի փոքրիկ քար, մի մասունք, որը Օդեսայի լեռնագնացները բերել են մեր հարազատ Աստվածաշնչական Արարատ լեռից, որ խորհրդանշում է մեր ազգի հավիտենականության և հանգրվանը նոր մարդկության օրոցքի՝ Նոյան Տապանի:

Թող մեր այս եկեղեցին, հիմնված Արարատյան օրհնության վրա, Սև ծովի այս ասպնջական ափին դառնա մի նոր Նոյան Տապան՝ իր գիրկն առնելով և շնորհներ բաշխելով Արարչի բոլոր հավատավոր զավակներին՝ անկախ ազգությունից ու դավանանքից:

Այնուհետև ողջույնի խոսքով հանդես եկան Ուկրաինական Պապուսլավ Եկեղեցու ներկայացուցիչ Ալեքսանդր ավագ. քհն. Կրավչենկոն, Օդեսայի քաղգործկոմի նախագահի առաջին տեղակալ տիար Յուրի Ավկսենսոն, Ուկրաինայի Նախարարների խորհրդին առընթեր կրոնական գործերի խորհրդի փոխնախագահ տիար Գեորգի Ծապովալը, Ուկրաինայում Հայաստանի Հանրապետության գործերի հավատարմատար տիար Հրաչ Սիլվանյանը, Օդեսայի հայ համայնքի վարչության նախագահ դոկտ. Հերբերտ Քամալովը:

Սրբազան Հոր «Պահպանիչ»-ից հետո, հնչեց «Էջ Միածինն ի Հօրե» չարականը:

Հավարտ արարողության բոլոր հյուրերը հրավիրվեցին ընդունելության Օդեսայի Պաշտոնական Ընդունելությունների Տան սեղանատանը:

Ընդունելությունից հետո Տիրան արքեպիսկոպոսը, Նաթան վարդապետը, Միքայել վարդապետը և Օդեսայի հայ համայնքի վարչության նախագահ դոկտ. Հերբերտ Քամալովը հարցազրույց ունեցան Օդեսայի հեռուստատեսությամբ:

ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ ՄԱՏՅԱՆԻՑ

ՍԱՂՄՈՍ Ա.

- 1.—Երանելի է այն մարդը,
որ չճետնեց ամբարիշտների խորհրդին
և չզնաց մեղավորների ճանապարհով
և չնստեց չարակամների աթոռին:
- 2.—Այլ, նրա կամքը Տիրոջ օրենքներն են
և նրա օրենքների մասին է խորհում Գիշեր ու ցերեկ
- 3.—և նա ջրի հոսանքի մոտ տնկված ծառի է նման,
որ իր պտուղը ժամանակին կտա
և նրա տերեր չի թափվի
և ամեն ինչ որ կկատարի,
կհաջողվի նրան:
- 4.—Բայց այդպես չեն ամբարիշտները,
ո՛չ, այլ նման են փռշու, որ քշում է քամին
և ցրիվ տալիս երկրի վրա:
- 5.—Դրա համար ամբարիշտները
չեն կանգնելու դատաստանի առաջ,
ոչ էլ մեղավորները՝ արդարների խորհրդում,
- 6.—որովհետև Տերը ճանաչում է
արդարների ճանապարհը,
բայց ամբարիշտների ճանապարհները կկորչեն:

ՍԱՂՄՈՍ Բ

- 1.—Հեթանոսները ինչո՞ւ խոսվեցին
և ժողովուրդները խորհեցին ընդունայն,
- 2.—երկրի թագավորները խորհրդի ելան
և իշխանները հավաքվեցին ժողովի
Տիրոջ և իր Օծյալի դեմ:

- 3.—«—Խզե՛նք նրանց կապանքները
և թողափենք նրանց լուծը մեզանից»:
- 4.—Երկնքում բնակվողը ծիծաղելու է նրանց վրա
և Տերը արհամարհելու է նրանց:
- 5.—Այն ժամանակ նա խոսելու է նրանց հետ
իր բարկությամբ
և խոովեցնելու է նրանց
իր սրտմտությամբ:
- 6.—«—Ես թագավոր կարգվեցի նրա կողմից՝
Նրա Սիոն սուրբ Լեռան վրա,
հռչակելու համար հրամանները Տիրոջ»:
- 7.—Տերն ասաց ինձ.
«—Դո՛ւ ես իմ որդին
և ես այսօր ծնեցի քեզ.
- 8.—Խնդրիր ինձանից
և քեզ հեթանոսներին ժառանգություն կտամ,
և իշխանություն՝ երկրի բոլոր կողմերում:
- 9.—Պիտի հովվես նրանց երկաթյա գավազանով,
որպես բրուտի անոթ պիտի փշրես նրանց»:
- 10.—Ա՛րդ, ո՛վ թագավորներ, խոհեմացե՛ք,
և դո՛ւք, երկրի դատավորներ, խրատվեցե՛ք,
- 11.—Երկյուղով ծառայեցե՛ք Տիրոջը
և դողալով ցնձացե՛ք նրա առաջ,
- 12.—ընդունեցե՛ք նրա խրատը,
որպեսզի Տերը չբարկանա
և դուք չկորչեք
արդարության ճանապարհներից,
որովհետև նրա բարկությունը
այն ժամանակ զարհուրելի կլինի:
- 13.—Երանի՛ նրանց, ովքեր իրենց հույսը
Տիրոջ վրան են դրել:

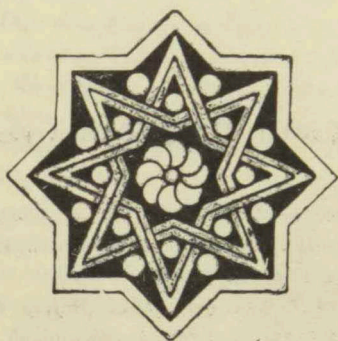
ՍԱՂՄՈՍ Գ

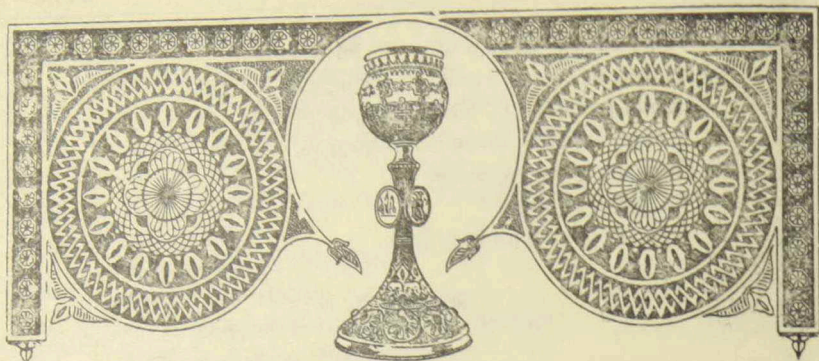
- 1.—Սաղմոս Դավթի
- 2.—Տե՛ր, որքա՛ն շատացան ինձ նեղողները
և շատերը իմ դեմ էլան:
- 3.—Ծառերն իմ մասին ասացին,
թե՛ սրա համար չկա՝ փրկություն իր Աստծո մոտ.
- 4.—բայց դո՛ւ, ո՛վ Տեր, իմ օգնականն ես,
իմ փառքն ես և գլուխս բարձր պահողը:
- 5.—Ես աղոթեցի Տիրոջն իմ ձայնով
և նա լսե՛ց ինձ իր սուրբ լեռից:
- 6.—Ես պառկեցի և քնեցի,
արթնացա, և Տերը իմ պահապանն է.
- 7.—ես չեմ վախենա նրանց բյուրավոր զորքերից,
որոնք շուրջս բոլորած՝ պաշարել են ինձ:

8.—Արի՛, Տեր, և փրկի՛ր ինձ, ո՛վ իմ Աստված,
որովհետև դու հարվածեցիր բոլորին,
ովքեր թշնամի էին ինձ առանց պատճառի,
և մեղավորների ատամները կփշրես:

9.—Տիրոջից է փրկությունը.
Քո օրհնությունը
թո՛ղ քո ժողովրդի վրա լինի:

Թարգմ.՝ Ա. Ե.

ԱՆՑՅԱԼԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐ ԷԶԵՐԻՑ

Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանը ոչ միայն բազմարդյուն հայագետ էր, այլև Ավետարանի խոսքը մեկնող, ոգեշեն մի ներշնչումով իր ժողովրդին ներկայացնող հոգևորական:

1880 թ. պատմական Գողթն գավառում ծնված 14-ամյա պատանին ընդունվում է էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարան՝ ավերտելիս գլխավոր ուսուցիչ ունենալով Մաղաթի արքեպիսկոպոս Օրմանյանին՝ «Հայաստանյայց եկեղեցականության ամենից ավելի հայտնի և գիտուն աստվածաբանին»: Իր ուսուցչի նման, նրան ևս վիճակված էր վեր բարձրանալ հոգևոր կյանքի և իմացականության աստիճաններով: Գերմանիայում ստանալով փալլուն աստվածաբանական կրթություն և աշխատակցելով Եվրոպայի կրոնագիտական ամսագրերին, 1894 թ. վերադառնում է հայրենիք և նույն թվականի սեպտեմբերի 11-ին արեղա ձեռնադրվում Մայր Աթոռում:

Ստացած տեսական գիտելիքներին գումարելով ձեռագրական հմտությունները և օգտվելով Մայր Աթոռի մատենադարանի գրչագրային անսպառ զանձներից, մեկը մյուսի հետից վեր է հանում անգնահատելի սկզբնաղբյուրային արժեք ունեցող տարբեր բնագրեր, որոնք կարևորվում են ոչ միայն մեր, այլև ընդհանուր եկեղեցական պատմության տեսանկյունից: 1894 թ. դառնալով «Արարատ»-ի խմբագիր, գիտական մի նոր խորք և հոգևոր փալլ է հաղորդում ամսագրին: Կարապետ եպիսկոպոսն իրեն վստահված բոլոր գործերում՝ լինի ճեմարանի տեսչություն թե թեմական առաջնորդություն նրկանում, Ատրպատականում ու Շամախիում, առանձնացել է բարձր իմացականությամբ և նկարագրով:

Հոգևորականի կոչման ու պատասխանատվության իր ըմբռնումների խտացված արտահայտումը կարելի է համարել դեռևս 1889 թ. Գևորգ Դ մեծագործ Կաթողիկոսի շիրմի առջև արտասանած խոսքը, որն ավարտվում էր հարազատ ժողովրդին ուղղված հետևյալ երդում-պարտավորությամբ.

«Տե՛ս, ժողովուրդ, հայի արյուն արցունքը թող լինի մեր ուխտի չորբորդ

կնիքը, քո հառաչանքը երբեք դադար չտա մեզ թմբորության անկողնի վրա, ընդոստ վեր կեննք, Կայսնի նման աստանդական շրջենք, եթե քո ցավերը տեսնենք ու անտարբեր մնանք»:

Տարաբախտաբար նրա կյանքի թելը վաղ կտրվեց՝ 1915 թվականին, վիրահատական մի գործողության ժամանակ՝ անավարտ թողնելով մեր Եկեղեցու նվիրյալ այս գործչի ծրագրերն ու մտահոգումները:

Կարապետ եպիսկոպոսի եկեղեցա-պատմական աշխատանքները թեև վաղուց իրենց հաստատուն տեղն են գրավել հայագիտական ուսումնասիրությունների ցանկում, սակայն քարոզները, սփռված «Արարատ»-ի էջերում, ասես մի տեսակ մոռացումի էին մատնվել, որոնք ի մի հավաքել և «Քրիստոնեությունի իսկությունը» խորագրված հատորում վերստին հրատարակել է Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ Կաթողիկոսը: Առաջաբանի իր խոսքում նշելով մերօրյա կարեւորությունը Կարապետ եպիսկոպոսի «Արարատ»-ում հրատարակված հոդվածների, գրում է.

«Օտարին տիղմացյալ ջուրի առվակները փակելն առաջ, և ամբողջն փակելու համար հարկ է մեր ժողովուրդի կյանքի անդաստանը ոռոգել մաքուր ջուրովը Ավետարանին, մեր հայրերու ըմբռնած և ապրած Ավետարանին, Հայաստանյայց Եկեղեցվո մատուցակույմով մեզի փոխանցված, դարերու շարահարությունը և ոչ միշտ հեշտ ու խաղաղ գնացքով:

Ահա այդ մատուցակներեն աղնվագույն և ընտրելագույն մեկին՝ Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանի գրչով բացված առվակն է, որ այս հատորին մեջեն մեր ժողովուրդի կյանքին մեջ պիտի հոսեցնե «Կենդանի ջուրը»: Իր իսկ բնորոշմամբ, հանձին Կարապետ եպիսկոպոսի՝ Ս. էջմիածնի անմար լույսը այսպիսի լուսաթաթավ և լուսատարած դեմքերով ավելի զգալի ներգործություն կստանա լուսակարոտ հայ հոգիներուն համար», այս հատորի հրատարակությունն էլ խնդրում է համարել «որպես դուզն մասնակցություն Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնի այս օրերուն տարած տենդագին գործունեության, ընդ հովանավորությամբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին՝ Նորին Սուրբ Օծեթյուն Տ. Տ. Վազգեն Ա Վեհափառ Հայրապետին, ի սպասավորություն հոգևոր կարյաց ժողովրդյան Հայաստանյայց»:

Ստորև ներկայացնում ենք գրքում զետեղված քարոզներից մեկը, որը 1902 թ. տպագրվելով «Արարատ» ամսագրում, այսօր ևս խոսում է ավետարանական խոսքի քարոզչին ծարավի հավատացյալների սրտի հետ:

ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ ՈՒ ԱՂՔԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Նոր չէ, որ աշխարհիս վրա հարուստ ու աղքատ կա: Բոլոր մարդիկ հավասար հարուստ ու հավասար աղքատ են այնտեղ միայն, որ թոչունի պես են ապրում՝ բնության, այդ հասարակաց մոր գրկից անմիջապես ստանում իրենց օրական սնունդը. թեպետ այդտեղ էլ քիչ չի պատահում, որ գորեղը թուլիս ճնշե, նորա ժողովածը ձեռքից խլե, բանեցնե նորան յոր համար, ու ինքն ավելի փառքում ու անաշխատ ապրե: Բայց երբ մարդու յոր ձեռքի աշխատանքն է դառնում ապրուստի միջոց, երբ հազարավոր ժողովուրդ խմբվում է մի փոքրիկ տարածության վրա՝ քաղաք ու հասարակություն կազմում, առևտուր սկսում,—խտրությունը հարուստի և աղքատի մեջ պետք է անպատճառ զգալի լինի և զնալով մեծանա: Մեկը շատ է աշխատում, մյուսը քիչ. մեկը պահում ու բազմապատկում է յոր աշխա-

տանքի պտուղները, մյուսը վաչեում է ու վատնում. մեկը միայն յուր երկու ձեռքն ունի աշխատելու համար, մյուսն ունի հորից ստացած ժառանգություն, որ արդյունք և տոկոս է բերում, կամ յուր մտքի ճարտարությունը կարող է գործ դնել հազարավոր ներելի և աններելի միջոցներով: Եվ ահա հետզհետե ստեղծվում է մի դրություն, ուր ոմանք բաց են անում աչքը աղքատության մեջ և չարքաշ կյանք վարում մինչև վերջին շունչը, ուրիշները հարուստ ճնշվում են և հեշտ ու փարթամ ապրում: Եվ հարց է ծագում ըստ ինքյան. ինչո՞ւ այդպես պետք է լինի, ինչո՞ւ են մեղավոր առաջիններն ու արտոնյալ վերջիններս: Այդ հարցը շատ է զբաղեցրել մարդկությանը. բայց ներկայումս մա լոկ իմաստասիրության առարկա չէ, այլ խիստ կենսական մի խնդիր՝ մանավանդ քաղաքակրթված աշխարհի համար, կարելի է ասել, հասարակական խնդիրների մեջ ամենից կենսականը, ամենից ստիպողական լուծում պահանջողը: Եվ ահա բնականաբար շատերի հաշաքքը դեպի մա է դառնում, որի կոչումն էր՝ ավետարանել աղքատաց, և կկամենային ստույգն իմանալ, թե ի՞նչ է պատասխանում մա այդ հարցին:

Այստեղ ևս իրարից շատ տարբեր, որոշ կետերում տրամագծորեն հակառակ հայացքների ենք հանդիպում: Ոմանց ասելով, Հիսուսի գործունեության և ավետարանի քարոզության իսկական նպատակն է եղել համայնական կյանքը հեղափոխել, աղքատների վիճակը բարվոքել, և ավետարանն ուրիշ բան չէ, բայց եթե համայնական կյանքի մի ընդարձակ ծրագիր, որ բոլոր մարդոց հավասարություն, տնտեսական կարիքների և ուրիշ արտաքին պայմանների ճնշումից ազատություն է պահանջում: Սակայն այսպես մտածողների մի մասը միայն բարեմիտ է՝ ավետարանի արժեքը բարձրացնել, ժամանակակից կյանքի մեջ նորան պատվավոր դիրք և գործնական դեր ընծայել է կամենում. մյուս մասն ընդհակառակը համարում է նորա ծրագիրը բոլորովին անիրագործելի և օդային: Իբր Հիսուս իրականության մասին մութ գաղափար ուներ, ինքն աղքատ դասի միջից ելած լինելով՝ այդ դասին հակառակ կասկածով և խորթությամբ էր նայում հարուստների վրա և արվեստների ծաղկումն ու վաճառաշահությունը չէր գնահատում,—նորա առաջնորդող գաղափարն ու ծրագիրը մի ողորմելի բան էր՝ ընդհանուր աղքատություն:— Ուրիշները թե՛ սկզբունքով և թե՛ հայեցակետով բոլորովին տարբերվում են այս երկու խմբից: Նոքա չեն ընդունում, թե Հիսուս մասնակցություն է ունեցել յուր ժամանակի տնտեսական և հասարակական գործերում, և հերքում են նույնիսկ այսպիսի խնդիրների վերաբերյալ որևէ սկզբունքի գոյությունը ավետարանի մեջ: Նոցա ասելով Փրկիչն առօրյա կյանքից միայն պատկերներ ու առակավոր խոսքեր է վերցրել յուր քարոզության համար, անձամբ կարեկցել է ի սրտե խեղճների, աղքատների, ցավագարների վիճակին, բայց ամենևին նպատակ չի ունեցել նոցա երկրավոր կացությունը բարեփոխելու, այլ միայն երկնավորից է խոսել, կրոնական զգացումներ ներշնչել, հոգևոր փրկություն պատրաստել: Կան մինչև անգամ այնպիսիներ, որոնք Քերկայացնում են նորան իբրև մի ծայրահեղ պահպանողական, որ տիրող կարգերի մեջ ոչ մի փոփոխություն չի կամեցել մտցնել՝ թողել է ամեն ինչ այնպես, ինչպես կա:

Արդ, ո՞րն է ուղիղն այս տարուբեր կարծիքներից: — Ուղիղը որոշելու համար մենք պետք է նախ մի գաղափար կազմենք այն հասարակության մասին, որի հետ գործ ունեն Փրկիչը: Աղքատների, խեղճների, որբերի ու այրիների վիճակը գուցե ավելի դառն չէր այստեղ, բան ուրիշ տեղերում նույն ժամանակ և առաջ եղել է. բայց մարգարեների ու սաղմոսերգուների

դպրոցից ելած մի ժողովրդի մեջ անշուշտ շատ ավելի խոր կերպով էր զգացվում նորա դառնությունը։ Բոլոր ճշմարիտ մարգարեները թշվառների սլաշտպան էին և իբրև Իսրայելի Աստուծո առաջին ու ամենակարևոր պահանջ ներկայացնում էին՝ արդարադատություն որբերի, գութ ու խնամք տնանկների համար։ Նոցա քարոզը խողներ սովորաբար քիչ էին լինում, նյութական ուժն ու մարդոց ստոր կրքերն իրենց գործը հառաջ էին տանում, և ամբողջ շարունակում էր գնալ այնպիսիների ետևից, որոնք արդարության դյուրին ճանապարհ էին ցույց տալիս։ Քահանան ասում էր. ամենից առաջ Աստուծուն պետք է հատուցանես պարտքդ՝ զո՞հ բեր Նորա սեղանի վրա, նվերներ տուր Նորա սպասավորներին, և կփակես Նորա աչքը, քավություն կգտնես քո մեղքերի համար։ Օրենագետներ եկան և հազար ու մի կարգեր սահմանեցին, որոնց ուղիղ գործադրությունն իրենցից պիտի սովորեին, և գործադրելով, Աստուծո օրենքը պահած՝ արդարության ճանապարհի վրա օր ավուր հառաջադիմած լինեին, մինչև որ կկարողանային հպարտ հպարտ կանգնել Աստուծո առաջ, պարծանքով թվել իրենց արդարություններն ու հատուցում պահանջել։ Բայց Իսրայելի որդիլոց՝ հատկապես խեղճ, հարստահարյալ, օրական հացի կարոտ դասի մեջ, երբեք չսպառնեցան մարդիկ, որոնք այրված սրտով և բռն ու ակնկալությամբ սպասում էին, թե երբ մարգարեների խոսքը կկատարվի, Աստուծո ողորմության դուռը կբացվի և կու գա մեկը՝ «արդարություն ածեալ ընդ մեջ իւր եւ ճշմարտութեամբ պատեալ զկողս իւր» — պաշտպանելու համար տնանկների իրավունքը։ Ահա այսպիսի «հոգւով աղքատներ»ի նկատի ունի Փրքկիչն ըստ մեծի միասին, երբ Նա խոսքն աղքատների վերա է դարձնում։ Պետք է չմոռանանք ուրեմն, որ այստեղ իրար դեմ կանգնած են ո՛չ թե Եվրոպայի խոշոր դրամատերերն ու գործարանական բանվորները, ո՛չ թե մեր անհոգի վաշխատուներն ու արշունաբան գյուղացիները, այլ հրեից պճնազարդ քահանայապետները, արդար օրենագետ փարիսեցիներն ու այն այրիները, **մեղաւորները**, որոնց լուսնն նոքա զանձանակի մեջ էին ընդունում և իրենց արհամարհում՝ պատշաճ հեռավորության վրա պահում։ Այդ է պատճառը, որ ավետարանի մեջ շատ տեղ հոգևոր ու մարմնավոր աղքատությունը ճուշմանում են՝ աղքատ կոչվում են նոքա, որոնք ճշմարտության խոսքին կարոտում են ինչպես երկնային մասնագային, և ընդհակառակն մեծատուն նոքա, որոնց աշխարհային ցանկություններով հղիացած սիրտը փակվել է ընդմիջտ այդ խոսքի համար։ Ուստի ավետարանի այն բոլոր ասացվածները, որոնք վերաբերում են **հոգւով աղքատներին**՝ պետք է մի կողմ թողնել, և ապա տեսնել, թե ինչ վերաբերմունք է ցույց տալիս նա դեպի զուտ անտեսական կարիքի ներքո հեծողների վիճակը։

Հիսուս մեծ վտանգ էր համարում հարստությունը մարդոց բարոյական կյանքի համար. որովհետև հարստությունը նոցա սրտեր խառնացնում, աշխարհային հոգսերի մեջ կաշկանդում, և զանազան վայելքների հրապույրով հեռացնում է նոցանից՝ անմասնելի դարձնում Երկնքի արքայությունը։ Սակայն կատարյալ անմտություն է իհարկե առարկել, թե Նա կամենում էր, որ բոլորեքյան աղքատ ու թշվառ լինեն և բոկոտների այդ բազմությունից Յուր արքայությունը կազմե։ Կատարելապես հակառակն է ճշմարիտ։ Նա ամեն բանի յուր իսկական անունն է տվել և երբեք կարիքը ճոխություն, թշվառությունը երջանկություն չի համարել։ Ո՛չ միայն չի նպաստել դոցա զորանալուն, այլ ամեն կերպ մաքառել է դոցա դեմ և վերացնելու ձգտել։ Նորա ամբողջ գործունեությունը փրկչական է նաև այն տեսակետից, որ

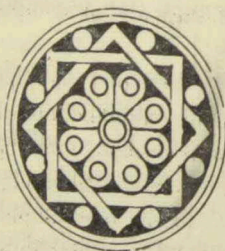
կոիվ է եղել թշվառության դեմ: Կարելի էր մինչև իսկ առարկել, թե Նա չափազանց մեծ ուշադրություն է դարձնում աղքատության չարիքի վրա և ավելի նշանակություն տալիս նորա դեմ գործող առաքինություններին՝ ուղործածությանը, քան պետք է. սակայն Նա իրոք աղքատությունն ու թըշվառությունը չի նկատում իբրև ամենամեծ չարիք, այլ մեղքը, ուստի և ուղործածությունից ավելի բարձր է դնում անհիշաչարությունը: — Համենայնդեպս աղքատության ջատագով Նա չի եղել, և այն միջնադարյան կրոնավորները, որոնք ընդհանուր աղքատությունն էին քարոզում և մորացկանությունն իբրև առաքինություն ներկայացնում, իրավունք չունեին Նորան իրենց քարոզության վրա կոչելու: Հիրավի Նա պարտք էր դնում այն աշակերտների վրա, որոնք պետք է իրենց ամբողջ կյանքն ավետարանի քարոզության նվիրեին՝ ձեռք վերցնել բոլոր ունեցվածքից կամ աշխարհային գույքից. բայց չի կամեցել երբեք, որ նոքա մորացկանություն անեն: Պողոս առաքյալը մի տեղ (**Ա. Կորնթ. Թ. 14**) հիշում է. «Տերը հրաման է տվել, որ ավետարան քարոզողներն ավետարանից հոգան իրենց ապրուստը»: Այդ խոսքը չկա մեր ավետարաններում, դուրսը պահված սակավաթիվ տերուճական խոսքերից մեկն է, բայց նորա վավերականության մասին կասկած լինել չի կարող իհարկե. նա պարզ ցույց է տալիս, թե ինչպես ավետարանի քարոզիչներն, ամեն հոգսից ազատ լինելու և ամբողջապես իրենց կոչմանը նվիրվելու համար, ունեցվածքից զրկվելով՝ պետք է վստահ լինեին, որ այդ նոր կոչումն ապրուստի անհրաժեշտ միջոցները կու տար իրենց, և իրավունք պետք է ունենային վաչելել այն, իբրև մշակ արժանի վարձուց: — Ուրիշ խնդիր է, թե ավետարանի սպասավորները ինչպես են կատարել Տիրոջ պատվերը և թե արդյոք կյանքի ներկա պայմաններում այդ պատվերն ամենայն ճշդությամբ կատարել կարելի՞ է: Պետք է չմոռանալ միայն, որ նա վերաբերում է զուտ ավետարանի քարոզը տարածողներին՝ ո՛չ թե եկեղեցվո պաշտոնյաներին առհասարակ, և համենայնդեպս միայն նա կարող է երկնային արժեքն ուրիշների առաջ բարձրացնել, ով ոչ մի գին չի տալիս երկրավոր բարիքներին և պատրաստ է ամեն բոլոր գրկվել նոցանից: Փրկիչը չի կամենում, և ասացինք, որ յուր աշակերտները կարիքի և նեղության մեջ լինեն, բայց պահանջում է, որ դոցա երկյուղով իրենց նվիրական կոչումը թողած մի կտոր հացի ետևից չընկնեն:

Հարկավ համայնական կյանքի բարենորոգության մի ծրագիր, բառի բուն նշանակությամբ՝ Նա չի տվել, տնտեսական առօրյա հարցերի Նա չի խառնվել. և ի՞նչ օգուտ կունենայինք, եթե խառնված և Յուր ժամանակի Պաղեստինի համար շատ էլ օգտակար օրենքներ տված լինեք: Չէ՞ որ նոքա արդեն հին և անգործադրելի կլինեին, ի գուր կխառողեին ու կշփոթեին ավետարանի պարզ ըմբռնումը: Ինչպես որ երկու իրենց գույքի բաժանման համար վիճող եղբայրների մեջ դատավոր լինել չկամեցավ Փրկիչը, այդպես և կհրաժարվեր անշուշտ ժամանակակից հասարակության զբաղեցնող հազար ու մի տնտեսական հարցերի պատասխանը տալուց, որովհետև Նոնա հոգածության առարկան միայն բարոյական կյանքն էր յուր հավիտենական սկզբունքներով, և Նա վստահ էր, որ եթե այդ հիմքը հաստատուն լինի՝ ժամանակակից ինքն իրեն կողովի և կհարմարվի դորան: Ուստի մեծ անտեղություն է իբրև տնտեսական մի նոր դրության օրենք ընդունել Նորա այնպիսի խոսքերն, ինչպես՝ «Քեզնից բան խնդրողին տո՛ւր». այդտեղ ի նկատի են առնված միայն երկու հարևաններ, որոնցից մեկը կարոտության մեջ է և մյուսը կարող է մի պատաս փացով, մի կտոր շորով օգ-

նել,—ո՛չ թե մեր ժամանակի քաղաքակիրթ աշխարհի կյանքն յուր բարդ հարաբերություններով: Բայց այն, ինչ որ իբրև սկզբունք ուղիղ է ամենա-
 արագ հարաբերությունների համար՝ պետք է ուղիղ լինի հիրավի և գոր-
 ծադրության միջոց գտնել ամենաբարդ պայմաններում: Այդ տեսակետից
 ո՛չ մի՛ կրոն այնպիսի մեծ հեղափոխություն չի ձգել հասարակական կյան-
 քի մեջ, ինչպես քրիստոնեությունը: «Սիրի՛ր ընկերիդ, ինչպես ինքդ քեզ»—
 մի թոռցիկ խոսք չի եղել այդ Փրկչի բերանում, այլ լույս է սփռել կյանքի
 բոլոր իրական հանգամանքների վրա՝ սով, աղքատություն, թշվառություն
 իրենց իսկական պատկերով ցույց տվել և իբրև ճշմարիտ կրոնի անհրա-
 ձեշտ պահանջ ներկայացել: Վերջին դատաստանի նկարագրում ընկերա-
 կան սիրո գործադրությունից կախված է երևում մարդոց վիճակի հավիտե-
 նական որոշումը. հայտնի է այս նկատմամբ նաև Մեծատան ու Աղքատ
 Ղազարոսի առակի միտքը: Իբրև լրացուցիչ, կրերենք այստեղ Հարութ
 երիտասարդի խոսակցությունը Փրկչի հետ այն ձևով, ինչպես պահվել է
 տարականոն Եբրայական ավետարանի մեջ: —«Հարութսի մեկն ասաց Տի-
 րոջ. Վա՛րդապետ, ի՞նչ բարիք գործեմ, որպեսզի կյանք ունենամ: Նա պա-
 տասխանեց. Մա՛րդ Աստուծո, օրենքն ու մարգարեությունները պահի՛ր:—
 Այդ արել եմ, վրա՛ բերավ սա:— Գնա՛, ասաց Նա, վաճառի՛ր բոլորն ինչ
 որ ունիս, բաժանի՛ր աղքատներին, ապա արի՛ ու հետևի՛ր ինձ: Հարութսն
 այդ ժամանակ սկսեց գլուխը քորել, ու լսածը նրան դուր չեկավ: Իսկ Տերն
 ասաց նրան. Ինչպե՛ս կարող ես պնդել, թե ես օրենքն ու մարգարեությունը
 պահել եմ , մինչդեռ օրենքի մեջ գրված կա. Սիրի՛ր ընկերիդ, ինչպես ինքդ
 քեզ: Տե՛ս քո բանի՛՜ եղբայրները՝ Աբրահամի որդիք, ցնցոտիներով եմ
 ծածկված ու մեռնում եմ քաղցածությունից, իսկ քո տունը լիքն է բազմա-
 թիվ բարիքներով, և ոչինչ դուրս չի գնում մոցա համար»: —Այս խոսքերը
 շատ ճիշդ կերպով արտահայտում են, թե ինչ էր զգում Հիսուս աղքատների
 թշվառությունը տեսնելիս և ինչ հետևություն էր հանում ընկերական սիրո
 պատվերից, որ մոցա դրությունը բարվոքվի: Սիրո մասին խոսելու իրա-
 վունք չունի նա, ով թույլ է տալիս յուր մերձավորներին թշվառության մեջ
 խեղդվել:

Դժբախտաբար շատ տխուր պատկեր է ներկայացնում այս կողմից մեր
 կյանքը: Թե որչափ պակաս է և անվանական քրիստոնեությունը մեր ժո-
 դովրդի՝ բուն, հասարակ ժողովրդի մեջ,—ամենից կենդանի ապացույցը
 գյուղական «ցեղերի» այն քստմեցուցիչ նկարագիրն է, որ մեր մի քանի
 շնորհալի գրողներ բերում են իրենց գրույցների մեջ: Մենք փշաքաղվում
 ենք տեսնելով, թե ինչպես տանջվում է անօգնական գյուղացին ծայրահեղ
 անգթության և զազանային բռնության ճիրաններում, և կարծում ու քարո-
 զում ենք անմտորեն, թե դուրս իսկական պատճառը տգիտությունն է, թե
 բավական է գյուղացու աչքը բացվի, որ ամեն չարիք վերանա մեջտեղից:
 Մինչդեռ ահա նորա ընկեր աչքը բացված գյուղացին ավելի անհոգի կեր-
 պով է տանջում յուր նախկին վիճակակիցներին, և երբ նա ուսում է առ-
 նում ու իմփներ դառնում՝ հետը մեկտեղ նրբանում ու կատարելության են
 հասնում ամենավատ հակումները: Բայց մենք փոխանակ զգաստանալու և
 դարման որոնելու այնտեղ, ուր պետք է՝ շարունակում ենք որոնել մույն
 լուսավորության շավղի վրա, որ այդպիսի փառավոր արդյունք է հառաչ
 բերել:— Դարմանը եղբայրական սիրո այն անսպառ ոգին է դարձյալ, որով
 շնչում է Քրիստոսի ավետարանը և որ նորա համար խոսք ու քարոզ չէ
 միայն, այլ նորա իսկական բովանդակությունը՝ հիմքը: Նա ձգտում է՝ հի-

րավի այնպիսի մի համայնք կազմակերպել, որ յուր մեջն առներ ամբողջ մարդկային կյանքը և նույնքան խոր տարածեր յուր ազդեցությունը, որի առաջնորդող սկզբունքն իրար դեմ մաքառող շահերը չեն, այլ հոգևոր միության գիտակցությունը։ Այդ տեսակետից ո՛չ մի նոր տեսություն չի կարող լինել, որ նորա տվածին գերազանցե։ — Մարդոց հայացքն արտաքին բարեկեցության մասին անդադար փոփոխվում է, և շատ բան, որ այսօր անհրաժեշտ պահանջ է համարվում, մի քանի տասնյակ տարիներ առաջ անձանոթ շռայլություն էր։ Բայց այն, ինչ որ իրոք կարևոր է փոքր ի շատե մարդավայել կյանք վարելու համար՝ բնակարան, ամենօրյա հաց, մաքուր կենցաղ,—Փրկիչն ինքն ևս կարևոր է նկատել և իբրև երկրավոր կացության արդարացի պահանջ ցույց տվել։ Եթե մեկը հնարավորություն չունի այդ պահանջին բավականություն տալու՝ ուրիշները պետք է օգնեն։ Կասկած լինել չի կարող, որ Հիսուս այսօր նոցա կողմը կրոներ, որոնք ամեն ջանք գործ են դնում ժողովրդի խեղճ դասի դառն վիճակը բարվոքելու և ավելի հարմար պայմանների մեջ դնելու։ Եվ Նա կպահանջեր, որ իբրև ծառայի չօգնենք սղբատին, այլ իբրև եղբոր։ Թե ինչպես պետք է գործադրենք մեր ունեցվածքը՝ ավետարանն այդ մասին որոշ օրենքներ չի սահմանում, բայց պահանջում է անկասկած, որ իբրև կատարյալ սեփականատերեր չվերաբերվենք, այլ իբրև տնտեսներ՝ հոգուտ մերձավորի գործադրելու պարտականությամբ։ Նա բարոգում է ամենից վսեմ և ուժեղ համայնական սկզբունքը՝ մի եղբայրություն, որով կարողը պարտավորվում է յուր տկար եղբոր կարողությունը բառնալու։

ԳԵՐԱՇՆՈՐՀ Տ. ՀՈՎՆԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐՏԵՐՅԱՆԻ
ՔԱՐՈԶԸ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱԺԱՐՈՒՄ

«Որ գանձէ անձին, և յԱստուած մեծանայցէ» (Ղուկ. ԺԲ 21):

«Ով իր անձի համար գանձ կհավաքի, և Աստուծով չի հարստանա»:

Տիրականդ այս խոսքը կողովի ողջ քրիստոնյա աշխարհին և տակա-
վին բոլորին՝ առանց խտրության: Եվ ինչպես գրեթե ամեն պատգամ, որ-
պես հոգևոր ժառանգ, առիթի մը ծնունդ է, ահա այդպես կպատահի մաս
այս պատգամի պարագային: Պարագան կամ դեպքը մեզի կպատմե Ղուկաս
ավետարանիչ, զորս կողենք վերապատմել, որպեսզի գտնենք պատճառին
Քրիստոսի կողմէ արտասանված՝ հոգևոր սնունդ տվող սա խոսքին.

«Ով իր անձի համար գանձ կհավաքի, և Աստուծով չի հարստանա»:

Ժողովուրդին մեջէն մեկը մոտենալով Հիսուսին կըսէ. «Վարդապետ,
ըսէ եղբորս, որպեսզի ժառանգությունը ինձ հետ բաժնէ»: Հիսուսի պա-
տասխան խոսքը կտրուկ կըլլա և հանդիմանական. «Ո՛վ մարդ, ինձ ո՛վ
դատավոր կամ բաժանարար կարգեց ձեր վրա»: Եվ անմիջապես իր խոսքը
շարունակելով, ժողովուրդին դիմելով սա խոսքով. «Տեսեք, որ զգուշ ըլլաք
ամեն տեսակ ազաճութենէ, որովհետեւ մարդու կյանքը իր կուտակած հա-
յրստության մեջ չէ» (Ղուկ. ԺԲ 15):

Հիսուս այս խոսքին վրա կավելցնէ մաս սա առակը. «Մեծահարուս-
տի մը արտերը առատ բերք կուտան, և ան կխորհի իր մտքին մեջ ու կըսէ.
«Տեսնեմ ինչ կընամ ընել, քանի որ բերքս կուտակելու տեղ չունիմ: Եվ ինքն
իր մտքին մեջ լուծումը կգտնէ. գիտեմ թե ինչ պետք է ընեմ. կքանդեմ իմ
շտեմարանները և ավելի մեծերը կշինեմ ու այնտեղ կհավաքեմ ցորենը և
իմ ամբողջ բարիքները ու ինքս ինձ կըսեմ՝ ո՛վ մարդ, շատ տարիներու
համար ամբարված բազում բարիքներ ունիս, հանգիստ ըրէ, կեր, խմէ և
ուրախացիր»: Նույնամանչն Աստված կխոսի անոր. «Անմի՛տ, մուլն այս գի-
շեր հոգիդ թեզմէ պիտի պահանջվի, իսկ ինչ որ պատրաստած էս, որո՞նք
պիտի ըլս»: Նույնպես է մաս ան, ով իր անձի համար գանձ կհավաքի, և
Աստուծով չի հարստանա»:

Այսօրվա ավետարանի դասը չափեն ավելի հստակ է և եթե ուզենք դուրս հանել Քրիստոսի խոսքին ու առակին մեջեն մեզի պատգամվածները, կունենանք հետևյալները.

Առաջին հերթին, Հիսուս անտեղի կգտնե, որ մարդիկ իրեն կդիմեն՝ նյութական մտահոգություններով և իր բարկությունը լսելի կդարձնե, երբ իրեն մոտեցող մարդուն կպատասխանե ըսելով. «Ով մարդ, ինձ ո՞վ դատաւոր կամ բաժանարար կարգեց ձեր վրա»: Եվ որպէսզի հիմնավորե իր բարկությունը, իր խոսքը կշարունակե ասելով. «Զգուշ եղեք ամեն տեսակի ագահութեն, որովհետև մարդուն կյանքը իր կուտակած հարստության մեջ չէ»: Եվ վերջապէս, առակի պատմության ավարտին, մեր Տէրը կպատգամե չհետևել մեծատունին օրինակին, որովհետև «Նույնպէս է նաև ան, ով իր անձի համար գանձ կհավաքի և Աստուծով չի հարստանա»:

Ընկերության կյանքի մեջ, բոլորս ալ ականատես կդառնանք և շատ հաճախ կցավինք, երբ սիրելիներու ու հարազատներու միջև վեճ կամ անհասկացողություն կծագի իրենց հասանելիք ժառանգությունը կիսելու պահին: Եվ երբեմն, երկվայրկյանի մեջ եղբայրություններ կկործանին նյութին համար, առանց անդրադառնալու, որ ճշմարիտ կյանքը նյութական հարբստության վրա չէ որ կամբասպնդվի: Ահալասիկ այդ իսկ պատճառով ալ Քրիստոս մեզի կպատգամե. «Տեսեք, որ զգուշ ըլլաք ամեն տեսակ ագահութեն, որովհետև մարդու կյանքը իր կուտակած հարստության մեջ չէ»: Ինչքան տեղին է այստեղ հիշել Քրիստոսի սա խոսքը. «Մի՛ վախեցիր, փոքրիկ հոտ, որովհետև ձեր Հայրը հաճեց տալ ձեզ արքայությունը: Վաճառեցեք ձեր ինչքերը և ողորմություն տվեք. և ձեզ համար շինեցեք չհնացող քսակներ և անհատնում գանձեր երկնքում, ուր ո՛չ գողն է մոտենում, և ո՛չ ցեցը՝ փշացնում. որովհետև, ուր որ ձեր գանձն է, այնտեղ ձեր սրտերը կլինեն»:

Բնականորեն, մեծահարուստ, որուն մասին Հիսուս կպատմե, մեզի կըներկայանա իր ընչաքաղցությամբ: Եվ չափազանց հետաքրքրական է, որ Աստուծո խոսքը ողողված է ոչ թե անոր հարստություն կուտակելու արարքին դեմ, այլ անոր համար, որ կկուտակեր իր անձի համար. «Նույնպէս է նաև ան, որ իր անձի համար գանձ կհավաքի և Աստուծով չի հարստանա»:

Այս խոսքով, մեծահարուստը կրնար ցույց տալ այլ վերաբերմունք: Որով փոխանակ կուտակելու իր հարստությունը և հարուստ բերքը ամբարելու ընդլայնված շտեմարաններու մեջ, կրնար դիմել կյանքը ապրելու նոր եղանակի մը. «Աստուծով հարստանալու»:

Սիրելի բարեպաշտ հավատացյալներ, Եկեղեցին, որուն ապրող բջիշներն ենք մենք, Քրիստոսի ներկայությամբ իր պսակումը կստանա: Եկեղեցին՝ ի գլուխ ունենալով մեր Տէր Հիսուս Քրիստոս, և որուն մարմնի անդամներն ենք մենք, իր կարող գործքերով կփառավորե Աստուծո անունը: Եվ իզուր չէ այն ժողովրդական բացատրությունը, երբ կըսենք Եկեղեցի կընենք կամ Եկեղեցի կըլլա, կնշանակե թե հավատացյալներու մեկտեղումով, աղոթքով ու նրկյուղածությամբ մեր տկար էությունը կուզենք անգամ մը ևս լուսավորել Աստուծո բնակությամբ:

Եվ յուրաքանչյուր աղոթքի պահ մեր աղոթքի հոգևոր կյանքի մեջ կըներարկե ավետարանական պատգամ, որուն ընկալումը նոր ուժականություն կներշնչե բարոյապէս ընկնված կամ սպառած մեր կյանքին ճիշտ այնպէս, ինչպէս ֆիզիկական մեր մարմինները նոր թափ կառնեն սննդաւորությամբ ու մեզի կպարզենն առողջ կերպարանք:

Մեր հոգիներուն մեջ առնենք Աստուծոյ խոսքը. «Ով իր անձի համար զանձ կհավարի, Աստուծով չի հարստանա»: Եվ անով թարմացնենք մեր հոգևոր կյանքը, քանզի անով իսկ պայմանավորված է Քրիստոսի Եկեղեցւոյ հզորացումը, որուն մարմնի անդամներեն մեկն է մահ Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցին: Ամեն:

ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԱՐԵՐԻ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ

Երբեք չի մարել հետաքրքրությունը Նարեկացու և նրա ստեղծագործության նկատմամբ: «Մոզական հմայք մը,—գրել է Գ. Խաչատուրյանը,— շատ կանուխեն արդարև սկսած էր լուսապսակել իր անունը»¹: Երիտասարդ Նարեկացու տաղանդի ճանաչման առաջին հայտը պետք է համարել Վասպուրականի թագավոր Գուրգեն Արծրունու պատվերը՝ գրելու Երգ երգոցի նոր մեկնություն: Նարեկացին մեկնությունն ավարտել է 997 թ.: Այսինքն Նարեկացին արդեն հեղինակություն էր թագավոր պատվիրատուի համար:

Երկրորդ վկայությունը Մոկաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի պատվերն է՝ գրելու Ապարանից Խաչի պատմությունը: Բյուզանդական Վասիլ և Կոստանդին կայսրերը ոսկեհոտ մի խաչ են ուղարկում Ստեփանոս եպիսկոպոսին, սրա քոջ որդու՝ Կոստանդնուպոլսում պատիվների արժանացած մի զինվորականի ձեռքով: Խաչը 983 թ. մեծ շուքով Ս. Կարապետի վանքից փոխադրում են Ապարանից վանքի Ս. Աստվածածին նորակառույց եկեղեցի: Ստույգ հայտնի չէ, թե մասնակցել է արդյոք Նարեկացին այդ հանդիսությանը, բայց նա ընդունել է Ստեփանոս Մոկացու պատվերը և այդ գործը, ըստ Գ. Ավետիքյանի, գրել է 983 թվից մեկ-երկու տարի անց:

Երրորդ վկայությունը Նարեկացու թուղթն է՝ հղված Կնավա վանքի վանահորը, ուր ընդառաջելով վանահոր խնդրանքին՝ Նարեկացին պարզաբանում է թոնդրակյան աղանդի գլխավոր կետերը և հորդորում պայքարել այդ աղանդի դեմ: Նշանակում է՝ Նարեկացին հեղինակություն էր կրոնա-դավանաբանական խնդիրներում: Եվ վերջապես, չորրորդ վկայությունը Մատյանի պատվերն է, որը Նարեկացին գրել է ոչ թե մեկ պատվիրատուի

¹ Նարեկ. Մատյան ողբերգության և. Գրիգորի Նարեկացիի, գրաբար բնագրի հանդիպողությամբ աշխարհաբարի լեհածեց Գարեգին եպիսկոպոս Տրապիզոնի, Բուենոս Այրես, 1948, էջ ԺԷ:

² Նարեկ աղօթից համառոտ եւ գոռաւոր լուծմամբ բացայայտեալ միանգամ եւ այժմ երկրորդ անգամ յանդիմանով աշխատասիրութեամբ նորին տեսնո Հ. Գաբրիէլի աթոռակալ վարդապետի, Վենետիկ 1827, էջ 424, ծնթ. 7:

(լինի արքա թե դիտապետ) առաջարկով, այլ «ի խնդրոյ հայցման հարց միանձանց և բազմաց անապատականաց»³: Որ Նարեկացին մեծ հոշակ է վայելել իր կենդանության տարիներին, որ նրան գովել են ու մեծարել, ակններն է Մատյանի ինքնաձաղկման այն ժլատ տողերից, որոնք կենսագրական առաջն ունեն (Բան ՀԲ, դ): Նա ունեցել է մահ հակառակորդներ, որոնք չարախոսել, կշտամբել, բամբասել, հալածել են թեև, սակայն ոչ ոք գրավոր բացասական խոսք չի թողել Նարեկացու մասին:

11—17-րդ դարերում Նարեկացու մասին ուսումնասիրություն չի գրվել: Բացի վարքից՝ հայտնի են գրիչների հարյուրավոր հիշատակարաններ, բանաստեղծություններ՝ նվիրված Նարեկացուն, Մատյանի և մի քանի գանձերի մեկնություններ և այլն: Այդ նյութերը ցրված են ձեռագրերում, տպագիր հանդեսներում և այլուր: Նարեկացու ստեղծագործության բովանդակությունը սերունդներին մատչելի է դառնում աստիճանաբար: Միջնադարն ուրույն մեկնակետ և գնահատման այլ չափանիշ է ունեցել: Այդ մեկնակետը հիմնականում հանգում է մեղքերի խոստովանության, հոգու մաքրագործման և փրկության քրիստոնեական գաղափարներին: Վարքի տարբերակներից մեկի մեջ, հարասելով Մատյանի խորագիրը, այսպես է բանաձևված նրա նշանակությունը. «Ամենայն ոք որ և կամեսցի, սովա կարողացի հաշտեցուցանել ընդ ինքեան զՀայրն գթութեանց» (ԳՆՄՈ, 173): Մատյանին ընկալվել է որպես մի երկ, որի շնորհիվ ընթերցողը կարող է սողոթել, զղջալ և ապաշտվել, թողություն հայցել և մաքրագործվել՝ ընդունելով քավության և ներման շնորհը: Այս միտքը դարեր շարունակ անցել է հիշատակարանից հիշատակարան, գրքից գիրք՝ արձակ կամ չափածո, պարզ խոսքերով կամ ճարտասանական ճոխ դարձվածներով, բայց միշտ էլ դառնալով բարեպաշտական այդ առանցքի շուրջը: Մատյանն այդպես ընկալելու հոգեւորամադրությունը գալիս է Նարեկացուց: Իր գործը նա համարել է «դեղ կենաց», մաղթանքների կտակ, որն իր ընթերցողներին կարող է ընձեռել՝

Բժշկութիւն հոգւոց եւ մաքրութիւն յանցանաց,
Թողութիւն պարտոց եւ արձակումն մեղաց կապանաց:
(Բան Գ, գ)

Ըստ Մամվել Անեցու՝ Գագիկ Բագրատունու (990—1020) թագավորության առաջին տասնամյակին «փայլէր իբրև զարեգակն սուրբն Գրիգոր Նարեկացին»⁴: Արիստակես Լաստիվերտցին, թվարկելով ժամանակի անվանի վարդապետներին, նկատի ունենալով Նարեկացուն՝ հիշատակում է «և Գրիգոր յոյժ իմաստունն բանիւր»⁵: Մատթեոս Ուռհայեցին տալիս է դարի վարդապետների ավելի ընդարձակ ցանկ՝ հիշատակելով մահ Ամանիս և Գրիգոր Նարեկացիներին⁶:

³ Գրիգոր Նարեկացի. Մատյան ողբերգության, համահավաք բնագիր, Երևան, էջ 245: Այսուհետև՝ ԳՆՄՈ:

⁴ Մամուլէի քահանայի Անեցույ Հաւաքումը ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 103:

⁵ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցու, աշխատասիրությամբ Կ. Ն. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 28 և 154:

⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 179:

Նարեկացուն իբրև բանաստեղծի գնահատելու առաջին փորձը պատկանում է Ներսես Լամբրոնացուն: Մատյանի ԼԳ գլխից Ս. Հոգուն ողղված աղոթքը, որը սկսվում է «Ամենակալ, բարերար, մարդասեր աստուած բոլորից» տողով, Լամբրոնացին մոծել է հայոց պատարագամատույց, իբրև նախերգանք: Լամբրոնացին գրել է այդ աղոթքի մեկնությունը, որը խիստ հետաքրքիր է կրոնավորի հոգեբանության բացահայտման տեսանկյունից ևս: Ըստ Լամբրոնացու՝ անհնարին է մեկնաբանել աղոթքի խոսքը, որովհետև այն ձուլված է աղոթարարի հոգու տենչանքին: «Արդ, ո՞րպես կարողանամք զարոտառալից հատաչումն ամենայն անձինն մեկնել կամ ուսուցանել, բայց թե փորձի ոք ընդ կիրթ նորին անցեալ՝ ծանիցէ որ ճաշակ վայելեալ, յամենայն պատրանաց աշխարհիս՝ ի ստիպոյ սրտին էջոյն տուեալ՝ հրաժարէ, և միայն յայն հատաչմանէն միշտ զանձն իւր կերակրէ: Հառաչումն այն է, որ գրոց սիրոյն աստուծոյ արծարծէ, և արտասուքն է, իր զհոգւոյն աշս վճիտ ներգործէ»⁷:

Լամբրոնացին Նարեկացու հառաչանքի ու արտասուքի պատճառը տեսնում է աստվածային կատարելության նրա տենչանքի ու ձգտման մեջ: Ըստ նրա՝ Նարեկացին տեսնում է Ս. Հոգու զորության լույսը «խոնարհեցնուցանել և հրաշալի ազդմամբ առ ինքն ձգել», որի հայտնությունը հոգու մեջ ճանաչվում է նրանից, որ այդ լույսը խաղաղություն է ավետարանում՝ մաքրելով հոգին խոռվահույզ տագնապներից:

Հաղորդվել Մատյանին՝ ճշանակում էր հավատի, հույսի և սիրո լույս խառնել սեփական էությանը, բարձրանալ ինքն իրենից, նորոգվել հոգով: «Ընդորհի ամենախնամ ողորմութեանն աստուծոյ յանկ ելաւ ւարտեցաւ Մատեանս աստուածային սուրբ և երանեալ վարդապետին Գրիգորի Նարեկացոյ՝ ի խնդրոյ աստուածապատիւ սուրբ կաթողիկոսին տանս Թորոգմայ տեսնոն Կոստանդեայ,—գրել է Վասիլ Ուոհայեցի գրիչը 1266 թ.,—քանզի տեսեալ զգեղ վայելչութեան բանիս, որ ամբարեալ կայ ի յաստուածախաւս Մատեանս. զի է սա դուռն և մուտ ի գաւիթս աստուծոյ, որ ի ձեռն զղջման և պաղատանաց արտասուաթոր աղերարկու աղաթից սրբոյ հարն Գրիգորի առնէ զմեղասակարթ մարդիք նորոգ և հոգիացեալ՝ մման հրեշտակաց. զի է սա խաւսք ընդ աստուծոյ և կշտամբանք մեղուցեալ անձին և աղերս ամենայն սուրբս» (ՄՄ, ձեռ. № 4965, էջ 380 ա—բ):

Դարի այս կրթված գրչի հիմնական միտքը ևս հանգում է զղջման ու պաղատանքների միջոցով հոգին մեղքից մաքրելու բարեպաշտական պահանջին: Թեև ըստ էության նույն միտքն է արտահայտում նաև Հովհաննես Գրիչը 1286 թ. գրած իր հիշատակարանում, բայց իր գաղափարը նա մատուցում է առավելապես փիլիսոփայական մոտեցմամբ, քան կրոնական տեսանկյունից: Ըստ Հովհաննեսի՝ Աստված լույս է, և որքան պայծառ է այդ լույսը մեկի մեջ, այնքան բարձր է նրա սրբությունը: Նարեկացին արտափայլել է բանական այդ լույսը, որպեսզի այն պտղաբերի մեր մեջ և մենք աստվածանանք:

Իսկ Մարտիրոս Գրիչը իր միտքը գրեթե ժողովրդական պարզ, առօրյա և մատչելի լեզվով է արտահայտել 1283 թ. Խորանաչատում ընդօրինակած Մատյանի հիշատակարանում:

⁷ Սրբոյն Ներսեսի Լամբրոնացոյ Տարսնի եպիսկոպոսի Խորհրդածութիւն Խորհրդոյ պատարագին, Վենետիկ, 1847, էջ 255:

Ով որ ունի խոցուած հոգի կամ մարմինն է մեղաւք ի լի
Եւ դեղ ուզէ վասն իր հոգոյ, աստ գտանէ զիր պիտանի:
(ՄՄ, ձեռ. № 1563, էջ 336 ր).

14—15-րդ դարերում ավելի է խորանում հետաքրքրությունը Նարեկացու նկատմամբ: Չկա հայաբնակ մի վայր, լինի բնաշխարհիկ Հայաստանում, Կիլիկիայում, թե գաղթավայրերում, ուր հայտնի չլինի Նարեկացու անունը: Ամենուր սիրով ընդօրինակում են նրա գործերը և, ամենից շատ, Մատյանը: Մատյանի ընկալման մեկնակետը մնում է նույնը, բայց նշմարվում է նոր տեսանկյուն՝ ինչպե՞ս հասկանալ Մատյանը, ի՞նչ է ցանկացել ասել հեղինակը այս կամ այն գլխում, ինչո՞ւ է նշել այս կամ այն աստվածաշնչական կերպարը և այլն:

1327 թ. Խոսկիայի Սպեոնո քաղաքում Մատյանն ընդօրինակել է Անդրոնիկոս քահանայի ժամանակի զարգացած հոգևորականներից մեկը: Նրա համար ևս Նարեկացու Մատյանը «աստուածազարդ և հոգեպատում» գիրք է՝ գրված Ս. Հոգու ներշնչմամբ: Նրա կարծիքով հեղինակը՝ Գրիգոր Նարեկացին, «զդեմս առեալ ամենեցուն» զարդարոց և զմեղաւորաց ուժգին բաղձանաւք և հառաշանաւք ի գորով և աղիողորմ բանաստեղծությամբ զարթոցանէ զբնալին թմբրութիւն և զյիմարութիւն բանդագուշեալ մտաց մերոց տեսութիւն» և «բազմապիսի յեղանակաւ և յորդորակաւ քաջալերութեամբ կոչէ զամենեւեան յանպատում մխիթարութիւն, միջնորդելով ընդ աստուած և ընդ մարդիկ՝ զամենեցունց ընդ ինքեան վարկանելով զպարտիս, համանման գոլով այնմ, որ զմեղս մեր երարձ» (ՄՄ, ձեռ. № 1562, էջ 258բ—259ա):

Թափանցիկ է զուգահեռը Հիսուսի և Նարեկացու միջև: Նարեկացու աստվածամասնության իդճը Անդրոնիկոսը համարում է իրագործված, նա միջնորդ է Աստծու և մարդկանց միջև՝ իր անթերի մարդկայնությամբ և աստվածային հոգու կերպարով:

Եթե Ղազար գրիչը 1333 թ. գրած իր հիշատակարանում Մատյանի նշանակությունը տեսնում է այն բանի մեջ, որ նրանով կարելի է քաղություն գտնել և փրկության հույս, «որով մեղձենամք առ աստուած և մշտնընչեմաւորութիւն անմահական կեանաց» (ՄՄ, ձեռ. № 2557, էջ 132ա), ապա նույն դարի մեկ այլ գրիչ՝ Նորոգեաբ, Մատյանը բնութագրում է որպէս մեղքերի խոստովանության աստվածախոս մի գիրք և եթե մեկը «որպէս արժան է պաղատեսցի սովա առ ողորմած անոխակալ տէրն, հաւատալ ստուգապէս թեթեանալոյ ի ծանրաբեռն կրիցն մեղանացն»⁸:

Առաջին պահ թվում է, երկու գրիչների մոտեցման միջև տարբերություն չկա: Բայց դժվար չէ նկատել, որ Ղազարի հաշաքն ավելի շուտ ուղղված է դեպի երկինք, մինչդեռ Նորոգեսինը ավելի շուտ հակված է երկրին: Եվ առհասարակ, եթե մի կողմից ընդգծվում է Մատյանի հոգևոր դերը որպէս «անապարհ կեանաց, որ յերկինս տանի» (ՄՄ, ձեռ. № 5921, էջ 343բ), որպէս «ստացուած զպատուական և աստուածային և վերին անշնորհաւորութեանն առիթ» (ՄՄ, ձեռ. № 10182, էջ 209ա), ապա մյուս կողմից շեշտվում է նրա գեղարվեստական ներգործության, բարոյափիլիսոփայության գործնական նշանակությունը: Ըստ Հովհաննէս Գրիշ՝ Մատյանը

⁸ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Ն. Եսիսկոյան Պողոսյան, Բ. Ե. Երուսաղեմ, 1971, էջ 21:

հոգեշահ մի գիրք է, որը կարող է լինել «մեղադրաց» սփոփանք, տարակուսելոցն՝ մխիթարանք, վշտացելոց՝ ազնական, անգեղոց՝ կանգնումն, և յետ Քրիստոսի՝ լուսաորիշ աշխարհի» (ՄՄ, ձեռ. № 5076, էջ 127բ)։

Հիշատակարանների մեջ իր քնարականությամբ առանձնանում է Թումա գրչի հիշատակարանը՝ գրված Վանում, 1391 թվականին։ Թուման իրեն արժանի չի համարում նույնիսկ շոշափելու, էլ ուր մնաց թե ընդօրինակելու։ «Ձեռք, որ ի մեղքն շաղխի, զիա՞րդ զսա շոշափեսցի»։ Բայց և ընդօրինակում է՝ զիջելով իր ծերունի հորեղբոր՝ Սիմեոն քահանայի թախանձանքին, որն իր վարպետն էր մասն.

Արտասուալից աղաչէր զիս, թե՛ Կատարէ զիմ խնդրելիս,
Խնդրեմ զգանձս հրաշալիս՝ Նարեկայ սուրբ վարդապետիս,
Այնչափ չհանգչիմ ես յաշխարհիս լընչուր հայիմ զգիրքս ի գրկիս։
(ՄՄ, ձեռ. № 1874, էջ 336ա—337բ)

Մատյանի հուզականության ուժն է, որ թույլ է տվել մատենագիր Մատթեոս Զաղոյեցուն Նարեկացու խոսքը բարձր դասել սաղմոսներից. «Մին փոխ Նարեկացի լաւ է, քան զամենայն սաղմոս Դաւթի» (ՄՄ, ձեռ. № 6607, էջ 52ա)։ Զուղայեցին զգացել է, որ իր ժամանակի՝ 14—15-րդ դարերի մարդու հոգուն առավել հարազատ է Նարեկացին, քան Դավիթը։

Նարեկացու մասին միջնադարում պատմաբանական, բանասիրական աշխատություններ չեն գրվել։ Բայց, ըստ իս, եղել են փորձեր։ Այդպիսի փորձ է Ստեփանոս Տիվրիկեցու հիշատակարանը՝ գրված 1366 թ., Ավագ վանքում։ «Ի չորք հարիր յիսուն և մի (1002—Ա. Ղ.) թոիմ է զգիրքս արարեալ Նարեկացին Գրիգորիոս,—գրել է նա,—և չորիք յեղանակաբ տանի զքանս երանեալ սուրբ հայրս Գրիգորիոս. պաղատանաւք առ աստուած. և ըստ արկածից բանասրկուին. ձաղանաց անձին և յուսադրութիւն շնորհացն աստուծոյ։ Ունի խառնեալ և պատմական բանս, առակաւորս և ներթողեանս ինչ՝ խառնեալ մեկնութիւնս և գոհացողականս. նա և իրս ինչ խառնեալ չնչինս և զարմացուցիչս, արկեալ ընդ փակիւք, յողբոց սկսեալ և ի գոհութիւն ասարտեալ աղաչանաւք» (ՄՄ, ձեռ. № 2088, էջ 4բ)։

Սա գրականագիտական նորը վերլուծության փորձ է՝ մի կողմից հասկանալու Մատյանի գործողության զարգացման հոգեբանական շարժառիթը, մյուս կողմից՝ բացահայտելու նրա կառուցվածքի տարրերը և, վերջապես, նաև ժանրի բնույթը՝ ողբ, որն ավարտվում է լավատեսական հույսի գոհաբանությամբ։

Մատյանը մտահղացված է որպես ամբողջական գործ։ Նա բաժանված է միայն գլուխների։ Բայց արդեն 12-րդ դարից հայտնի են փորձեր՝ առանձին գլուխներ վերնագրելու՝ տարբեր նպատակներով կիրառելու պահանջից մղված։ Մատյանը մասերի բաժանելու մի փորձ արվել է 14-րդ դարում։ Դա մի ձեռագիր է՝ ընդօրինակված 1369 թ., Արտամետում, որի գրիչն է Ստեփանոս Արտամետցին։ ԼԴ գլխի բ հատվածից առաջ նա թողել է այսպիսի վկայություն. «Գրեցաւ յերից գրոցս զմի գիրքս առաջին» (ՄՄ, ձեռ. № 5883, էջ 159ա)։ Այնուհետև, ՀԴ գլխից հետո, ՀԵ գլխից առաջ գրել է այսպես. «Արդ, գրեցաւ կարողութեամբն աստուծոյ երկրորդ գիրքս սուրբ վարդապետին Գրիգորի Նարեկայ, ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ գրչի՝ Ստեփանոսի, յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց» (էջ 339բ)։ Նշանակում է՝ Մատյանը բաժանվել է երեք գրքերի։ Սա չէր կարող լինել Նարեկացու-

նը: Բայց մասերի, գրքերի, դրվագների բաժանելու այս փորձը ծագել է Մատյանն ալելի լավ ընկալելու պահանջից: Չէ՞ որ հայ մատենագրության նշանավոր երկերը՝ սկսած Խորենացուց, Եղիշեից, Փարպեցուց մինչև Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Ասողիկ և ուրիշներ ունեն ուրույն կառուցվածք և երբեք չեն կրկնում միմյանց: Թերևս բաժանման այդ փորձը կատարել է Մխիթար Սասնեցին, որի ձեռագրից էլ ընդօրինակել է Ստեփանուր: Սասնեցին նշանավոր վարդապետ էր (մոտ. 1260—1337): Գ. Ավետիքյանը ձեռքի տակ ունեցել է մի ձեռագիր՝ գրված 1325 թ., որը համեմատված է եղել Մխիթար վարդապետի ձեռագրի հետ՝ «առ որ յիշատակագիր համառոտ լատելալ ազդ առնէ՝ կարի վստահանալ ի նույն»⁹: Մատյանը Նարեկ է կոչվում հավանաբար 13-րդ դարից: Նարեկացու վարքի տարբերակներից մեկում՝ գրված 1309 թ., ապա՝ է՝ «յօրինեաց զհրաշալի Գիրս աղօթից, որ յանուն տեղույն Նարեկ կոչի»¹⁰:

Հավանաբար 13-րդ դարում են գրվել Մատյանի և Նարեկացու մի քանի գանձերի մեկնությունները: Մատյանի մեկնության հնագույն տարբերակը հայտնի է 1271 թ. ընդօրինակությամբ (ՄՄ, ձեռ. № 5518, էջ 253ա—305բ): Ըստ գրչի հիշատակարանի՝ մեկնության հեղինակը Հակոբ Կլայեցի կաթողիկոսն է (1268—1288): Սա հավանական է, բայց կարոտ է ապացուցման:

Մեկնությունն ունի որոշակի գրապատմական և գիտական արժեք: Նախ՝ գրված է մատչելի, պարզ և գրեթե խոսակցական լեզվով, երկրորդ՝ մեկնիչը մեծ ուշադրություն է դարձրել խրթին բառերի բացատրություններին, չխուսափելով արաբերեն և թուրքերեն համարժեքները տալուց, երրորդ՝ իր բացատրությունների մեջ ելնում է ժամանակի գիտության մակարդակից: Պատահական չէ, որ մեկնությունը հրատարակվել է Մատյանի տասնյակ տպագրությունների հետ և, ինչ խոսք, ծառայել է իր նպատակին: Նույն հեղինակի նույն մոտեցմամբ էլ մեկնաբանված են Ս. Հոգուն, Խաչին և Եկեղեցուն նվիրված գանձերը (ՄՄ, ձեռ. № 59, էջ 199ա—202բ):

Առանձին բանաստեղծներ Նարեկացուն նվիրել են ներբողներ, տաղեր, երգեր¹¹:

16—17-րդ դարերի կյանքի անբարենպաստ պայմանների հետևանքով նվազում է հետաքրքրությունը առհասարակ մշակույթի նկատմամբ: 17-րդ դարի կեսերից նկատվում է զարթոնք: Հայերը, ինչպես գրել է Մ. Աբեղյանը, «կամ պետք է ոչնչանային և վայրենանալով ընկնեին, և կամ, եթե ազգի մեջ կենսունակության դեռ ուժ կար, մեծ ջանքերով նորից ձգտեին

⁹ Նարեկյուն էջ Ժ:

¹⁰ Յայմամուրթ. Կ. Պոլիս 1834, Ցառաջարան և էջ 99: Տես նաև՝ ԳՆՄՈ, էջ 180:

¹¹ Գրիգոր Խլաթեցին (1849—1425) Նարեկացուն դրվատել է այսպես.

Որպես զարեւն ի յաստեղաց՝ էր նա ի մէջ վարդապետեաց,

Բամից հանուրց հոնտորաց և բանիքուն գիտնականաց:

(ՄՄ, ձեռ. № 1573, էջ 6 բ)

Առաքել Սյունեցին (1850—1425)՝ այսպես.

Յանդո լուսոյդ լոյս կոչեցար, յաշտանակի մարմնոյդ եղար,

Յեկեղեցոյ ջառ վառեցար, խաւար հոգոց դու լուսարար:

(ՄՄ, ձեռ. № 2088, էջ 339ա)

Հակոբ Նալյանը (1706—1764)՝ այսպես.

Սանդուղք երկնահաս՝ առ աստուած ելման,

Ի հեղեղաց մեղաց՝ գերծոցիչ տապան:

(Մեկնությունն աղօթից, էջ 7)

կենդանության»¹²: Նարեկացին դառնում է նորոգման հույսի ու ջանքի աստար: Նորից ջանասիրությամբ ընդօրինակում են նրա գործերը: Հիշատակարանների հեղինակները հաճախ բառացիորեն կրկնում են հենքին և միայն երբեմն-երբեմն զեղում իրենց բարեպաշտական զգացմունքները: Այդ շրջանի հիշատակարաններից մասնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում այլազգիների գերությունից Նարեկն ազատելու մասին տեղեկությունները¹³:

17-րդ դարում հասունացավ Մատյանը տպագրելու անհրաժեշտությունը: 1673 թ. Մարսելում մեծանուն Ոսկան Երևանցին ձեռնարկեց Մատյանի տպագրության գործը: Տպագրությունը, սակայն, մնաց թերի՝ Ոսկան Երևանցու (1613—1674) մահվան պատճառով (ԳՆՄՈ, 197):

18-րդ դարը առանձնահատուկ տեղ ունի նարեկացիագիտության զարգացման մեջ: Դարամուտը բացվեց Նարեկացու Մատյանի և նրա մի քանի գանձերի հրատարակությամբ: Գիրքը լույս տեսավ 1700—1702 թթ. Կոստանդնուպոլսում (ԳՆՄՈ, 197—199): Բնագիրը տպագրության էր պատրաստել Երուսաղեմի պատրիարք, մատենագիր, հասարակական-եկեղեցական գործիչ Մինաս Ամդեցին (մահ. 1704): Նա բնագիրը պատրաստել էր Երուսաղեմի ձեռագրատան մի գրչագրի հիման վրա՝ համեմատելով Էջմիածնի, Սաղմոսավանքի, Խոր Վիրապի և Սևանա վանքի հինգ այլ ձեռագրերի հետ¹⁴:

1276 թ. լույս տեսավ Մատյանի երկրորդ տպագրությունը՝ դարձյալ Կոստանդնուպոլսում: Նախորդի համեմատությամբ սա ունի մի քանի ա-

¹² Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970, էջ 511:

¹³ Այդպիսի մի հիշատակարան թողել է Սեբաստիայի եպիսկոպոս Մելքիսեթը՝ 1602 թվականին. «Որ տեսի զայս աստուածաշունչ մատենան ի ձեռն այլաստեից, որ կարի անհեղ և անխնամ շոշափելն և ի ձեռանէ ի ձեռն տային կատակելով: Եւ իմ տեսեալ զայս մատենան ի ձեռն հենից ասպատակողաց, և փաղաքշանաք ժոռեցայ, մինչ զի կամք արարին տալ ինձ զայս. ապա սակաւ ինչ ի յանցաւորեա գին տուեալ սմա և զնեցի զանգին մարգարիտս. որ էր խախտեալ և տերևտեալ և անգամ մարդոյ հանդիպեալ, որ զայս լուսատու ճրագիս զակն խաւարացեալ էր... Այլ ես անարժան ծառայա... Մելքեւէթ եպիսկոպոս Սեփաստիացի ... կրկին նորոգեցի զայս գտեղ-տեղ ուղղելով և գտեղ-տեղ սպունկով լուսնալով՝ ահի և դողութեամբ, վասն զգիրն ոչ եղեալ սղագաւ...» (ՄՄ, ձեռ. № 1875, էջ 228բ—228ա):

Ահա մեկ այլ հիշատակարանով՝ գրված 1776 թվականին: «Արդ, թական Հայոց էր ՌՄԻԵ (1225+551=1776), որ հազարացիք գնացին լեւկիրն Ռշտոնեաց առ ի թալանել. զերկիրն ամենայն ասար էարկ և արար արեակ, և մանաւանդ ի սուրբ ուխտն Նարեկայ: Բազում թալան բերեալ էին ընդ ինքեանց. ի բազմաց մինն ի այս սուրբ Նարեկացու աղօթագիրքս է: Ոմն անուն Կարապետ, որ մականուն Խողեղա ասի, իբր թէ Աստուածատու թարգմանի, ապ իր հալալ արդեանց, այսինքն իր վաստակն արծաթէն տաւ զայս գիրքս ազատեաց ի ձեռաց անօրինաց, և ապա կրկին ոխվիք (նվեր, ընծա—Ա. Ղ.) արար սուրբ Նարեկայ գերեզմանին՝ յիշատակ իր ծնողացն Գոյանին և մօրն Աղաբեկուն, կողակցուն՝ Սուրբանին և իրեանց տանց մեծի ու փոքու. միշտ՝ ամեն» (ՄՄ, ձեռ. № 57, էջ 271բ):

¹⁴ «Արդ, ես՝ տէր Մինաս արքեպիսկոպոս և պատրիարքս արքայ Երուսաղեմի, որ ի վիճակին Հայոց. ի կանուխ ժամանակաց ունելով փափաք ընդ աստուածային գրոցս այսմիկ՝ միշտ և ամենայն ուրեք միխթարէի սովա: Իսկ ի չուելն իմ ի սուրբ Երուսաղեմ ի թուին ՌԺԽ (1691) գտի անդ ևս զքանս աղօթից արքայ Նարեկացուն այլ ևս գտիս Ե (5) որպէս տեսանի ի վերջն գրքոյս այսմիկ: Եւ զկնի ամաց ի գնալն իմ ի սուրբ աթոռն Էջմիածնին՝ ի նորին գրատանէ, Սաղմոսավանքի, ի Խոր վիրապէ և ի Սևանու անապատէ ետու բերել զհինգ գրքի Նարեկի և սկսայ արբարել զսա բազում զգուշութեամբ՝ այսինքն զաղայեցեալսն ի գրչաց ուղղագրեցի ի հնգից օրինակէ» (Գիրք աղօթից արքայն Գրիգորի Նարեկացու արարեալ, Կ. Պոլիս, 1700—1702, Յիշատակարան, էջ ԾԾԱ):

նավելություններ. ա) բնագիրը պատրաստել են «ի բազում և լա օրինակաց, բազմաշխատ երկամբք սրբագրութեան՝ զայլ և այլ օրինական ընդ միմեանս համեմատելով»¹⁵, բ) սրբագրել են առաջին հրատարակության վրիպակները, գ) լուսանցքում մշել են աստվածաշնչական հղումների աւելությունները և, վերաջպես, դ) ավելի շատ տեղեկություններ են հաղորդել կատարված աշխատանքի մասին: Տպագրությունն իրականացրել են Լուսանդնուպոլսի պատրիարք Հովհաննես Կոլոտը (1678—1741), Երուսղեմի պատրիարք Գրիգոր Շղթայակիրը (17—18-րդ դդ.), հղումները կատարել է Հարություն արեղան, սրբագրությունը՝ հայտնի բանաստեղծ և քերականագետ Պաղտասար Դպիրը (1683—1788):

Մատյանի մշակությունը գնահատված է զուտ միջնադարյան ոգով: Մարդ պետք է ձգտի աստվածանալու, իսկ դա կարող է լինել ոչ այլ կերպ, «եթե ոչ հաւատով միայն»: Եվ ապա՝ «թէպէտ յաստուածն մերձեմալ հաւատով է և ոչ այլ իւր, բայց և հաւատոյն սնունդ՝ գործն է և գործոյն գերագոյն՝ աղօթք»: Լուսաբանելու համար այս միտքը նախաբանի հեղինակը դիմում է այսպիսի համեմատության. «Զի որպէս տունկ իմն տնկեցեալ ի հողոջ, եթէ ոչ ոռոգանիցի ստեպ-ստեպ և ոչ մերընդունիցէ զարեգական ջերմութիւն, ոչ աճէ բնաւին, այլ խամրի և չորանայ. այսպէս և հաւատն առանց աղօթից ջերմութեան և արտասուացն ոռոգման՝ խամրանայ օրըստօրէ և անպտուղ լեալ՝ մեռանի»¹⁶:

1745 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսավ Հակոբ Նալլանի «Գիրք մեկնութեան Աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ» ուսումնասիրությունը, որը բաղկացած է՝ ա) նախադրությունից (էջ 1—12), բ) Մատյանի մեկնությունից (էջ 13—720) և գ) ներքողների մեկնությունից (էջ 721—1051): Նալլանը եկեղեցական մատենագիր էր, աստվածաբան և բանաստեղծ: Լեոն այսպես է բնութագրել նրան. «գրական մարդ էր և իբրև այդպիսին, շատ բեղմնավոր գրիչ ուներ: Տարաբախտաբար, դարն այնպիսին էր, որ նրա ընդունակությունները պարփակվեցին միայն կրոնական մեղ շրջանակների մեջ»¹⁷: Կրոնական ոգին էլ իր ուժեղ կնիքն է դրել Նալլանի այդ ուսումնասիրության վրա: Գիրքը բացվում է մի նախադրությամբ, ուր նա անդրադառնում է Նարեկացու կյանքին, կրթությանը, դաստիարակությանը, բնավորությանը և այլ հարցերի: Նախադրությունը ոչ այնքան վերլուծական մտքի արգասիք է, որքան պաշտելի անձի նվիրված ներքող: Նալլանի սքանչացման աստիճանը հասնում է այնտեղ, որ, հակառակ փաստերի, Նարեկացու կյանքի տևողությունը հավասարեցնում է Հիսուսի տարիքին, զուգահեռներ է տանում աստվածաշնչական կերպարների և Նարեկացու միջև: Նարեկացու ստեղծագործությունը Նալլանը մեկնաբանում է համաքրիստոնեական հայացքների տեսագծով՝ համեմատությունների ու հակադրությունների համար դիմելով եկեղեցու հայրերի, անտիկ մտածողների, միջնադարի հայ և օտարագգի բազմաթիվ հեղինակների ամենատարբեր աշխատություններին: Նրա պատկերացրած Նարեկացու համար չկա ներքին հակասությունների և որոնումների լարված վիճակ: Կա սրբության ձգտման ծարավ, աստվածանալու կրոնախանդ ջերմեռանդություն: Նալլանն իր առջև խնդիր չի դնում լուսաբանելու այն հարցը, թե պատմական ու մշակութային ինչ օրի-

¹⁵ Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ հոգեկիր հոետորի, Կ. Պոլիս, 1728, էջ ԿԻԷ:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 2—3:

¹⁷ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1973, էջ 454:

նաչափությամբ պիտի հանդես գար Նարեկացին, ինչու ժողովրդական բանահյուսությունը պետք է ազդեր Նարեկացու ստեղծագործության վրա, ինչու պիտի փոխվեր վերաբերմունքը դեպի մարդն ու բնությունը, դեպի եկեղեցին և այլն: Նալյանի համար Նարեկացին վեր է ժամանակից, պատմահասարակական միջավայրից դուրս, զուտ հոգևոր հետաքրքրությունների տեր բանաստեղծ, որի համար էականը առհասարակ մարդն է՝ աստծու, աստված՝ մարդու հարաբերությամբ: Իբրև գնահատման բարձրագույն չափանիշ, Նալյանը Մատյանը համարում է համառոտ Աստվածաշունչ և երկրորդ Ավետարան. «Այնքան առատացաւ յարդիւնս բանից մինչ զի համարձակիմ ասել, թէ զաղօթական բանս իր իրար համառօտարան իմն Աստուածաշունչ և իբր երկրորդ Աւետարան»¹⁸, Նարեկացուն՝ երկրորդ Պրոմէթէս, որը «գողացեալ զհօր յաստուծոյ և շնորհեալ մարդկան»¹⁹:

Նալյանի գրքի մնացում արժեքը պետք է տեսնել ոչ թե նրա կրոնահայրենասիրական գաղափարների, այլ Նարեկացու ստեղծագործության բնագրագիտական դիտողությունների, բառաբացատրությունների, հայ մատենագրության հետ ունեցած առնչությունների մատնանշման մեջ: Նրա մի շարք դիտողություններ հաշվի են առել 1763 և 1774 թ. հրատարակության պատրաստողները (ԳՆՄՈ, 202—206): Իր աշխատանքի նպատակն ու խնդիրը Նալյանը բացատրել է այսպես. «Արդ, քանզի մտաբերելով մեր, թէ ներքին գեղեցկությունք բանից սրբոյ վարդապետիս, բառիւք, իբր ամպովք թաքուցեալք էին, վասն այնորիկ ջանացաք ձեռնարկել առ ի զբանս լուծանել»²⁰: Նալյանը Մատյանն ընթերցել է իր դարի ու իր սերնդի աչքերով՝ ձգտելով թափանցել նրա ներքին գեղեցկությունների մեջ և համեստորեն խոստովանել, թե «Աղամանդե պալատին խեցիե դուռ շինեցի»²¹:

1774 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսավ Մատյանի, եթե կարելի է ասել, առաջին քննական հրատարակությունը (ԳՆՄՈ, 202—206): Հրատարակիչները բնագիրը պատրաստել էին՝ օգտագործելով շուրջ երեք տասնյակ ձեռագրեր: Տպագրությունն իրականացնելով «համեմատությունսմբ հնագույն և ընտիր ձեռագիր օրինակաց»²², նրանք սրբագրել են բազմաթիվ սխալներ, վերանայել մի քանի գլուխների կարգը, ճշտել կետադրությունը, հաշվի առել Նալյանի առանձին դիտողություններ և այլն: Գիրքն ունի գլխավոր տարբերությունների ցուցակ, խրթին բառերի բացատրական բառարան, վարքի մի տարբերակը, որը, ինչպես կարծում է Պ. Խաչատրյանը, ըստ երևույթին նույն ժամանակ էլ հորինել է» (ԳՆՄՈ, 203):

Նարեկացու կյանքին ու գործին անդրադարձել է նաև պատմաբան Միքայել Չամչյանը (1738—1823): Նա ամփոփել է այն ամենը, ինչ հայտնի էր Նարեկացու վարքից, հիշատակարաններից, ավանդազրույցներից: Նարեկը նա համարում է եզակի ստեղծագործություն, որի նմանը «Յարդ. չեքնեցաւ յաշխարհի»²³:

Նարեկացիագիտության այս փուլի բարձրագույն մակարդակը հանդիսացավ Գաբրիել Ավետիքյանի (1750—1827) վաստակը: Նա նոր աստիճան

¹⁸ Լ. Նալյան, Մեկնութիւն աղօթից, էջ 5:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 6:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 15:

²¹ Նույն տեղում, էջ 720:

²² Նարեկ. Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ հոգեկիր հոետորի, Կ. Պոլիս, 1774, էջ 7:

²³ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, 1785, հ. Բ, էջ 853:

նի բարձրացրեց 18-րդ դարի թե բնագրագիտական և թե մեկնաբանական աշխատանքը: 1801 թ. Վենետիկում լույս տեսավ Մատյանը՝ Ավետիքյանի մեկնություններով: Ընթերցողներին ուղղած իր խոսքում Ավետիքյանը Նաբեկացուն ներկայացնում է 18-րդ դ. կրոնա-հայրենասիրական մեկնակետից: Հունաստանը հպարտ է, որ Հոմերոս ունի, Իտալիան՝ Վերգիլոս, մինչդեռ «վեճ քան զնոսա առ Հայաստանեայքս ծագեաց երանաշնորհն Գրիգորիոս, որ գիտաց զապստամբ հոգին բանաստեղծության հնազանդել ընդ թեօք աստուածայնոյ հոգւոյն»²⁴, — գրել է Ավետիքյանը:

Ավետիքյանը քննադատաբար է մոտեցել հին լուծմունքներին: Գնահատելով, որ Նալյանը մեծ ծավալի ծանր գործ է կատարել, նա միաժամանակ նշում է այդ գործի հիմնական թերությունը. «քայց ընդարձակությամբն յալլ խօսս վարդապետականս կամ բանասիրականս՝ ոչ ժամանակ տալ զնշմարիտ տեղեկութիւն առաջի եղելոց բանիցն»²⁵:

Ավետիքյանն իր աշխատանքի ելակետն ու նպատակն է համարել բնագրի ստուգության խնդիրը. «առ ի գիտ հարազատ իմաստից գրոց՝ հարագատութիւն բնագրին է խնդրելի»²⁶ Այս դրույթը այսօր մնում է բանասիրության առաջին պատվիրանը: Մատյանը, ինչպես նաև մի քանի ներքողներ Ավետիքյանը մեկնաբանել է հետևյալ սկզբունքներով. ա) բարդ բաների բացատրություններ, բ) լեզվա-ոճական խրթին արտահայտությունների, շարահյուսական դարձվածների և աստվածաբանական հասկացությունների բացատրություններ: Ավետիքյանը բառարանագիր էր, և չկա բարդ, խրթին, հազվագյուտ մի բառ, որին անդրադարձած չլինի ծանոթագրությունների մեջ կամ աղընթեր բառարանում: Բնագրագիտական ոչ մի վիճելի խնդիր, տարակուսելի ոչ մի հարց ու կետ չի վրիպել նրա հայացքից: Հետագա բոլոր հետազոտողների համար Ավետիքյանը եղել և մնում է հեղինակություն:

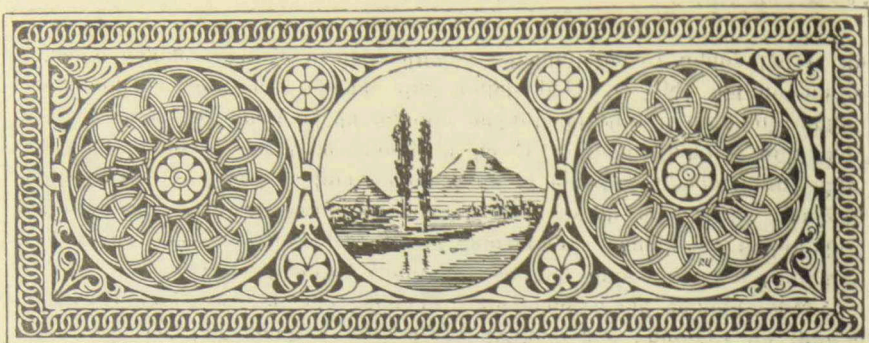
Ավետիքյանի համար ևս Նաբեկացու ստեղծագործությունն անպատելի է: Ասպարեզը մնում է ուրիշներին՝ հաջորդ սերունդներին: Նա հետևորդներին է պատգամել թե իր վաստակի և թե նրանց ապագա աշխատանքի գնահատման այս չափանիշը. «սքանչելարուեստ Մատենիս բարձրութիւն կամ խորութիւն գերազանցէ միշտ, քան զլար չափողի»²⁷: Սա պետք է իմանալ Նաբեկացու մասին գրելուց առաջ: Գրելուց հետո՝ պիտի խոստովանել դա:

²⁴ Նաբեկյուն, էջ Դ:

²⁵ Նույն տեղում, էջ Է:

²⁶ Նույն տեղում, էջ Ժ:

²⁷ Նույն տեղում, էջ ԺԲ:

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անին Հայոց ամենամշամալոր հոգևոր-եկեղեցական կենտրոններից էր, տեական ժամանակ կաթողիկոսական աթոռանիստ և եպիսկոպոսանիստ, ու հիրավի մեծաթիվ եկեղեցիների քաղաք. ուր հոգևորականությունն ու քահանայական դասը շատ ավելի բազմամարդ է եղել, քան միջնադարյան Հայաստանի որևէ այլ քաղաքում կամ վանական կենտրոնում:

Անիի հոգևորականության ներկայացուցիչների անունները պահպանած հիմնական սկզբնաղբյուրները վիմագիր արձանագրությունները, ձեռագրերի հիշատակարաններն ու պատմիչների վկայություններն են: Դրանց և մի քանի օժանդակ աղբյուրների միջոցով մենք կազմել ենք Անիի ու նրա մերձակա վանքերի հոգևորականության համահավաք անվանացանկը, որը կցվում է սույն հոդվածին:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՍԱՐԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անին կաթողիկոսական աթոռանիստ դարձավ 992 թ.¹ Սարգիս Ա Սեփանցու աթոռակալության սկզբից, և այրեց ծաղկման ու վերելքի շրջան: Սակայն Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո, 1047 թ. սկզբներին, բյուզանդացիները քաղաքից հեռացրին կաթողիկոս Պետրոս Ա Գետադարձին ու նրա տեղապահ Խաչիկ Անեցուն և կազմալուծեցին Անիի կաթողիկոսարանը: 1081-ին Անիի կաթողիկոսությունը կարճ ժամանակով վերականգնվեց Բարսեղ Ա Անեցու ձեռնադրության շնորհիվ, բայց այնուհետև Աթորը փոխադրվեց Կիլիկիայի սահմանները՝ Քեսունի Կարմիր վանք:

Սարգիս Սևանցու և Պետրոս Գետադարձի ժամանակ Անիի կաթողիկոսարանը մեծաթիվ միաբանություն ու պաշտոնեություն է ունեցել: Այդ մասին արժեքավոր վկայություններ են պահպանվել պատմիչ Մատթեոս Ոռոհայեցու մոտ: Նա մասնավորապես գրում է. «Երկուտասան եպիսկոպոսք և չորս վարդապետք ի տան հաշրապետին անպակաս լիներ և վաթսուն երեց՝ ի կրօնաւորաց և յաշխարհականաց՝ հինգ հարիւր»¹: Պատմության աշխարհաբար թարգմանության մեջ հեղինակի խոսքի վերջին հատվածը սխալ է հասկացվել՝ «հաշրապետի վեհաբանում մշտապես լինում էին տասներկու եպիսկոպոս, չորս վարդապետ և վաթսուն երեց, ինչպես և հինգ հարյուր աշխարհական»²: Բայց պատմիչը նշում է վաթսուն կուսակրոն և հինգ հարյուր աշխարհական (ամուսնացյալ) երեցների մասին, որոնք հենց այդ կերպ էլ հիշվում են ժամանակի եկեղեցական ապաստարանության համակարգում («աշխարհական քահանա»)՝ և Անիի շրջանի արձանագրություններում («աշխարհական արեղա»)՝: Պատմիչի խոսքը, տվյալ հատվածում, կաթողիկոսարանի հոգևոր դասի և ոչ թե ընդհանրապես պաշտոնեության մասին է: Մեկ այլ տեղում, ինչպես ստորև կտեսնենք, նա հիշատակում է նաև կաթողիկոսարանի աշխարհական անձնակազմին: Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե արդյո՞ք վաթսուն կուսակրոն և հինգ հարյուր ամուսնացյալ քահանաների ներկայությունը կաթողիկոսարանում չափազանցված թիվ չէ, ապա մեզ թվում է, որ հատկապես աշխարհական երեցները ոչ թե օրհիբուն կաթողիկոսարանում էին լինում, այլ կազմում էին Անիի քահանայական դասը, ապաստարանում քաղաքի բազմաթիվ եկեղեցիներում, բայց միաժամանակ, ցանկացած պահի կարող էին հավաքվել կաթողիկոսարանում:

Անիի կաթողիկոսարանի չորս նշանավոր վարդապետներից երեքին անվանապես հիշատակում է պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցին, գրելով՝ «...եւ էին յայնմ ժամանակի վարդապետք՝ Սարգիս եւ Տիրանուն եւ յենովք, որ կաթողիկոսարանին էին վարդապետք...»³: Սարգիսը այլ աղբյուրներում Սարգիս Անեցի կոչված հաշտնի վարդապետն է, Գրիգոր Մագիստրոսի ուսումնակիցն ու բարեկամը, որին նա մի շարք նամակներ է հասցեագրել⁴: Իսկ Տիրանունին հիշատակում է նաև Մատթեոս Ոռոհայեցին՝ նրան կոչելով «իմաստասէր Տիրանուն Կապանեցի»⁵:

Կաթողիկոսարանի և կաթողիկոսին ապաստարան անձանց թվակազմի մասին մոտավոր պատկերացում կարելի է կազմել՝ ծանոթանալով Պետրոս Գետադարձի 1046 թ. վերջերին Անիից Արծն ուղևորվելու մասին Մատթեոս Ոռոհայեցու թողած նկարագրությանը: Կաթողիկոսը գիտակցում էր, թե՛ այդ ուղևորությունը կարող է անդառնալի լինել (և այդպես էլ եղավ, բյուզանդացիները նրան այնև չթողեցին երբևէ Անի վերադառնալ), ուստի իր հետ

¹ Մատթեոսի Ոռոհայեցու Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1869, էջ 184:

² Մատթեոս Ոռոհայեցի, Ժամանակագրություն (թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի), Երևան, 1973, էջ 101, հմմտ. նույնի վերահրատարակությունը գրաբար բնագրի հետ (Երևան, 1991), էջ 167:

³ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի (աշխատասիրությանը Խ. Թորոպյանի), Երևան, 1975, էջ 381:

⁴ Ն. Սարգսյան, Տեղագրությունը ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս. Վենետիկ, 1864, էջ 183, 191:

⁵ Արիստակեսի Լաստիվերտցու պատմություն, Երևան, 1963, էջ 26:

⁶ Կ. Մաթևոսյան, Սարգիս վարդապետ Անեցի, «Անի», 1992, № 1:

⁷ Մատթեոս Ոռոհայեցի, էջ 114, 115, հմմտ. (1869 թ. հրատ.) էջ 123:

Էր վերցրել Անհի կաթողիկոսարանի սպասավորներից շատերին, սովորականից ավելի մեծաթիվ ուղեկիցներ: Ուռնայեցին գրում է. «Եւ ինքն (Պետրոսը, Կ. Մ.) իր տանեցի ազատօքն փառաւոր արամբք երեք հարիր՝ վանեալ զինուք, և վարդապետս և եպիսկոպոսունս և երաժիշտս և կրօնաւորս, քահանայս հարիր և քան՝ հեծեալս ի ջորոց, հետեալս պաշտօնեայս՝ երկերիւրս»⁸: Ինչպէս տեսնում ենք, պատմիչը որոշակիորեն զատում է ջորիների վրա հեծած հարյուր քան հոգևորական ուղեկիցներին երկու հարյուր հետևակ աշխարհական սպասավորներից: Այնուհետև նա, մանրամասնելով իր խոսքը, անվանապես հիշատակում է ուղեկիցներից առավել նշանավորներին. «Եւ էր զհետ Տեառն Պետրոսի նախնականն և լաւն ի բնաւից Բուխար վարդապետն և ամենագովելին Խաչատուր դպրապետն և Թադէոս՝ որ էր այր անպարտելի գրչութեամբ, Գէորգ Քարանդեցին և Յովհաննէս Քարանդեցին և Մատթէոս Հաղբատեցին և Մխիթար Բագնայրեցին և Տիրանուն իմաստասէրն Կապանեցին, Մխիթարիկն, Վարդան Սանահնեցին, Բարսեղն Բաշխատեցին և համավայելուչն և շքեղն տէր Եղիսէն և Բարսեղըն նորին եղբայրն, Գէորգ՝ ջուլհակ ձագն և տէր Եփրեմն և տէր Անանէ և տէր Խաչիկն: Արդ այս ամենայն վարդապետք և իմաստասէրք և հմուտք Հին և Նոր Կտակարանացն Աստուծոյ»⁹: Թվում է, որ եթէ թվարկման մեջ նշվածներից ոչ բոլորը, ապա նրանց մեծագույն մասը ներկայացնում էին Անհի կաթողիկոսարանի հոգևորականությունը: Նրանցից ոմանց անվանը կից թեև նշվում է Հաղբատեցի, Բագնայրեցի, Քարանդեցի և այլն, բայց դա բնավ չի խանգարում վերջիններիս կաթողիկոսարանի պաշտոնյա համարել, ինչպիսին էր, օրինակ, Տիրանուն Կապանեցին: Բացի Տիրանունից այստեղ ծանոթ անուններ են նաև Գրիգոր Մագիստրոսի աշակերտներ Եղիսէն ու նրա եղբայր Բարսեղը, որոնք Պետրոս Գետադարձի ցանկությամբ իրենց ուսուցչի կողմից ուղարկվել են Անհի կաթողիկոսարանում սպասավորելու և կաթողիկոսին աշակերտելու համար¹⁰: Բնականաբար Անհի կաթողիկոսարանից պետք է լինեին պատմիչի մեծարած Բուլղար կոչված վարդապետը, Խաչատուր դպրապետը, հմուտ գրիչ Թադէոսը և մյուսները: Իսկ անվանացանկի վերջում նշված Անանիան (Անանէ) և Խաչիկը հավանորեն պետք է նույնացվեն Պետրոսի նույնանուն բրոջորդիների հետ:

Անհի կաթողիկոսարանն այդ շրջանում բավական լայն գործունեություն էր իրականացնում, համակարգում ու ղեկավարում երկրի եկեղեցական կյանքը, պատրաստում Եկեղեցու բանիմաց սպասավորներ և այլն: Կաթողիկոսարանին կից գործող հոգևոր դպրոցը, որը հայտնի էր դեռ այն ժամանակ, երբ Աթոռը գտնվում էր Արգինայում, շարունակում էր գործել Անհիում: Այդ մասին ակնարկներ են պահպանվել Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Պետրոս Գետադարձին և Սարգիս Անեցուն հասցեագրած նամակներում: Նույն այդ թղթերում հիշատակվում է կաթողիկոսարանի արժանավոր սպասա-

⁸ Մատթէոս Ուռնայեցի, էջ 114 (հմմտ. 1869 թ. հրատ. էջ 122):

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Իր թղթերից մեկում Մագիստրոսը դիմում է կաթողիկոսին՝ գրելով. «Իսկ յաղագս մանկանցս մեր ...հրամայեալ էիք առաքել առ Ձեզ, զի ծառայեցեն փոխանիդ Յիսուսի...: Ես լիարի լոյծ ուրախ եղէ. վասն զի գառինքս այս ի բաշ հովի վստահացայ և ի ներքս ի գառիք Քո մտցեն... երանեն մանկանցդ եկելոց ծառայել Քեզ և անշար մշտապաշտօն լուսովդ լրանալ...» Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը (աշխատասիրությամբ Կ. Կոստանյանգի), Ալեքսանդրապոլ. 1910, էջ 18, 20:

վորներից Ստեփանոս քահանան և կաթողիկոսի քարտուղար սարկավագներից մեկը¹¹:

Կաթողիկոսարանն ուներ հարուստ դիվան և մատենադարան: Հիշյալ շրջանում այդ մատենադարան-գրատան տնօրինությունն իրականացնում էր Սարգիս վարդապետ Անեցին, որը 1041 թ. հիշատակարանում հայտնում է, թե «հայեցյալ խնամով ի գրանոցին» աստվածաբանական նյութերի մի արժեքավոր ժողովածու է վերցրել արքունի գանձատնից և փոխադրել այդ գրանոց, որպեսզի օգտագործվի ըստ իր նպատակի և ոչ թե մնա գանձատանը՝ «անայցելու»¹²:

Պետրոսի ժամանակ կաթողիկոսարանի գրչատան նշանավոր գրիչ Թադեոսից բացի այստեղ է աշխատել նաև Գեորգ անունով գրիչն ու կազմարարը, որը 1046 թ. մի ձեռագիր է ընդօրինակել հայրապետի պատվերով և նրա թելադրությամբ գրել ստացողի հիշատակարանը (Մատենադարան, № 988):

Բարսեղ Ա Անեցու աթոռակալության տարիներին կրկին բարգավաճեց Անիի Աթոռը, վերաբացվեց նրա հոգևոր դպրոցը՝ վարդապետարանը, որի ուսուցչապետությունը հանձնվեց մեծահամբավ Հովհաննես Սարկավագին: Վերջինիս մոտ ուսանելու էին գալիս Հայաստանի ամենատարբեր շրջաններից, սակայն դպրոցի աշակերտության մեջ քիչ չէին նաև անեցիները: Նրանցից մի քանիսին հիշատակում է Սամվել Անեցին՝ «տեղ Խաչատուր և Գրիգոր և Յովհաննէս և Սամուել ամենեքեանք սոքա անեցիք»¹³: Սրանցից Գրիգորը հետագայում դառնում է Անիի Կաթողիկեի ավագերեցը, որի դեմ փորձում է ճնշում գործադրել Փաղուն ամիրան, բայց հաջողության չի հասնում¹⁴: Ավելի ուշ Գրիգորին փոխարինում է Սամվել Անեցին, իսկ դարավերջին Կաթողիկեի փակակալն է դառնում պատմիչ և թարգմանիչ Մխիթար Անեցին: Կաթողիկոսական Աթոռի Անիից հեռանալուց հետո քաղաքի հոգևոր-եկեղեցական կյանքում կարևոր դեր են կատարում եպիսկոպոսարանի եկեղեցին՝ Ս. Առաքելոցը, և Կաթողիկեն՝ Մայր տաճարը, որ սպասավորում են բազմաթիվ արժանավոր հոգևորականներ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՑՔԵՐԸ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԲ ԴԱՐՈՒՄ

Անիի ԺԲ դարի պատմության մեջ քաղաքի հոգևորականությունը եպիսկոպոսի գլխավորությամբ կարևորագույն դեր է կատարել, բայց այդ իրողությունը մեծ մասամբ անտեսվել է նախորդ ուսումնասիրողների կողմից: 1064 թ. սելջուկների գրավելուց ու ավերելուց հետո Մանուչե ամիրայի տիրապետության շրջանում քաղաքն աստիճանաբար վերականգնվում է, իսկ Բարսեղ Անեցու եպիսկոպոսության և կաթողիկոսության օրոք՝ ԺԱ դարի 70-ական թվականներից, կարգավորվում է նաև եկեղեցական կյանքը: Սակայն ԺԲ դարը Անիի պատմության մեջ բնորոշվում է որպես մի

¹¹ Նույն տեղում, էջ 17, 34:

¹² Կ. Մաթևոսյան, Սարգիս վարդապետ Անեցի, էջ 40—41:

¹³ Սամուել Անեցի, Հավաքումք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 128:

¹⁴ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, 158:

Այսուհետև՝ Վարդան Արևելցի:

հարյուրամյա պայքարի շրջան, որը մղում էին մի կողմից Օեղդադյան ամիրսները՝ իրենց իշխանությունը պահպանելու, մյուս կողմից՝ զորացած Վրաց թագավորները՝ քաղաքն ու նրա շրջակայքը գրավելու համար: Իսկ ազատասեր անեցիները, խուսանավելով այս երկու քաղաքական ուժերի միջև, փորձում էին պաշտպանել սեփական շահերը, հնարավորության դեպքում դառնալ նաև իրադրության տերը:

Ինչպես փաստերն են վկայում, Անիի քաղաքացիության այս ձգտումներն իրականացնող շարժման գլուխ կանգնած էր հայ հոգևորականությունը: Դա ուներ մի քանի պատճառ: Նախ, ինչպես կտեսնենք ստորև, անեցիների քաղաքական զարթոնքը պայմանավորված էր հենց կրոնական խնդրի սրումով (1124 թ.): Երկրորդ, քաղաքում բնակվող հայ ազնվականության փոքրաթիվ ներկայացուցիչները իրենց գոյությունը պահպանում էին միայն շնորհիվ այն քանի, որ զինվորական ծառայություն էին կատարում Անիի ամիրսների մոտ և չէին կարող ազատորեն գործել: Երրորդ, հոգևորականությունն այդ շրջանում հայ հասարակության այն խավն էր, որն ուներ որոշակի հարկային ու այլ արտոնություններ և, ժողովրդի մեջ մեծ հեղինակություն վայելելով, ի վիճակի էր առաջնորդել նրան: Եվ վերջապես, հիշյալ շրջանում (նաև հետագայում) Անիի եպիսկոպոսական Աթոռը զբաղեցնող անձինք, սերելով ժամանակի առավել զորեղ ազնվականական տներից, ունեին ոչ միայն հոգևոր իշխանություն, այլև ընդարձակ ազգակցական կապեր, միջոցներ ու հնարավորություններ, որոնք և օգտագործում էին ըստ անհրաժեշտության:

Այժմ ներկայացնենք ասվածը հաստատող փաստերը: Անիի Աբուլասվար ամիրսն, որն այնքան էլ բարյացակամ չէր հայերի նկատմամբ, վիրավորում է նաև նրանց կրոնական զգացումները, երբ Խլաթում մի մեծ մահիկ պատրաստելով, բերում ու բարձրացնում է Անիի Կաթողիկեի գլխին: Սելջուկները տաճարը մզկիթի էին վերածել դեռ 1064 թվականին, և Աբուլասվարը փաստորեն միայն հին մահիկը փոխարինում է նորով, բայց քաղաքի զորացած հայ համայնքը այլևս չի հանդուրժում այդ վիճակը և օգտագործելով նոր մահիկի տեղադրման առիթը, ընդվզում է քաղաքի տիրոջ դեմ: Անեցիները դիմում են Վրաց Դավիթ Շինարար թագավորին, որն արձակելով Անի, դյուրությամբ գրավում է այն, գերում ամիրային իր ընտանիքով և հանդիսավոր ծեսով վերստին օծել տալիս եկեղեցին. «Ամիրայն Անույ Աբլսուար... ետ բերել նալ ծանրագին ...և դնել ի վերայ գմբեթի Կաթողիկեին»¹⁵ մոխարեն գեղեկալի լուսափոցն. վասն որոյ սրտատեալ քրիստոնեիցն կոչեն ԳԴաիթ և տան ի ձեռն նորա զքաղաքն Անի: Եւ ընկեցեալ զգէնն ատելի ի պատուական գլխոյն Կաթողիկեին... եղին զպսակն զարւոյն և զթագն Յիսուսի ...գլխաչն ատուածընկալ»¹⁶: Դեպքերը նկարագրող թե՛ հայ պատմիչները (Վարդան Արևելից, Մատթեոս Ուռհայեցի) և թե՛ վրաց պատմագիրը շեշտում են հատկապես Կաթողիկեի ազատագրման պարագան¹⁶: Երկու տարի անց վրացիները ստիպված են լինում Անին վե-

¹⁵ Վարդան Արևելից, էջ 156:

¹⁶ «Դաիթ Վրաց թագաւորն ...էտ զթագաւորաբնակ քաղաքն Հայոց զԱնի... և զմեծ եկեղեցին Անույ զԱթոք Կաթողիկէն, զոր մաքիթ էին արարել, ժողովեաց զեպիսկոպոսոսն և զքահանայս և զկրօնաւորս Հայոց աշխարհին և օրհնեաց զԱթոք Կաթողիկէն մեծաւ հանդեսի և եղև ուրախութիւն ամենայն Տանն Հայոց, զի տեսին ազատեալ զԱթոք Կաթողիկէն ի ծառայութենէ», Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 392: «Դաիթ թագավորը ... գրավեց

յադարձնել Շեղդադյաններին, սակայն վերջիններին հարկադրում են երդվել, որ այլևս Կաթողիկեի նկատմամբ ունեցված չեն կատարի¹⁷:

Դրանից հետո հայ հոգևորականության դիրքը քաղաքում ավելի է ամրապնդվում: Խոսելով 1155 թ. Անիում ծավալված իրադարձությունների մասին, երեք արաբ պատմիչներ (Իբն ալ-Ասիրը, Ալ-Ֆարիկին և Այնին) գրեթե նույն բառերով հետևյալն են հաղորդում. «...Անի քաղաքում Հայոց քահանաները ապստամբեցին և այն գրավելով ամիր Շադդադից հանձնեցին եղբորը՝ Ֆադլունին»¹⁸: Բայց ինչպես երևում է, այս ամիրան ևս անեցիների արտով չի լինում, և 1161-ին նրանք վերջինիս վճարում են քաղաքից: Ալ-Ֆարիկին այս մասին գրում է. «Անա (Անի) քաղաքում քահանաներն ապստամբեցին նրա տիրոջ՝ Ամիր Ֆադլուն իբրև Մանուշիհրի դեմ, որը պարտվեց ու գնաց Բաքրան (Բագարան) կոչված ամրոցը Սուրմարիի մոտ: Քահանաները Անան հանձնեցին Ափխազաց թագավոր Քարբուրին (Գեորգի): Նրա զորքը եկավ տիրեց, մեծ հարստություն կողոպտեց...»¹⁹: Այս և նախորդ վկայություններին անդրադարձած ուսումնասիրողները սովորաբար բնօգծում են, որ Անիի քահանաներ ասելով պետք է հասկանալ քաղաքի քրիստոնյաներին²⁰: Սակայն ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ եթե այս ժողովրդական ելույթների շարժիչ ուժը Անիի քրիստոնյա հայ բնակչությունն էր, ապա նրան գլխավորողը՝ քաղաքի հոգևորականությունը: Այդ է պատճառը, որ արաբ հեղինակները միահամուռ շեշտում են քահանաներին («քահանաները ապստամբեցին»): Այս իրողությունն ավելի է հիմնավորվում ու հստականում 1161 թ. դեպքերի կապակցությամբ հայ հեղինակի՝ Մխիթար Գոշի մոտ պահպանված վկայությունների շնորհիվ: Նա նշում է, որ Անիի Բարսեղ Բ եպիսկոպոսն ու Ապիրատյան ազնվականական տունը ներկայացնող նրա եղբայրները մի քանի անգամ հրավիրել են Գեորգիին՝ Անին գրավելու, բայց հետո (ինչպես երևում է, այն քանից հետո, երբ սեփական ուժերով վտարել են քաղաքի ամիրային), երբ Գեորգին արշավել է դեպի Անի, չեն ուզել քաղաքը հանձնել նրան: Վրաց թագավորը քաղաքը գրավել է բռնությամբ, ընդդիմացողներից շատերին պատժել, որոնց թվում՝ քահանաների ու կրոնավորների. «Իսկ Գիորգի իբրև թագաւորեաց... առնոյր և զքաղաքն Անի միանգամ և երկիցս կոչելով եպիսկոպոսին Բարսղի և եղբարց նորա՝ որոցց Մագիստրոսին Հասանայ. և ապա ընդդիմացեալ ոչ տալին ի ձեռն նորա զքաղաքն. և առեալ բռնաբար զքա-

ղաքը ... կալանավորեց ու կոտորեց Ափապանյաններին, որոնք մզկիթի էին վերածել Անիի եկեղեցին... ժողովեց կաթողիկոս-եպիսկոպոսներին և օծումով այն նորոգեց»: Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Բ. Գ, Երևան, 1955, էջ 42—43:

¹⁷ «Իսկ որդիքն Մանուշէի արարին սաստիկ երդումն, վասն զի Սուրբ Կաթողիկէն... մանապազ Հայոց կայցե և մի՛ մտցէ ի նա տաճիկ և ոչ մարման ազգ», Մատթեոս Ոտհաւեցի, էջ 400: 1129-ին Փատլուն ամիրան մի պատահական միջադեպից օգտվելով կալանում է Կաթողիկեի ավագներեց Գրիգորին և փորձում «ձեռնարկել ի Սուրբ Կաթողիկէն», բայց, ըստ պատմիչի, ահաբեկվում ու խոցուտվում է եկեղեցու քանաչիներից դուրս եկած «հրակերպ արանց» կողմից ու հարկադրված ազատում Գրիգորին, նրա օրհնանքը խնդրելով (Վարդան Արեւելի, էջ 158):

¹⁸ Իբն ալ-Ասիր, Երևան, 1981, էջ 257, 400, Հ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան, 1980, էջ 99:

¹⁹ Հ. Մարգարյան, ճշվ. աշխ., էջ 101:

²⁰ Նույն տեղում. էջ 99, Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., Բ. 2, Երևան 1964, էջ 165, և այլն:

դարձնում և հրամայեց ասար հարկանել և մերկացուցեալ զօրացն զամենեւեան զարս և զկանայսն, զքահանայս և զկրօնաւորս բազում անարգանց ուցանէին յաղագս ընդդիմանալոյ...»²¹:

Այստեղից միանգամայն որոշակի է դառնում, որ հիշյալ անցքերի ժամանակ, որպէս անեցիների ընդհանուր շահերի արտահայտիչ, հանդես է եկել քաղաքի հոգևորականությունը իր եպիսկոպոսի գլխավորությամբ²²: Իսկ թագաւորն ընդդիմացողներին պատժելիս թէև եպիսկոպոսին հրապարակաւ նորեն չի դատապարտել, բայց նրա ենթականերին՝ քահանաներին ու կրօնաւորներին, հասարակ քաղաքացիների հետ միասին, ծաղր ու ծանակի է ենթարկել: Ինչևէ, տվյալ դեպքում մեր նպատակը Աճիի 1161 թ. ապրիլ-մայիս ամիսների մանրամասների վերլուծությունը չէ, այլ քաղաքի հոգևորականության կատարած դերի բացահայտումը:

Ինչպէս վերը տեսանք, արար պատմիչները 1155-ին քաղաքի մի ամիրայի փոխարինումը մյուսով և 1161-ին Աճիի հանձնումը վրացիներին ներկայացնում են որպէս «հայ քահանաների» ձեռքի գործ: Իսկ Մխիթար Գոշի վկայությունը զալիս է լրացնելու այդ տեղեկությունը՝ Աճիի եպիսկոպոսի խաղաղաժամ էական դերը պարզաբանելով: Բնական է, որ քաղաքի քահանաներն ինքնագլուխ չէին գործում, այլ ղեկավարվում էին իրենց հոգևոր պետի՝ Բարսեղի կողմից, որը, լինելով Աճիի այս շրջանի ամենաազդեցիկ ազնվականական տան զավակ, հետագայում ևս բավական ինքնուրույն գործունեություն է ծավալել²³: Բավական է նշել, որ նա, իբրև «արքեպիսկոպոս թագաւորանիստ քաղաքին Անույ», «եպիսկոպոս յարեւելս հիւսիսոյ», համարվում էր Հյուսիսային Հայաստանի ողջ հայ հոգևորականության առաջնորդը, գլխավոր դեր կատարում Հոռմկլայի կաթողիկոսական Աթոռի հետ եղած հարաբերություններում, հանդես գալով դավանական անգիշողականության պաշտպանությամբ, իսկ 1195 թ. Անիում կաթողիկոս է ձեռնադրվում: Հոռմկլայի Աթոռը, որ մեկ այլ դեպքում անհապաղ ածօրինական կհամարէր նման ձեռնադրությունը, ձեռնպահ է մնում որևէ որոշում կայացնելուց:

²¹ Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 101—102:

²² Մխիթար Գոշի հայտնած տեղեկությունը վկայաբերելով Հ. Մարգարյանն այն տեսակետն է առաջ քաշում, թե «Գեորգի Գ-ը եկել էր գրավելու Անին քաղաքացիների մի մասի հրավերով, որոնց գլխավորել են Հասանյան տոհմին պատկանող Բարսեղ արքեպիսկոպոսը և նրա եղբայրները, սակայն քաղաքում գործում էր Հասանյանների ընդդիմադիր այլ խմբակցություն ևս, որը և հաղթող հանդիսացավ և չէր կամենում հանձնել Անին Գեորգիին» (Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 102): Մինչդեռ այլ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ հենց Բարսեղն ու նրա եղբայրներն են իրենց մտադրությունը փոխել (Նույն տեղում, ծան. 60, Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ. Երևան, 1977. էջ 126): Մենք համամիտ ենք այս տեսակետին, քանի որ այն բխում է Գոշի բնագրից: Գեորգին ընդդիմացողներին պատժելիս աշխարհականների հետ անարգանքի է ենթարկել նաև հոգևորականների՝ «զքահանայս և զկրօնաւորս», որոնք, բնականաբար, չէին կարող հանդես գալ որպէս ընդդիմություն՝ քաղաքի եպիսկոպոսի նկատմամբ (այդ դեպքում նրանք անմիջապես կարգալուծ կարվեին): Հետևաբար, վրաց թագաւորին դիմակայելով նրանք կատարել են հենց իրենց հոգևոր պետի և քաղաքի ողջ բնակչության միասնական կամքը: Անիի բնակչության կարծեցյալ երկիւղելիվածության մասին ոչ մի ակնարկ չունի նաև նույն դեպքը նկարագրող Գրիգոր երեքը, ըստ որի Գեորգին գրավեց «զքաղաքն բոնութեամբ և սպան մարդ հազար ընդ քրքիտունեայ և ընդ աղագգի» (Մատթեոս Ոռհայեցի, էջ 474):

²³ Բարսեղ Բ Անեցու գործունեության մասին հանգամանորեն տե՛ս Կ. Մաքսույան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը..., «Էջմիածին», 1993, Ա.—Բ.—Գ, էջ 129—133:

Անիի երեցանին, որպես մի միասնություն, առաջին անգամ այդ անվամբ հիշվում է Սարգիս Ա եպիսկոպոսի 1220 թ. արձանագրության մեջ, որ վերջինս, վերացնելով քաղաքում երեցկոնշ մահվան ժամանակ գանձվող հարկը, նշում է, թե այլևս ոչ ոք իրավունք չունի այն պահանջել «իրիցանոց»²⁶: «Երեցանի» (իրիցանի) բառը հանդիպում է նաև Սարգիս Բ եպիսկոպոսի ամուսնական հարցերի կարգավորմանը նվիրված թերի ընթերցվող արձանագրության մեջ²⁷:

1269 թ. Անիի տաղմածիմները (հարկահավաքները) եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու արձանագրության մեջ հայտնում են, որ իրենց պարոնների «երկարկենդանության» համար Անիի երեցանին ազատում են բաժ հարկից. «Շնորհին Աստուծոյ մեք տաղմածիքս ...**բարձաք ի յԱնո իրիցանուս զբաժն, զոր ի սկզբանէ ազատ էր**. Մեք վերստին այլ հաստատեցաք, չունի որ իշխանութին բաժ ուզէլ ու ոչինչ ազգ ով իցէ, որ կապէվոր լինի...»²⁸: Այստեղ կարևոր է նաև այն նշումը, որ Անիի երեցանին ի սկզբանե ազատ է եղել բաժից: Սակայն մոռնող իշխողների ու նրանց կապալառուների հարկահավաքությամբ հարստանալու մոլուցքը կարճ ժամանակ անց նորից է կախման մեջ դրել քաղաքի քահանաներին: Ս. Առաքելոց եկեղեցու 1280 թ. արձանագրության մեջ ասվում է. «Ես Նուրայդին Բոթիթս իմ ընկերաքս եկի յԱնի տաղմիս վերայ, **տեսայ զԱնոյ իրիցանուս գի առէխին հրամանքն որ ի սկզբանէ բաժ ու տամղա չէին տվէլ**, ես այլ հաստատեցի իմ ընկերաքս, որ ոչ բաժ տան ոչ տամղայ»²⁹: Որոշ ժամանակ անց Անիի երեցանու չհարկվելու իրավունքը կրկին անտեսվել է: 1280-ական թվականների վերջերին, քաղաքի պարոնությունը վերստին ստանձնելով, Զաքարյանները նորից են երեցանին ազատել հարկից: Ս. Առաքելոցի 1289 թ. արձանագրության մեջ կարդում ենք. «...ես պարոն Աղբուդայս որդի ամիրսպասալար Շաշնշահի, թոռն մեծին Զաքարիայի եւ ես պարոն Թամարս, դուստր իշխանաց իշխանի պարոն Բուդտային **տեսաք զԱնո Աթոռս եւ զիրիցանիս, որ հարկ կեր ի վերէնին, զոր մեք նախ...**»³⁰: Թեև արձանագրությունն անավարտ է, սակայն ակնհայտ է, որ նրա շարունակության մեջ քաղաքի նոր պարոնները նշել են հարկը վերացնելու կամ առնչվածն նվազեցնելու մասին:

Անիի երեցանու ունեցած հեղինակության մասին է վկայում Գրիգոր Բ եպիսկոպոսի 1277 թ. արձանագրությունը, որ նա, սահմանելով ամուսնալուծության ժամանակ կողմերից յուրաքանչյուրին տրվող գույքի չափը, հայտնում է, որ որոշումը կայացրել է քաղաքի պարոնի և քահանաների կամակցությամբ («...կամակցությամբ պատրոնին Փախրադինին եւ **քահանայից քաղաքացեաց...**»)³¹:

Այսպիսով, Անիի քահանայական դասը ԺԳ դարի արձանագրություններում հանդես է գալիս «երեցանի» ընդհանուր անվանման տակ, որպես որոշակի արտոնություններ ունեցող սոցիալական խավ: Այն թեև չի կարո-

²⁶ Դիվան հայ վիմագրության, պր. Ա. Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 17:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 25:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 24:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 23:

³⁰ Դիվան..., էջ 22:

³¹ Նույն տեղում, էջ 15: «Երեցանի» բառը պահպանվել է նաև Անիի պեղումներից գտնված մի արձանագրության քեկոբի վրա (Նույն տեղում, էջ 75):

դանում ամբողջովին խուսափել մոնղոլական տերության մեջ հարկահավաքության ասպարեզում տիրող կամայականություններից, սակայն շարունակ պայքարում է իր իրավունքների պաշտպանության համար և, դատելով առկա փաստերից, հիմնականում հաջողության հասնում:

Այս դարաշրջանի Անիի եկեղեցական կյանքի հետաքրքիր երևույթներից մեկն էլ նրա քահանաների պայմանական բաժանումն էր **բնիկների ու եկվորների**: Այդ մասին են վկայում մի քանի վիմագիր արձանագրություններ: «Եկվորների» հոսքը հավանաբար սկսվել է հենց ԺԳ դ. սկզբին, երբ Զաքարյանների տիրապետության տակ անցած քաղաքը բուռն ծաղկում է ապրում, և կտրուկ մեծանում է նրա բնակչության թիվը: Նման պայմաններում բնիկ անեցիներն ամեն կերպ աշխատում էին ընդգծել իրենց տեղացիությունը: Օրինակ, 1211 թ. Հաղբատում կրթություն ստացած Սահակ քահանան իր պատվիրած Ավետարանի հիշատակարանում շեշտում է, որ «ազգով և տոհմով» անեցի է («Սահակ... ազգաւ եւ տոհմիւ ի մեծ մայրաքաղաքէն յԱնույ...»)³²:

Անիի երեցանու՝ ըստ տեղաբնիկության սկզբունքի բաժանվածության մասին վկայող առաջին վավերագիրը Սարգիս Ա. Եպիսկոպոսի վերը նշված 1220 թ. արձանագրությունն է: Այստեղ «գամենայն քաղաքիս քահանայիցս» ընդհանուր ձևակերպումը հետագա շարադրանքում մասնավորեցվում է՝ «զփարթամաց եւ զաղքատաց, զեկաց եւ զբնակաց...»³³: Ուշագրավ է, որ եկվոր և բնիկ (զեկաց եւ բնակաց) քահանաներից բացի նշվում է նրանց ևս մի բաժանում՝ ըստ սոցիալական վիճակի՝ ունևորների ու չունևորների (զփարթամաց եւ զաղքատաց), ինչպես որ այդ արված է ԺԳ դարի մեկ այլ արձանագրության մեջ («...զԱնո քահանայիցս՝ գմեծի եւ զփ[ոքրա]ռաց...»)³⁴: Սարգիս Բ. Եպիսկոպոսի Ա. Առաքելոց եկեղեցում թողած մի արձանագրության մեջ նույնպես ընդգծվում է Անիի երեցների տեղացի և եկվոր լինելը. «Ես տէր Սարգիս Եպիսկոպոս... [ի]րիցանու՝ զեկաց եւ զբնակաց...»³⁵, իսկ քաղաքի պեղումներից գտնված մի քարաքեկորի վրա ընթերցվում է «զՄարկոս երէց բնական...»³⁶ արձանագրության հատվածը:

(Շարունակելի)

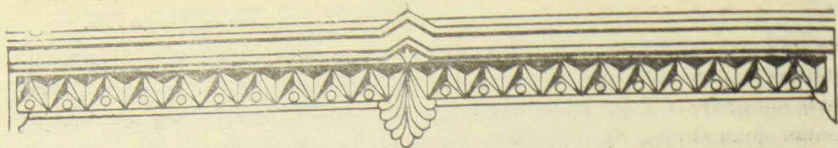
³² ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմեց Ա. Մաթևոսյան), Երևան, 1984, էջ 71:

³³ Դիվան..., էջ 17:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 20:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 25:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 56:

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ*

16. ՍԱՂԻ ՍՈՒՐԲ ՄՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքից մեզ հասել է ընդամենը մեկ հիշատակարան, որի հիման վրա Ոսկյանն այն դասել է Երզնկայի վանքերի շարքում, քանի որ այդ հիշատակարանում խոսվում է ոչ միայն վանքի գոյության մասին, այն էլ դեռևս 14-րդ դարի վերջերին և 15-րդ դարի սկզբներին, այլև ցույց է տրվում, որ այն եղել է մշակութային կենտրոն։ Ակնարկված հիշատակարանը, գրված 1413-ին, սկսվում է այսպես. «Արդ գրեցաւ... ձեռամբ Սամուէլի... գրչի ի գաւառիս Եկեղեաց ի սուրբ ուխտս որ կոչի Սաղի սուրբ Ստեփանոս՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Նախավկայիս... հրամանաւ Մարգարէի աստուածապի-րի առաջնորդի անապատիս, ծախիք և արդեամբք Ոնոփրիոսի աագ սարկաագի և Պետրոսի կուսակրօն արեղի և Յակոբ կրօնաորի...։ Արդ գրեցաւ սա ի թուականիս Հայոց ՊԿԲ (1413) ի հայրապետութեան տեառն տէր Գրիգորի արքեպիսկոպոսի...։ Արդ (յիշեցէք) ...գաւառող տառիս զՈնոփրիոս աագ սարկաագն զհայր վանացս, որ եղ ի դուռն սուրբ Կա-րապետիս յիշատակ անջինջ...։ Արդ յիշեցէք յաղօթս ձեր զհայր Ոնոփրիոս և զեղբայրն իւր զՏիրատուր արեղան և զհայրն իւր զԴաւիթ զհանգուցեալ-սն ի Քրիստոս և զմայրն իւր զՍիմայն...յիշեցէք և զՊետրոս արեղան, որ շգնական եղև ի գրոցս գրելէն ԳԾ դրամ...։ Յիշեցէք և զՅակոբ արեղան զփակակալն... ընդ մին յիշեսցիք... գաւառնորդ սուրբ անապատիս գաւորք Ստեփաննոսու Նախավկայիս զհայր Մարգարէ, որ բազում երախտիք ունի առ մեզ և յորդորեաց ի բանս յայմիկ և հանգուց... և զամենայն եղբայ-րութիւնս առհասարակ։ զՅովհաննէս կրօնաւորն՝ զնոգեւոր հայրն մեր, որ բազում աշխատութեամբ սնուց և ուսուց զիս և մա եղև պատճառ այսմիկ և զօրինակն շնորհեաց և զձեռօղան... և զքուերորդիսն զԾախրիարն որ զգիրքս զխաւորեաց և զԿարապետն»⁷² և այլն։

* Ծարուակված «Էջմիածին» ամսագրի 1992 թվականի Թ—Ժ—ԺԱ, միացյալ, ԺԲ և 1993 թվականի Ա.—Բ—Գ, Է—Ը միացյալ համարներից։

⁷² Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ա. մաս, էջ 153—156։

Հիշատակարանից երևում է, որ Սաղի Ս. Ստեփանոսի վանքը ունեցել է մեծ թվով միաբաններ, նաև կարող վանահայր: Նրան՝ Մարգարեին, հիշելիս ասվում է, թե նա մեծ ծառայություններ է մատուցել վանքին ու միաբանությանը, հորդորել է գրել այդ ձեռագիրը, թե նրան շատ բան է պարտական «զամենայն եղբայրութիւնս առհասարակ»:

Նույն այս հիշատակարանից իմանում ենք, որ գրիչ Սամուելի քեռորին էլ ըստ երևույթին եղել է ծաղկող և գրել է ձեռագրի սկզբնատառերը:

Քայց ե՛րբ է պատմության ասպարեզից անհայտացել նման մի վանք, որ իր ժամանակին ունեցել է այդքան համբավ: Այդ ի՞նչ ուժ է եղել, որ երկրի երեսից ջնջել, իսպառ մոռացության է մատնել մի սրբատեղի, որ մարդիկ չեն էլ իմացել, թե նման մի վանք գոյություն է ունեցել:

Երզնկայի վանքերի մասին գրողներից ոչ մեկը ոչ Կ. Ղազանյանը, ոչ Ս. Ամատյանը և ոչ էլ Գ. Սյուրեմենյանը այն չեն հիշում անգամ հանգամ վանքերի շարքում:

Այդպիսի ավեր չէր կարող գործել մարդ արարածը, որքան էլ լիներ դժման, գազանաբարո բնագրի տեր: Ամենայն հավանականությամբ մեծ երկրաշարժերից մեկի ժամանակ է, որ հիմնահատակ կործանվել է:

Այս առիթով ուզում ենք անել մի ենթադրություն. Երզնկայի վանքերից մի քանիսը ունեցել են երկու, երբեմն երեք անուն: Հնարավոր է, որ Սաղի Ս. Ստեփանոսի վանքի գործունեության մի մասը հիշատակված լինի մեր մատենագրության մեջ որևէ այլ վանքի առիթով:

18. ԶԱԳՐԱՄԱՆԻ Ս. ՊՈՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍԻ ՎԱՆՔԸ.

Գտնվել է Չագրման գյուղի մերձակայքում, Քեշիշ Դաղի սարի լանջերին, փոսի մեջ, Երզնկայի հյուսիս-արևելյան կողմը: Քարաշեն և փոքր եկեղեցի է եղել, ունեցել է առողջ օդ, սառը ջրեր:

Ամատյանը այս վանքի մասին գրում է «Չախըրմանը կը համարիմ Չարխափան բառին աղավաղությունն. վանքին մոտիկ փոքրիկ՝ իսկ ավելի վարը բավական մեծկակ՝ երկու թուրքաբնակ գյուղեր սույն անվամբ կրկոչվին, մեծ Չախըրմանու մեջ կա Ս. Աստվածածնի անվամբ հին եկեղեցակ՝ որ ի Մարագ փոխարկյալ է: Այս վանքը կը գտնվի դաշտին ճիշտ հյուսիսակողմն, Քեշիշ բարձրաբերձ գագաթին առջև, սարահարթի կամ լեռնատափի վերա, որ ուղղաձիգ, բարձրացած է դաշտեն և ունի խիստ դժվար վերելք: Օդն, տեսարանն ու դիրքն անմասն, քանի որ խիստ բարձր է և կը տիրեն դաշտին ամբողջ միջակայքին, որ սփռված են ցրիվ բազմաթիվ գյուղեր, և հանդիպակաց լեռանց (Մերձան, Ղազան Ղայա) և ևնցա օժանդակ դեր, և հանդիպակաց լեռանց (Մերձան, Ղազան Ղայա) և ևնցա օժանդակ սարերու և լեռնակոհակներու և որ ի նոսա տարածյալ գյուղերու և Վանուց: ...Հանդեպ գյուղին, արևելյան կողմ և հինգ վայրկյան հեռավորությամբ կը գտնվի փոքրիկ, քարաշեն ու կամարակապ այլ կիսակործան մատուռ մի և նմին կից դարակավոր ածուներ, դերբուկ և ավերակաց մնացորդք: Մի քանի տարի առաջ այս մատուռն իբրև գոմ կը ծառայեր և վանուց սակավաթիվ արտերն հանձնված էին թուրք վանապահի մի և այնինչ վանուց անունն ալ պիտի մոռցվեր, երբ Հմայակ եպիսկոպոսի առաջնորդության օրով վանուց օթարանն և արտերն հայ վանապահի հանձնվեցան, գրավյալ արտորեկից մի մասն հետո առնվեցան, վանուց կարասիքն ու սպասներն, որք ի պահ դրված էին՝ հավաքվեցան, հանգանակությամբ ուրիշ կարևոր

պիտույք ձեռք բերվեցան, և այսօր վանքն՝ եթե ոչ կատարյալ վիճակ՝ գեթ նորա սովերն ունի: Եկեղյաց գավառի ճոխ վանքերեն մին էր երբեմն այս, որ ամենե ավելի առարկա եղած է հարձակմանց և հափշտակությանց, Դերջանա ու Բաբերդու միջև որջացյալ քրդաց մոտ և ի լեռնավայրի գտնվելուն համար»⁷³:

Սրանք են մեր ունեցած տվյալները Չագրմանի Ա. Պողոս-Պետրոս վանքի մասին:

Հ. Ոսկյանի հիշատակած 34 վանքերից քննության առանք 18-ը, առավել վավերական գործունեություն ունեցողները: Մնացածների վերաբերյալ մեր տեղեկությունները սակավ են և հակասական, եթե չասենք մի քանիսը նաև ոչ իրական: Դրանց մի մասի ոչ հիմնադրման ժամանակն է հայտնի, ոչ էլ կրթական, մշակութային դերը: Պարզապես հիշատակվել են բանասերների կողմից որպես Երզնկայի վանքեր, հենվելով տեղանունների կամ ավերակների վրա:

Մի քանիսն էլ պարզապես թյուրիմացությամբ են արձանագրված Հ. Ոսկյանի մոտ: Օրինակ՝ Իշողի վանքը: Հենց Ոսկյանն էլ է կասկածում, որ դա նույն Ծողա վանքն է, բայց դրանով հանդերձ հատուկ թվարկումով դասել է Երզնկայի վանքերի շարքը: Կամ՝ Հերմոնի վանքը, որ Ծլեմոնի վանքն է, բայց հիշատակված է առանձին:

Քանի որ մի քանի վանքեր իսկապես անցյալում գործել են, բայց հետագայում ավերվել կամ ամալացել, իսկ դրանցից մեծ մասի տեղերն էլ որոշակի են, ավելորդ չենք համարում շատ հակիրճ տողերով հիշատակել նաև այդ վանքերը:

19. ԱԿՆՋԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի անունը մեզ հասել է միայն մի հիշատակարանից, գրված 1599-ին: Ահա այդ հիշատակարանը. «Զվերջին կազմող Աստուածաշունչ գրքիս գտեր Կիրակոս արեղայս և Յակոբ գրոց աշակերտու... կազմեցաւ գիրքս ի դառն և ի նորք ժամանակիս վասն անօրէն տաճկացն, անողորմ կողոպտէին գրքիստոնեայքս, օրն անգամ մի ի յայրս և ի ծերպս վիմաց փախաք, հազիւ կարացանք հանել գգիրքս, թվ. ՌԽԸ (1599) լեկեղեաց գաւառի ի յԱկընջին վանք, ի տէր Կիրակոս Հարպետէն և այլ միաբանիցն. ամէն»:

Ուրեմն վանքն ունեցել է միաբանություն, մարդիկ զբաղվել են գրչագրությամբ, այն էլ 16-րդ դարի վերջերին և 17-րդ դարի սկզբներին:

20. ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺԾԿԱՅ ՎԱՆՔ

Հիշատակում են մի շարք բանասերներ Երզնկայի մյուս վանքերի շարքում, առանց որևէ ճշգրիտ տեղեկություն տալու: Կ. Ղազանճյանը տեսել է նրա ավերակները, որը վկայում է, թե անցյալում իրոք այդպիսի վանք գոյություն ունեցել է: Բուժական նպատակով մարդիկ ուխտի են գնացել այնտեղ մինչև մեծ եղեռներ:

⁷³ «Արևելյան մամուլ». 1887, էջ 52—53:

21. ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԱՄ ՉԱՐԽԱՓԱՆԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայից երկու ժամ հեռու, Չախըրման գյուղի մոտ: Հիշատակվում է Պ. Նաթանյանի «Արտու Հայաստանի» և Գ. Սյուրմենյանի «Երզնկա» գրքերում, որպես հանգած վանք, ուխտատեղի:

22. ԳԱՌՆԻԿ ԾԳՆԱՎՈՐԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայի Տանրակ և Ծրգնի գյուղերի մոտակայքում: Գտնվել ճգնալորի մասին հիշատակել են մեր պատմիչները՝ (Խորենացի, Սամվել Անեցի և ուրիշներ): Ըստ ավանդության ապրել է 4-րդ դարում: Հետևաբար նրա անունը կրող վանքն էլ պիտի որ շատ հին լիներ, սակայն ժամանակի ընթացքում կործանվել է: Ժողովուրդը ցույց է տվել նրա ավերակները, որոնք ուխտատեղի են եղել հավատացյալների համար:

23. ՍՈՒՐԲ ԵՂԻԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐ

Այս անունով Երզնկան ունեցել է երեք վանք, մեկը՝ Կեղզուտ գյուղում, մեկը՝ Հանդիսում, երրորդը՝ Երկան գյուղի Ս. Գևորգի վանքի մոտակայքում: Երեքն էլ վաղուց դադարել են գործելուց և մեր մատենագրության մեջ էլ չեն հիշատակվում:

23. ԽԱՉԿԱ ՎԱՆՔ

Կոչվել է նաև Տիրաշեն, բայց բոլոր բանասերներն էլ գտնում են, որ չպետք է շփոթել Տիրաշեն Ս. Ներսեսի վանքի հետ: Տ. Պալյանը գրել է. «Մենք ինքնին համոզում մը գոյացուցինք, թե ասոնք առանձին առանձին վանքեր պիտի ըլլան»:

24. ԽՆԴՐԱԿԱՏԱՐ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Մարեք գյուղի մոտ, կոչվել է նաև Խանեկատուր Ս. Աստվածածին: Վանքի ամայացումից հետո նրա հողերն օգտագործել են Մարեք գյուղի բնակիչները:

25. ՍՈՒՐԲ ԿԱԹՈՂԻԿԵՒ ՎԱՆՔ

Երզնկայի ամայացած վանքերից է. գտնվել է քաղաքից երեք ժամ հեռու. Սբկաթող գյուղի մոտ, որի անունն էլ անշուշտ առաջացել է Սուրբ կաթողիկե բառերի աղավաղումից: Մի հիշատակարանի ժառ տվյալներից երևում է, որ այս վանքը անցյալում եղել է շեն և մշակութային կենտրոն, որտեղ գրվել են ձեռագրեր «ի մայրաքաղաքս յԵրզնկայս, ընդ հովանեաւ սուրբ կաթողիկէիս աստուածաբնակ տաճարիս»:

26. ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի հիշատակությունը գտնում ենք բազմաթիվ բանասերների մոտ՝ Ղազանձյան, Ամատյան, Ալիշան, մասն Գարանաղցի և ուրիշների, ապաև ոչ մեկը որոշակի ոչինչ չի ասում մրա անցյալի մասին: Ասում են միայն, թե գտնվում է Երզնկայի արևմտյան կողմում, Կապուի վանքի մոտերքը, Սեպուր լեռան լանջերին, թե այս վանքում, ԺԳ դարում սովորել է Հովհաննես Երզնկացին: Եթե ճիշտ է վերջին փաստը, նշանակում է Ա. Մինասի վանքը մասնակիցն է Երզնկայի 12—13-րդ դարերի մտավոր զարթոնքի: Տ. Պալյանը գրում է. «Այս վանքն ալ ի վաղուց անցած է ի շարս շաբաթացյալ հայ վանորներից և այժմ բեկորները կնշմարվին»: Անշուշտ հիմա այդ բեկորներն էլ չկան:

27. ՍՈՒՐԲ ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔ

Ոմանց կարծիքով եղել է Երզնկայի հնագույն վանքերից: Գտնվել է քաղաքի հյուսիսային կողմում, Ախորճը գյուղի մոտ: Կոչվել է մասն Պաղ ապուրի վանք, «վանգի մեծ պահոց առաջին յոթնեկին շաբաթ օրը հոս կայցելեին ուխտավորները: Միմիայն պաղ ապուրով կոհանային»: Նշանակում է, եղել է սիրված ուխտատեղի: Չպետք է շփոթել Սրբիլը սուրբ Թորոսի վանքի հետ: Կան որոշ հիշատակություններ, որոնց համաձայն 14-րդ դարում ունեցել է գրչագրական գործունեություն:

28. ՓՈՐՁԱՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայի Ղուլիջան կամ Գուգուլջան գյուղում: Հնուց բանդվել է և դարձել ուխտատեղի:

29. ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԽԱՉԵՐԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Սբգոր (Սուրբ Գրիգոր) լեռան ստորոտում, դեպի Տրապիզոն տանող ճամփին: Վաղուց բանդված է եղել, թեև մինչև 19-րդ դարի վերջերին նշմարվել են ավերակները:

30. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայի և Տաճրակի միջև: Անցյալում եղել է քառաշեն ու կամարակապ գեղեցիկ վանք, որ բանդվել է վաղուց և քարերը օգտագործվել են Եփրատի վրա ձգված կամուրջի համար: Տ. Պալյանը այս վանքի մասին գրում է. «Տաճրակ անուն գյուղեն կես ժամու՝ չափ հեռի, Պրատիկ անուն գյուղի հարավ-արևմտյան կողմն է և անցած է ի շարս շաբաթացյալ հայ վանքերու, թեև ասկից 40 տարի առաջ վանքին և իր միջի քառաշեն ու կամարակապ տաճարին կանգուն ըլլալը գիտցողներ կան»: Բայց այժմ այդ տաճարի և վանքի մնացորդները արդեն չկան:

31. ՍՈՒՐԲ ՕԳՍԵՆՏԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայից երեք կամ չորս ժամ հեռու, Կարմրի անուն գյուղի մոտակայքում: Տեղացիների հավաստիացմամբ անցյալում կոչվել է Օգսենտի վանք: 19-րդ դարի վերջերին դեռ ավերակները պահպանված են եղել:

* * *

Մենք մանրամասնորեն խոսեցինք Երզնկայի վանքերում կատարված մշակութային աշխատանքի մասին: Հիշատակվեցին բազմաթիվ գրիչներ, ծաղկողներ, մանրանկարիչներ: Չխոսեցինք միայն այդ վանքերի ճարտարապետական արժեքի մասին:

Երզնկան այս բնագավառում պարծենալու քիչ բան ունի: Ծարտարապետական այնպիսի կոթողների, ինչպիսիք են Զվարթնոցը, Հոփսիսեն, Աղթամարը, Հաղբատը, Սանահինը, Անիի Առաքելոց եկեղեցին, չենք համոզվում Երզնկայում:

Անշուշտ դա պիտի բացատրել առաջին հերթին շինանյութի հնարավորությամբ: Արևելյան Հայաստանի տուֆը, ընդիո բազալտը մեծապես օգնել են հայ ճարտարապետներին ստեղծելու այնպիսի կոթողներ, որոնցով հիացել են բոլորը, որոնք զարմանք են պատճառել Արևմուտքին:

Երզնկայի դաշտավայրը չի ունեցել առհասարակ քարի որևէ շտեմարան, պատած է եղել համատարած հողով, որի միջով հոսել է Եփրատը: Անգամ այն վանքերը, որոնք շինված են հեռու վայրերից բերված քարերով, չունեն այն վեհությունը, որ ունեն Արևելյան Հայաստանի վանքերը:

Կա վկայություն, որ հենց Գր. Լուսավորչի օրերին կառուցված եկեղեցիների մի մասը փայտյա են եղել:

Ծինանյութի պակասին պիտի վերագրել այն փաստը, որ Երզնկայում ոչ միայն հեթանոսական կրոնից քրիստոնեության անցնելու շրջանում է նկատվում հնի տեղում ձոր վանքերի, եկեղեցիների կառուցումը, մի բան, որ ընդհանուր էր մաս Արևելյան Հայաստանում, այլ հենց միջին դարերում էլ մարդիկ հազվադեպ են ձոր վայրերում աղոթատեղիներ կառուցել: Հնի տեղում են կառուցել, օգտագործելով քանդվածի շինանյութը, առաջին հերթին քարը:

Քարի պակասի թելադրանք է եղել մասնապես, որ չնայած մուսուլման տիրապետողները սրբատեղիների նկատմամբ որոշ հանդուրժողականություն են ունեցել, արդյունք մախապաշարումների, սակայն կառավարական շատ շինությունների, կամուրջների համար օգտագործել են մեր հին վանքերի փլատակներից հանված սրբատաշ, մասնատաշ քարերը: Երբեմն էլ քանդել են անգամ կանգուն եկեղեցիներ կամ վանքեր: Եվ եթե այնուամենայնիվ որոշ վանքերի փլատակները հասել են մինչև մեր օրերը, ապա դրանք եղել են այնպիսի անմատչելի վայրերում, որտեղից քարեր տանելը դժվար կամ անհնարին է եղել:

Բանասերները վկայում են, որ իրենք թուրքական ոչ միայն մոմս կանոնների վրա, այլև սովորական բնակարանների, անգամ գոմերի պատերին տեսել են հայերեն շատ հին արձանագրություններ ունեցող սրբատաշ քարեր, հավանաբար սալով բերված որևէ հայկական վանքի ավերակներից:

* * *

Քանի՞ վանք է ունեցել Եկեղյաց գավառը: Անհնար է այս հարցին ճշգրիտ պատասխան տալ, բայց որ անհամեմատ մեծ թիվ պիտի լինի, բան մեզ հայտնին է, կասկածից վեր է: Երզնկայի շրջակայքում կան բազմաթիվ անուններ, որոնք ինքնին հուշում են անցյալում սրբատեղիներ լինելը, ինչպես Սբնգոր, Տաճրակ, և այլն: Ս. Ամատյանը գրում է, որ գյուղական սովորական շինարարությունների, անգամ վարուցանքի ժամանակ երևացել են հնում կառուցված տաճարների հետքեր, գերեզմանաքարեր, արձանագրություններ, այն էլ այնպիսի վայրերում, որտեղ բացառապես ապրելիս են եղել թուրքեր կամ քրդեր:

Որոշ հին վանքեր էլ, մոտակա գյուղերի բռնի թուրքացման կամ թուրքերով վերաբնակեցման պատճառով դարձել են մահմեդական սրբատեղիներ, անգամ արաբերեն արձանագրություններ են գրվել: Այդպիսի մի մասուտ կա Դերջանի Մամախաթուն կենտրոնում, Կա Անի Կամախում, այդպիսին է դարձել Գառնիկ ճգնավորի վանքը, որը 19-րդ դարի սկզբներից եղել է թուրքական սրբատեղի և կոչվել Սուլթան Սեիդ...

Ս. Ամատյանը պատմում է, թե ինչպես թուրքերը հորինել են մի ամբողջ ավանդություն վերոհիշյալ թուրք սուրբի մասին և պատմում են սրբատեղիի պահակները: «Չի գիտցվիր թե,—գրում է Ամատյանը հումորով,— Գառնիկ ճգնավորի և Սեիդ սուլթանի միանգամայն վերաբերյալ այս քննարակին մեջ ո՞րի սոցանե կննջե արդյոք»:

Գուցե ոչ մեկը, բայց որ սրբատեղին եղել է քրիստոնեական, հայկական և Գառնիկ ճգնավորի մասին էլ խոսում է Խորենացին, փաստ է:

Այն վանքերը, որոնք կառուցված են եղել անմատչելի վայրերում, կամ առհասարակ մարդկային բնակավայրերից հեռու, քարաժայռերի վրա, անդրնդախոր ձորերի լանջերին, համեմատաբար զերծ են մնացել ավազակային հարձակումներից, քանդումներից: Դրանք չեն կարողացել դիմանալ միայն տարերային աղետներին, առաջին հերթին երկրաշարժներին, իսկ այն վանքերը, որոնք կառուցված են եղել մեծ ճանապարհների մոտ, օսմանյան տիրապետության շրջանում աստիճանաբար օղակվել են թուրքերով, կոլ գնացել իրենց հավատացյալ ծխերով:

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԻ ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՆ ԾԽԶՈՒՄԸ

Օսմանյան կայսրության 500 տարիների ընթացքում մեր վանքերն աստիճանաբար փոխել են իրենց կոչումը՝ դառնալով ուխտագնացության կենտրոններ:

Գր. Դարանաղցին ակնհայտնի վրդովմունքով խոսելով Սեպուհ սարի լանջերին գտնվող վանքերի մասին, գրում է. «Որ և այսօր տակալին դեռ այնպես են մեր վանքերը լսրգրումեն ի վայր, կանանց տունք և քրտատունք են, ոչ մշտնջենաոր ժամակարգությոն, ոչ պատարագ, ոչ կարգ, ոչ կրօնք և ոչ սաղմոսերգությոնք»⁷⁴:

Դարանաղցին իր գրքի մի այլ էջում, ընդհանրացնելով հարցը, գրում է, որ ոչ վարդապետներն են կանգնած իրենց կոչման բարձրության

⁷⁴ Գր. Դարանաղցի, էջ 78:

վրա, ոչ քահանաները: Երզնկայի քահանաները, ասում է նա, աշխարհական մեծամեծների հետ սեղան են նստում և իրենց տալիս են կերուխումի: Նրանք ոչ պաս են ճանաչում, ոչ ուտեն, «ամխտիր ուտեին զձեթ և արբեցութիւն գործէին ի պաս ատուրն և մեծ աղոթացիցն ոչ կիրակի էր յայտ, ոչ լուր ատուրբն, ի գինարբեցութիւնսն ընդ այր և ընդ կին և ընդ օտարականի խառնիխումն նստելով՝ անատակութիւն գործէին»⁷⁵:

Հենց վանքերում, ասում է Դարանաղցին, մարդիկ ավագ ուրբաթ օրը ինչ ասես ուտում են՝ կատակելով թե Քրիստոսն այդ օրը խաչի վրա լինելով՝ չի տեսնի իրենց արարքները, «զի տէրն լինելով ի խաչին»:

Դարանաղցին ափսոսանքով է հիշում այն երանելի ժամանակները, երբ ժողովրդի մոտ ընդհանուր հարգանք ու հավատք կար Սեպուհ ապրի վանքերի ու նրանցում գտնվող վանականների նկատմամբ: Գովում է Ավագ, Կապուսի և Երկանի վանքերը: Վերջինում,—ասում է,—բազմաթիվ վարդապետների գերեզմաններ կան և «բազում գրեանք ի յերկանի վանս և Կալիփոսին, այլ նմանապես և յԱսագ վանքն այլ առաւելապես»:

Հասկանալի է, որ Դարանաղցուն հաջորդող դարը ավելի պիտի խորացներ վիճակը, վանքերը տաներ դեպի լիակատար քայքայում, թե տնտեսական և թե բարոյական տեսակետից, ենթակա ենիշերական տնական սարսափների, որի պայմաններում այովել, ոչնչացվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, եկեղեցական մասունքներ, իսկ միաբանությունները աստիճանաբար քայքայվել են, ձուլվել, փոքրացել, վանքերի ձեռքից խլվել են նրանց պատկանած կալվածները, հետևաբար միաբանությունը սնող միջոցները, մանավանդ որ այդ շրջանում զանգվածային ուխտագնացություններն էլ հազվադեպ են եղել:

Միկտում է Ղազանճյանը, տեսնելով վանքերի այդ տխուր վիճակը:

«Հիմա ինչ է և ինչ նպատակի կծառայեն վանքերը. թեև իբրև հնություն պիտի մնան, պետք է քայքայվածներուն և ավերակներուն տեր ըլլալ, նորոգել և կանգուն եղածները քայքայումն խնայել: Եթե իբրև ազգային կալված կպահվի, պետք է անոնց եկամուտները շատցնելու կամ գեթ չկորցնելու հոգ տանել. եթե իբրև ուխտատեղի և կրոնական զգացմանց վառարան պիտի համարենք, պետք է մի այնպիսի ձև տալ որպեսզի ժողովուրդի ջերմեռանդությունը չի խանգարի և ս. Ավետարանի ճշմարտությունը քարոզվի. եթե իբրև զբոսավայր, պետք է գոնե կանոնավորության մը ենթարկել և ժողովրդյան բարուց և վարուց վերաշինության օգտակար ընել»⁷⁶:

Այսպիսով, 19-րդ դարի կեսերին Երզնկայի վանքերը հասել էին այնպիսի մի աստիճանի, երբ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի առաջ կանգնած էր երկու ելք՝ կամ հաշտվել գավառի հարյուրավոր վանքերի աստիճանական քայքայման, կալվածների հափշտակման ու իսպառ վերացման փաստի հետ, կամ մտածել գեթ վանքերի ու նրանց կալվածներից մի մասի պահպանման մասին:

Անշուշտ նախընտրելին երկրորդն էր:

Որոշվում է վանքերը համձեռել ոչ թե վանահայրերի խնամակալությամբ, այլ՝ վանապահների պահպանությամբ, այն էլ բացառապես ամուսնացած մարդկանց՝ այսինքն կամ քահանաների կամ աշխարհական մարդկանց, որոնք այն պիտի ժառանգեին միմյանցից և օգտագործեին:

⁷⁵ Դարանաղցի, էջ 510:

⁷⁶ Կ. Ս. Ղազանճյան, խառն նամակներ, էջ 22—23:

Այս նոր կարգադրության հիմնական նպատակը վանքի պահով պահպանումն էր ավագակային հարձակումներից: Եթե վանքը դեռևս բավականաչափ կազմաճեղք ուներ, վանապահն էլ ի վիճակի էր այն շահագործման դնել, դրանից կարող էր օգտվել թե վանապահը և թե ազգը, իսկ եթե այնպիսի վիճակումն էր, որ հագիվ ինքնաբավ կարող էր համարվել, նրանից ազգը ոչինչ չէր սպասում, իսկ եթե ավելի ծանր վիճակի մեջ էր, և նույնիսկ վտանգ կար, որ վանապահը, չկարողանալով տոկալ, կարող է թողնել և հեռանալ, այդ դեպքում կարող էր ստանալ որոշ նպաստ:

Այստեղ կար նաև ավելի հեռատարած ծրագիր՝ ժողովրդին ուխտագնացությունների միջոցով կապել հայոց եկեղեցուն, հետևաբար քրիստոնեության հետ, երբ համատարած թուրքացումը սպառնում էր Հայաստանյայց Եկեղեցու գոյությանը:

Առանձին վանքերի մասին խոսելիս մենք ծանոթացանք նման վանապահներից մի քանիսին, տեսանք, որ նրանք միաժամանակ ֆիզիկապես ուժեղ, ի պահանջել հարկի թշնամուն զենքով դիմագրավելու կարող մարդիկ էին:

Որպես ուշագրավ վավերագիր այստեղ մեջ ենք բերում Երզնկայի վանքերից մեկի հոգաբարձության և վանապահ-վարդապետի միջև կնքված պայմանագիրը նույնությամբ:

Ս. Ներսես վանքի հոգաբարձության և վանապահ-վարձակալի միջև կնքված պայմանագիրը

1. Վանուց այնպես պիտի խնամ տանին, ինչպես իմ սեփական կալվածքին. պարտական եմ կատարել ի նմա այն ամեն շինությունն ու նորոգություն, որո ծախսը ավելի չէ քան հարյուր դահեկան, պարտավոր եմ նույնպես ի գարնան վանուց շրջակային մեջ տնկել երեք հարյուրի չափ ուռի ու բարտի ծառատունկեր:

2. Վանքապատկան բոլոր գույքերն, զորս հոգաբարձությունն համբերով ու տոմարավ ինձ կհանձնե, թվականես մեկ տարի վերջ իրեն պիտի դարձնեմ՝ հինգաճներն նորոգելով:

3. Էղմեզընա ինձ հանձնված լինելով ութ ոչխար, յոթ այծ, հինգ կով ու երեք հորթ, մեկ տարի վերջ հոգաբարձության պիտի վերադարձնեմ գայնն նույնությամբ. պատրաստ եմ, ըստ հնավանդ սովորության, ամեն առավոտ այցելուաց բաշխել մածուն, կաթ և այլն:

4. Եկեղեցական մասունքի, գանձանակի հատույթը և իմ ծառայությանըս համար ստացած դրամական պարգևներս ինձ կպատկանին:

5. Վանքապատկան բոլոր հողային կալվածոց էմլաքի տուրքը ես պիտի վճարեմ, վերջը փոխարեն՝ հարդեն վանքի բաժինն ես պիտի վերցնեմ:

6. Վանքապատկան կալվածոց, ինչպես եմ՝ այգի, պարտեզ և արտաչք, հողային բերքն պիտի բաժնվի ըստ օրինաց մշակության, իմ ու Հոգաբարձությանց միջև. պարտական եմ այգվույն թերի մասն ամբողջացնել:

7. Պարտեզին բարե ցանկապատը, որ ավերածներ ունի, հառաչիկա գարնան պիտի նորոգեմ և պատին այժմու բարձրության վրա հինգ կարգ աղյուս ևս պարտավոր եմ շարել:

8. Սահմանյալ տարեկան յոթն ու կես օսմանյան ոսկվո վարձքը կա-

մով ու հոծարությամբ պիտի վճարեմ, կես ոսկին թվականես երկու ամիս վերջ և մնացյալն հառաջիկա 84 տարվո հուլիս 25-ին հատուցանելով:

9. Վանուց անասնոց աղբը միմիայն վանքապատկան արտորեից ի պարտություն պիտի գործածեմ:

10. Հանուն Ս. վանուցս նվիրելի կենդանիք, անոթք, իրեղենք ազգին կվերաբերին:

11. Վանուց ծառերը չպիտի կտրեմ, ջուրը չպիտի ծախեմ:

Վերոգրյալ պայմաններով և մեկ տարի պայմանաժամով կստանձնեմ Ս. Ներսեսի վանուց վանապահությունը, որո ի հաստատություն կստորագրեմ:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ Տ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

3 օգոստոս, 1883

ի վանս Ս. Ներսեսի եկեղյաց

(Վկայք)»⁷⁷:

Այս պայմանագրի ընթերցումից դժվար չէ կուսնել, որ հոգաբարձության միակ նպատակն է եղել տվյալ վանքի պահպանումը, ծառերի բազմացումը և այլն: Երևում է նաև, որ վանապահին շատ էլ բան չի մնում: Գուցե դա է եղել պատճառը, որ որոշ վանքերի վանապահները հրաժարվել են նման ծանր պատասխանատվությունից և թողել-հեռացել են:

Բայց եղել են նաև գերդաստաններ, ինչպես Սըրբելը Թորոս վանքի հոգան իր վրա վերցնող վանապահները, որոնք սերնդե սերունդ մոտ մեկ դար պահել են վանքը և բերել-հաացրել են մինչև 1916 թվականը, ոտսական բանակի գրավման օրերը:

Վանքերի անվթար պահպանման համար ուրիշ միջոցների էլ դիմել է պատրիարքարանը: Այդ միջոցներից է եղել դրանք հայ ամիրաներից մեկ-նումեկի խնամակալությանը հանձնելը: Այսպես, Պալյան ամիրաները, որ հայտնի են եղել ազգանվեր իրենց գործունեությամբ, իրենց վրա են վերցրել Երզնկայի գավառի որոշ վանքերի հոգատարությունը:

Բայց, ըստ երևույթին, Կ. Պոլսում 1840—1850-ական թվականներին ամիրաների և էսնաֆ դասի, այսինքն արհեստավորության միջև բորբոքված բուռն պայքարը, որ իր բարձրակետին հասավ Սկյուտարի ճեմարանի խնամակալությունն ստանձնելու հարցում, իր ազդեցությունն է թողել նաև գավառի, այդ թվում՝ Երզնկայի վրա:

Ս. Ամատյանի նկարագրություններից երևում է, որ Երզնկայի վանքերից մի քանիսի պահպանման հոգսը իրենց վրա են վերցրել ոչ թե Կ. Պոլսում ապրող ու գործող ամիրաները, այլ հենց Երզնկա քաղաքի արհեստավորական դասը: Օրինակ, պղնձագործները իրենց հովանավորության տակ են առել Երկանի Ս. Գևորգ վանքը:

Որպես վերջաբան ուզում ենք մեջբերել գերմանացի Ամանդ Ֆրեհի՝ 1840-ական թվականների տպավորություններից մի քանի տող.

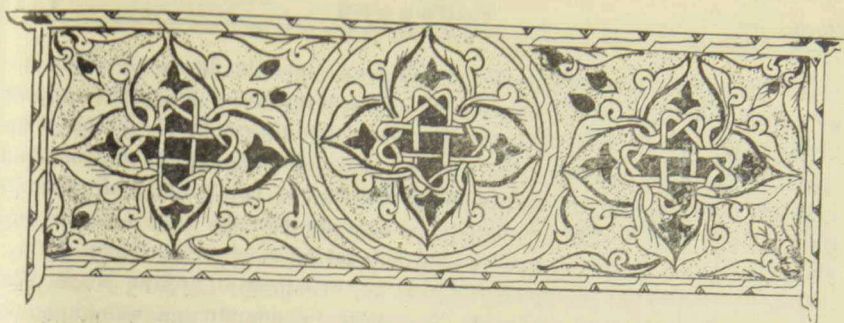
«Սեպտիմ լերան ամրողջ զանգվածը, քանի-քանի անգամներ ստասնություններ կրած է, ապառաժներ ապակիի պես կոտրած և իրենց մեջ անա-

⁷⁷ «Արևելյան մամուլ», 1888, փետրվար:

գին անդունդներ բացած են, ուսկից ճամփաները այժմ կտանին հայկական սրբավայրերը: Այդ բարձանց վրա ոչ մի բուսականություն իրարու վրա դիզված քարածաշտերու ահավոր պատկերը չմեղմացներ: Միայն տեղ-տեղ ժայռերու գագաթանց վրայեն կախված են վայրի շոճիներ և զարհուրելի անդնդոց վրա անհուն բարձրության մեջ կճախրեն արծիվներ: Ամբողջ օրվան մի ճամփա կտանի այսպես տանթեական դժողաց մեջ, ուսկից Տուժիկի ավազակ քրդերն անգամ ահաբեկ խույս կուտան: Արդարև հափշտակելու ալ ոչինչ չէ կարելի գտնել այստեղ: Անառիկ բերդերու մման երեք առանձնացյալ վանքեր կան մի անկյուն թագուցած, ուր ոչ բարբարոսության ճիրանը և ոչ ալ քաղաքակրթության նշույլը կրնան թափանցիլ: Լեռանց խոռոչներուն մեջ կգտնվին նաև բնական գավիթներ, հայ թագավորաց դամբաններ, որոնց վեհափառ դիակներն ու աճյունները ժամանակի փոթորիկները ամեն կողմ ցրած են»⁷⁸:

⁷⁸ «Արևելյան մամուլ», 1878, նոյեմբեր, էջ 26:

ԳԵՎՈՐԳ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԱԶԱՆՔԻ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻԾԸ («Սասունցի Դավիթ» Էպոսի գրառման 120-ամյակը)

«Այժմ իբրև բուն նյութ այս գրքույկիս պիտի կցորդեմ ԴԱՎԻԹ ՍԱՍՈՒՆՅԻ կամ ՄՀԵՐԻ ԴՈՒՌ ՎԵԱՐ, զոր երեք տարի հետամուտ եղա ձեռքըս բերելու և ոչ ոք գտա, որ ամբողջապես գիտենար մինչև 1873 հունիս ամսույն՝ Մշո դաշտի Առնիստ գեղի երեսփոխան պ. Կրպոն ներկայացավ ինձ արժանապատիվ Օհան վարդապետի միջոցով: Սա կպատմեր, թե յուր վարպետը շատ ընդարձակն գիտեր այս պատմություն, և թե մեջ ընդ մեջ շատ տեղեր ոտանավոր խաղեր կային, որ ձայնով կերգեր: Թե՛ այդ վարպետը երկու վոչիկ աշակերտ ուներ, որոնք շատ կատարյալ սորված էին, և թե ինքն՝ բավական ժամանակ պատմած չլինելով, շատ կտորներ մոռցած էր: Այնուամենայնիվ երեք օր զինքը պահեցի, խնդրեցի, պատվեցի, պարգևատրեցի, և նա ինքզինքը կազդուրելով, պատրաստելով, պատմեց բերանացի, զոր իրեն բարբառով և գրի անցուցի»: Այսպես էր գրում 1874 թ. Կ. Պոլսում հրատարակված «Գրոց և բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ. ծրագրեաց Գ. Վ. Սրվանձտեանց» գրքում հեղինակը:

Եվ այդ 1874 թվականը եղավ ու դարձավ մեր մեծագույն Էպոսի, մեր ժողովրդական անգնահատելի վեպի ծննդյան տարին: Իսկ 1873-ը՝ առաջին գրառման: Այն, ինչ պատմում ու պատմում էր ժողովուրդը դարեր ի վեր Սասունում, Տարոնում, Վասպուրականում ու հարակից շրջաններում ու վայրերում, գրի էր առել Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյանցը և գրով հիշատակել: Հիշատակում էր, քանզի լավ գիտեր դրա արժեքը, ահա թե ինչու այնքան հետամուտ էր եղել, որ լսի ամբողջական վեպը, և երբ հնար էր եղել, ուրախացել էր սաստիկ ու գրառել և շտապել մեկ տարի անց ներկայացնել ընթերցողին, սակայն արձակ պատումով, թեև գիտեր, որ վեպի շատ հատվածներ երգային են և երգվել են: Իսկ վեպը պարզ էր ու կառուցիկ և հարազատ զավակն էր իր հող ու ջրի, իր ժողովրդի, իր սրբու-

թյունների. «Քաղղըղու խալիֆեն շատ զոր ու զորքնդդ կեղնի. ազգար կենե՛ կիգա վըր մեր Սուրբ Կարապետու. շատ զմըր ազգ կնվագցու ու շատ հեսիթ կընն տանե»։ Այսպես էր սկսվում պատումը, սակայն քիչ անց ժողովրդի ինքնասիրությունը չէր տանում այս նվաստացումը, չէր տանում խալիֆի հզորությունը և ահա նրան էր հակադրում ազգի ուժը, «Ըդ խալիֆեն հեղմ լե ազգար էրեց ու եկավ վըր մըր ազգին. մըր ազգ (մեռնիմ ուր սուրբ հրաշքին, Սուրբ Կարապետ) ըդ անգամ զինք շատ նեղ լծեց...»։

Իսկ հետո ավելի «Նեղն էր լծելու», երբ Դավիթը հաղթելով Սարա Մելիքին՝ նստելու էր նրա թախտին։ Պատմելու էր ժողովուրդը դարեդար և հույս ու հավատով սպասելու էր Մհերին, որը հովվին ասելու էր. «Երոր ցորեն եղավ քննց ալոն ու գարին եղավ քննց մասուր մի. հրպամ լե հրամանք կա, որ էլնանք իդա տեղեն»։

Մեկ տարի անց նշանավոր հայագետ Բերուլբե Պատկանյանը «Սասունցի Դավիթ» վերահրատարակեց Սանկտ Պետերբուրգում, ապա թարգմանեց և լույս ընծայեց ռուսերեն (1881 թ.), իսկ Արթուր Լաչատը թարգմանեց գերմաներենի և հրատարակեց Լայպցիգում՝ նույն թվականին։ Վեպը համընդհանուր ոգևորություն առաջացրեց ազգային շրջանակներում։ Հեղինակին շնորհավորական ճամակներ հղեցին Պոլսո պատրիարք Ներսես Արքեպիկոպոսը, երախտաշատ բանաստեղծ ու ազգային գործիչ Գաբրիել Պատկանյանը և վերջապես՝ հայագիտության հսկաներից Հայր Ալիշանը և ուրիշներ։

Այսպիսին էր լինելու «Գրոց-բրոցի» ընդունելությունը։ Իսկ նրա հեղինակը հավատալիոր էր ժողովրդի ապագային, նրա հավերժությանը։ Ահա թե ինչու այնպես ջանադրաբար ու ոգևորությամբ հավաքում ու հավաքում էր հին ավանդություններն ու մասունք-գրույցները, առասպելները, հավատալիքները։

Ահա ժողովրդին իր ստեղծածը, իր ունեցածն ու դարերով կուտակածը սիրել տալու ծրագիր-նպատակով էր ասպարեզ իշնում Գարեգին Վարդապետը, դառնալու համար հայ բանագիտության ռաֆվիրա։ Եվ որպես ռաֆվիրա՝ ունեցավ իր բազում հետևորդները, որոնք ընթանալով նրա ուղիով, շատ ու շատ գանձեր փրկեցին կորստից, ուսումնասիրեցին ու դասդասեցին դրանք, գրառեցին ու հրատարակեցին։ Եվ ոչ միայն տեքստերը, այլև եղանակ-երաժշտությունը։

Եվ մի ոսկեհանք դարձավ նրա գրառած Էպոսը. հայտնաբերվեցին «Սասունցի Դավիթ» նորանոր և ընդարձակ պատումներ, որոնց թիվն սկսեց տասնյակներով հաշվվել, հետագայում ամփոփվելով «Սասնա ծռերի» սովոր հատորների մեջ։ Էպոսով սկսեցին զբաղվել ու հայ Էպոսագիտության հիմքը դրեցին ականավոր գիտնականներ, աշխարհին ճանաչելի դարձնելով այդ մեծագույն գանձը։ Բայց երբեք ու երբեք չխամրեց առաջին հայտնագործողի փառքն ու պատիվը, Գարեգին Սրվանձտյանցի փառքը, որին նա երբեք էլ չձգտեց։ Նա քաջ գիտակցում էր, թե դա իր մայր ժողովրդի փառքն է, որ պիտի վեր հանվի մոռացությունից և վերադարձվի ժողովրդին։ Բայց մի՞թե ժողովուրդն անգիտակ էր իր ստեղծածին։ Ոչ և բոլորովին էլ՝ ոչ։ Նա պատմում էր ամենուր ու երգում էր ամենուր։ Սակայն դեռևս չկային գիտության այն ճյուղերը հայոց մեջ, որ պիտի զբաղվեին դրանց համակողմանի ուսումնասիրությամբ։ Բայց արդեն կար այդ հետաքրքրությունը և գնահատանքը, որի սկիզբն էին դրել Խաչատուր Աբովյանը, Միքայել Նալբանդյանը, Ռաֆայել Պատկանյանը, Պերճ Պողոսյանը և այլք։

Սակայն դեռևս ասպարեզ չէր իջել գրառող-հրատարակողը և ըստ հնարավորության՝ ուսումնասիրողը։ Եվ այդ առաջինը եղավ Գարեգին Սըրվանձտյանը, իսկ այդպիսիները միայն մեկ բառով են որակվում՝ ռահվիրա։ Բայց ռահվիրա չեն դառնում իրենք իրենց, նրանց այդպիսին է դարձնում ժամանակը։ Իսկ ժամանակն այնպիսին էր, որն անվանում ենք ազգային զարթոնքի վերելքի շրջան, վերելք ամեն մի բնագավառում, որն առնչվում էր ազգային ինքնագիտակցության, հպարտության և ժողովրդին ոգի-կորով հաղորդելու հետ։ Այդ մեծ գործին էր ծառայում և բոլորանվեր ծառայեց Գարեգին Սրվանձտյանը։

Նրա կատարածն իրոք մեծ հայտնագործություն էր։ Նա հայտնագործեց մի հրաշք գանձարան, որին ժողովրդին ի պահ էր տվել հանուն Ազատության ու Անկախության իր մեծ երազանքը, ազատագրական պայքարի հաղթանակի հույս-հավատը, իր հավատալիքներն ու կենցաղը, իր բոլոր ու բնավորությունը, այն ամեն լավագույնը, որ ձեռք էր բերել դարերի բնթացքում։

Իսկ ո՞վ էր Սրվանձտյանը և առհասարակ ի՞նչ ծառայություն է մատուցել հայ մշակույթին և առավելապես՝ բանագիտությանը։

Նա ծնվել էր 1840 թ. առյեմբերի 17-ին Վանի հռչակավոր Այգեստանում՝ Սանդեհն կոչվող ընտանիքում։ Նրա մկրտության անունը Օհանես էր և այդ այնուհետև, Եղիշեի հերոսամատյանն ընթերցելուց հետո, իրեն կկոչի Ավարայրի հերոսներից մեկի անունով։

Նախ սովորել էր Հայնկույսների վարժարանում, ապա Խրիմյան Հայրիկի հիմնած ժառանգավորաց դպրոցում, ուր ընդունվել էր 17 տարեկանում։ Այստեղ էլ սկսեց իր գրական առաջին քայլերը, և նրա բանաստեղծություններն սկսեցին լույս տեսնել Հայրիկի խմբագրած «Արծվի Վասպուրականում»։ Դպրոցն ավարտելուց հետո մնաց աշխատելու որպես ուսուցիչ և թերթի խմբագրի օգնական։ Այս շրջանում էլ թղթակցում էր Կոստանդնուպոլսի, Թիֆլիսի և Զմյուռնիայի մամուլին, հրատարակելով թե՛ իր գրառած ժողովրդական բանահյուսության նմուշները և թե՛ իր թղթակցություններում պատմելով ժողովրդի ծանր վիճակի մասին։ Ապա մեկ Խրիմյան Հայրիկի հետ կըրջագայի Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանի մի շարք վայրերում, հանդես կգա որպես մկրիակ ու քարոզիչ։ Նրանք կայցելեն մեկ Սուրբ Էջմիածին ու Թիֆլիս։ Հանգանակած միջոցներով էլ Մշո Սուրբ Կարապետի վանքում կհիմնեն «Արծվիկ Տարոն» լրագիրը։

Սրվանձտյանցի այս գործունեությունը շատ շուտով կարժանանա թուրքական կառավարության ուշադրությանը և նրա վրա գաղտնի հսկողություն կսահմանվի։

Սակայն մա շատ անվախ շարունակում էր իր գործունեությունը, 24 տարեկանում վարդապետ ձեռնադրվելով, Վանում մեծ հեղինակություն է ձեռք բերում իր կրակոտ քարոզներով։ Հետո կըրջի համարյա ողջ Արևմշտահայաստանը, գործի բերումով կլինի Կարինում, Սեբաստիայում, Դիվրիկում, Ակնում, Երզնկայում, Արաբկիրում ու այլուր և իր ճամփորդական տպավորություններն ու գրառած ժողովրդական բանավեպերի նմուշները կամփոփի «Թորոս Աղբարի» երկու գրքերում։

Իսկ լրտեսները քնած չէին, և կառավարությունը լավ իրազեկ էր իր գործունեությանը։ Եվ եպիսկոպոս դարձած Սրվանձտյանցին կկանչեն Պոգործունեությանը։ Եվ ունենա այստեղից դուրս գալ։ Այս քաղաքում էլ շատ վաղաժամ, 52 տարեկանում, 1892 թ. կկնքի իր մահկանացուն։

Սակայն մա հասցրել էր շատ բան անել: «Գրոց-բրոցի» և «Թորոս Աղ-բաթի» հետ հրատարակել էր «Հնոց նորոցը», «Մանաման», «Համով հո-տովը»: Եվ ի՛նչ բանահյուսական գանձեր էր փրկել դրանցով՝ հեքիաթների, սովանդությունների, երգեր, հանելուկների, առած-ասացվածքների, ժողովրդա-կան ստուգաբանությունների, բարբառային բառեր՝ իրենց բացատրություն-ներով: Իսկ դրանց մեջ ինչպիսի՜ սիրով էր նկարագրում հայրենի բնաշ-խարհը, տալիս ամեն մի բնակավայրի տեղադրությունն ու վիճակագրու-թյունը:

Նրա այդ գործն ունեցավ իր շարունակողները:

Թեև շատ լավ ընդունելության արժանացավ Սովանձությանցի հայտնա-գործությունը, սակայն մինչև 1889 թվականը նոր պատում չհայտնաբեր-վեց: Միայն այս թվականին էր, որ Շուշիում լույս տեսավ ապագա սկա-նավոր հայագետ Մանուկ Աբեղյանի «Դավիթ և Մհեր» ժողովրդական դյու-ցագնական վեպ-գիրքը:

Այն գրի էր առնվել Էջմիածնում աշխատած շրջանում 1886 թվականին Մոկաց Գինեկանց գյուղի շինական Նահապետից (Նախո քեռուց): Այս պատումը հանդես էր բերում գեղարվեստական նոր արժանիքներ և լրաց-նում Սովանձությանցի գրառածը: 1892 թվականին նշանավոր հայագետ Գա-րեգին Հովսեփյանը երկու նոր պատում հրապարակեց Մոկաց և Ապարանի բարբառներով, որոնց երգվող հատվածների ձայնագրությունները կատարել էր Սողոմոն Սարկավազը՝ նույն ինքը հանճարեղ Կոմիտասը:

Այնուհետև մինչև 1900 թվականը այդ գրառված պատումների թիվը հասավ 8-ի (Խաչիկ Դադայան, Սարգիս Հայկունի, Բագրատ Խալաթյան), իսկ մինչև 1936 թվականը ընդհանրապես գրառված պատումների թիվը անցավ հինգ տասնյակից, որոնք 1936, 1944, 1951 թվականներին Մանուկ Աբեղյանի խմբագրությամբ և Կարո Մելիք-Օհանջանյանի աշխատակցու-թյամբ լույս տեսան «Սասնա ծռեր» խորագիրը կրող երեք սովոր հատոր-ներում:

1930-ական թվականներին բանահյուսական արշավախումբը երախ-տավոր Կարո Մելիք-Օհանջանյանի ջանքերով Հայաստանի տարբեր վայ-րերում մոկացիներից, շատախցիներից, կանեոցիներից, սասունցիներից ու ալաշկերտցիներից գրի էր առել ոչ ՞նո պատում: Նոր պատումներ էին գրառել նաև Արամ Դանալանյանը, Հարություն Ավնյանը և Վարդ Բոդյանը:

1960-ական թվականներից էպոսի նոր պատումների գրառման գործում կրկին աշխուժացում է սկսվում: Դրանով են զբաղվում բանագետ Գրիգոր Գրիգորյանը և Վահագն Գրիգորյանը, հայտնաբերելով ևս տասնհինգ պա-տում-տարբերակ: 1970-ի սղգքներին բանասեր-բանագետներ Սարգիս Հա-րությունյանի և Արուսյակ Սահակյանի ջանքերը մեծ հաջողությամբ են պսակվում: Նրանք կորստից փրկում են ևս 81 պատում: Դրանք ոչ միայն նոր տվյալներ էին հաղորդում մեր ժողովրդական վեպի մասին, այլև ա-պացուցում, որ էպոսը շատ տարածված է եղել նաև Սասունում, քանի որ 81 ասացողներից 21-ը սասունցիներ էին: Ընդհանրապես, որ «Սասունցի Դավիթը» շատ տարածված է եղել պատմական Հայաստանի մեծ մասում և մեծ ժողովրդականություն է վայելել՝ կասկածից դուրս է:

Իհարկե, վեպի այդպիսի գրառման թափը դեռևս անցյալ դարավերջից իր հետ բերելու էր նաև բանասերների ու պատմաբանների լայն հետաքրք-րությունը: Այդին դարավերջից լույս են տեսնում էպոսի պատմական ու համեմատական կողմերին նվիրված Բագրատ Խալաթյանցի և Ստեփան

Կանաչանցի հետազոտությունները: Մամուկ Աբեղյանի «Ազգային վեպ», իսկ հետագայում «Հայ ժողովրդական վեպ» գիտական ուսումնասիրությամբ հիմք է դրվում մեր էպոսագիտությանը: Տարիների ընթացքում հանդես են գալիս նորանոր ուսումնասիրություններ ու հոդվածներ, այդ թվում և նշանավոր արևելագետ ու հայագետ Հովսեփ Օրբելու «Հայ հերոսական էպոսը» նշանավոր ուսումնասիրությունը:

1939 թվականին նշվեց «Սասունցի Դավթի» ստեղծման հազարամյակը և այդ առիթով հյուսվեց նրա համահավաք բնագիրը Մամուկ Աբեղյանի, Գևորգ Աբովի և Արամ Ղանալանյանի աշխատասիրությամբ: Այն հրատարակվեց նաև ռուսերեն ու այլ լեզուներով և շարունակվում է հրատարակվել: Մեր ազգային էպոսն իր պատմական շերտերով, մոտաժողությամբ ու համամարդկային վեճ գաղափարներով շատ մեծ հետաքրքրության է արժանացել: Այն որքան ճիշտ է բնութագրել մեծ Վարպետը. «Նա՛ դարերի մեծ բանաստեղծը, իր անսանձ երևակայությամբ խորտակելով ժամանակագրական և աշխարհագրական բոլոր սահմանները, իր ստեղծագործական քուրայի մեջ լցրել է իր հին ու նոր աստվածներին, իր հին ու նոր հավատալիքները, իր հին ու նոր հերոսներին, իր հին ու նոր պատմական հուշերը, նաև էպիկական ընդհանուր մոտիվները և ազգային առանձնահատուկ առասպելները, և խառնել է բոլորը ի մի և ձուլել է նրանցից իր հանճարեղ պատմությունը, միաժամանակ իր բարոյական հայացքները, իր բաղձանքները և հավատը լավագույն ապագայի համար՝ իր բովանդակ հոգին»:

Մեր էպոսը ոգևորել ու ներշնչել է արվեստագետներին, նշանավոր քանդակագործ Երվանդ Քոչարը քանդակել է հանրահայտ արձանը, էպոսի ձևավորումներով հանդես են եկել Հակոբ Կոչոյանը, Մհեր Աբեղյանը, Գրիգոր Խանջյանը, Էդվարդ Իսաբեկյանը, Միհրան Սոսոյանը և ուրիշներ:

Դեռևս 1908 թվականին Մամուկ Աբեղյանը գրում էր. «Սիրելի պիտի լինի մեզ համար մեր վեպը, որ մերն է, մեր սեփականը, մեր ժողովրդի դարավոր պատկերը... ուսումնասիրենք այն բազմակողմանի կերպով և մենք կգտնենք նրա մեջ մեր ժողովրդի խորքերը: Իսկ երբ մեր բանաստեղծներից մի հանճարեղը այդ նյութը նույն ժողովրդական ոգով մշակի վեղարվեստորեն, դա կլինի մեր ազգային բանաստեղծության մարգարիտը»: Տարբեր տարիներին վեպի գրական մշակմանը ձեռնամուխ եղան Հովհաննես Թումանյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Եղիշե Չարենցը, Լևոն Մանվելյանը, Նարիի Չարչյանը, Տիգրան Չիթունին, Մկրտիչ Խերանյանը և ուրիշներ:

Իսկ մեր էպոսագիտությունը բնավ էլ չի սպառել իրեն:

ԲԱՐԳԵՆ ԿՅՈՒԼԵՍԵՐՅԱՆ
(1868—1936)

Լրացավ Մեծի Տանն Կիլիկիո Աթոռակից Կաթողիկոս, քաջ հայագետ, պատմաբան-բանասեր, հայ հին մատենագրության և գրաբարի ոսկեբերան դասախոս, կորովի խմբագիր, հայ մշակույթի նշանավոր գործիչ Բարգեն Կյուլեսերյանի ծննդյան 125 տարին:

Ծնվել է 1868-ին Այնթապում: Նախակրթությունն ստացել է ծննդավայրի հայտնի Վարդանյան վարժարանում: 1889—1896 տարիներին սովորել և ավարտել է Արմաշի Դպրեվանքը:

1899—1900-ի՝ վանահայր և առաջնորդ Տարոնի (Մուշ) վիճակի: Անդրանիկի հայդուկային խմբին օգնելու, զենք ու զինամթերք մատակարարելու մեղադրանքով բանտարկվել, ապա աքսորվել է Կ. Պոլիս, որտեղ «ընդ հսկողությամբ» մնացել է մինչև 1907: Այս տարիներին խմբագրել է «Լույս» եկեղեցագիտական շաբաթաթերթը և դասախոսել Պերպերյան և Կեդրոնական վարժարաններում:

1907—1909-ին վերատեսուչն է Արմաշի Դպրեվանքի:

1914-ին մեկնում է Ամերիկա՝ բուժվելու: Վրա հասած համաշխարհային առաջին պատերազմի պատճառով ստիպված մնում է այնտեղ մինչև 1922: Բուստոնում հրատարակում է «Տավրոս» շաբաթաթերթը:

1924—1927-ին Եղիշե Դուրյան Պատրիարքի օգնականն է, «Սիրոն» ամսագրի խմբագիրը և Ժառանգավորաց վարժարանի և ընծայարանի դասախոսը:

1928-ին Մեծի Տանն Կիլիկիո Սահակ ծերունազարդ Կաթողիկոսի կողմից կոչվում է Աթոռակից Կաթողիկոսության՝ կազմակերպելու համար Կիլիկիո Կաթողիկոսությունը Սիրիայի մեջ: Ձեռնադրվել -օծվել է 1931 ապրիլի 26-ին Հալեպի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցում:

1931—1936-ի՝ Աթոռակից Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո և դասախոս՝ նորաբաց Դպրեվանքում:

Բարգեն Կյուլեսերյանի անձի մեջ միշտ նախանձելի ներդաշնակությամբ համագորակցել են հոգևորական գործիչը, դասախոսը, խմբագիրն ու գիտնականը: Այդ ներդաշնակության շնորհիվ անշո՛ւշտ որ աստանդա-

կան և ոչ երկար կյանքի ընթացքում նա կարողացել է աշխատասիրել և հրատարակել երեք տասնյակից ավելի երկեր, որոնցից են գիտական աշխարհին լայնորեն հայտնի «Ծովք, Տյուկ և Հոռովկա», «Եղիշեն», «Իսլամը հայ մատենագրության մեջ», «Հայ Եկեղեցին Ե. դարում մեջ», «Կոլտո Հովհաննես Պատրիարք», «Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիո», «Ցուցակ ձեռագրաց Անկյուրիո Կարմիր վանուց և շրջակայից», «Պատմություն Կաթողիկոսաց Կիլիկիո» և այլն:

Համակարգված գիտելիքների, խորունկ մտքի ու պողպատյա տրամաբանության, անսպառ կորովի և անսահման խիզախության մի համաձուլվածք, որ, սակայն, ամեն թույլ անակնկալի կարող էր բերել քեզ իր փրկություն թնքասրտությամբ, երբ խոսքը վերաբերվում էր հայությանը, նրա պատմությանն ու լեզվին, փառքին ու ճակատագրին:

Սիրում էր հրապարակային վեճը, ու պայքարն իր տարերքն էր: Իր ճշմարտությունը պաշտպանում էր ազնիվ կրթով ու բաց խիզախությամբ: Կոպել էր միշտ բաց դաշտում ու երբեք չէր խրամատավորվել...

Երբ առիթը ներկայանար, սիրում էր պատմել իր հրապարակային վեճն ու «մարտերից»: Պատմում էր այնպիսի կենդանի ոգևորությամբ ու կրթով, որ թվում էր, տարիների վաղեմություն ունեցող այդ վեճը նա մղում է հենց հիմա՛, հենց քո՛ դեմ: Ու մի անգամ, երբ պատմում էր Մխիթարյան միաբան, ճշմանավոր հայագետ հայր Արսեն Ղազիկյանի հետ ունեցած մի վեճի մասին, մեր դասընկերներից մեկը սրամտորեն նկատեց.

— Վեհափառ, հայր Արսեն Ղազիկյանը մեր դասարանն է:

Անակնկալի եկած, մի պահ լուլեց Վեհափառը, ապա շարունակեց.

— Գիտեմ, որ հայր Ղազիկյանը ձեր դասարանն է, բայց վստահ չեմ, որ ձեր դասարանն ալ Ղազիկյան մը չէլլե...: Ուստի, խոսք ու կոխիս Վեհեռտիկեն ելած և ձեզմե ելլելիք ղազիկյաններուն մասին է...

Մեզ խորապես հուզում էր նա, երբ արդեն Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոս, աներեր հավատքով և իրավ համեստությամբ խոսում էր Հայ Եկեղեցու միասնականությանն ու լուսավորչահաստատ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գերակայության մասին: Գաղափարք, որ Բ. Կյուլեներյանի համար համոզմունք էին, գործունեության անխախտելի սկզբունք, և որոնց իրականացմանը անմնացորդ նվիրեց իր՝ բարձրաստիճան եկեղեցականի, խիզախ քարոզիչ-հրապարակագրի, ոսկերեքան դասախոսի, հմուտ գիտնականի և մեծ հայրենասերի ի սկզբանե պայծառ ու մինչև մահ անբասիր կյանքը:

Բերեմ հանրածանոթ մի օրինակ: Բարգեն Ա Կյուլեներյանի Կաթողիկոսության տարիներին (1928—1936 թթ.), ընդունված կարգի համաձայն Կիլիկյան թեմի բոլոր եկեղեցիներում, առանց բացառության, Ս. Պատարագի ժամանակ հիշատակվում էր նախ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի, որից հետո միայն Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսի անունը: Մինչև հիմա ականջիս մեջ հնչում են այդ օրերի պատարագիչների և ի մասնավորի Բարգեն Ա Կյուլեներյան Կաթողիկոսի սրտահույզ պատասխանը դպիրների «Յիշեա՛ Տէր եւ ողորմեա՛» ու սարկավագի «Օրհնեա՛ Տէ՛ր» պաղատանքին. «Եւս ստաւել գեպիսկոպոսապետին մեր եւ զպատուական Հայրապետին ամենայն Հայոց գՏէր Խորեմ Ա Կաթողիկոսն շնորհեցես մեզ ընդ երկար աւուրս ուղիղ վարդապետութեամբ...»:

Եւ չգիտեմ, հիմա շարունակվո՞ւմ է արդյոք Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության եկեղեցիներում եղբայրական վերաբերմունքի գեղեցիկ և ուսանելի այդ ավանդույթը:

Բարգեն Ա. Կաթողիկոսը ապրում էր աշխատանքային խստամբեր կյանքով: Նրան չէին հուզում պաշտոն, փառք ու փափկակեցություն:

Երեք սրբություն էր դավանում՝ հայրենիք ու հայ ժողովուրդ, հայ դրպրոց ու դպրություն և ինքնագլուխ (autocephalus) Հայ Եկեղեցի: Ուներ եռյակ հպարտություն՝ որ ծնվել է հայ և մկրտվել հայ առաքելական դավանանքի սուրբ ավագանում, որ կարող է խոսել ու գրել մեր մեծաաքանչ գրաբարով, որ շրթները սուտ չեն բարբառել այեկոծ կյանքի ամենատագնապալի պահերին, անգամ հայակեր սուլթան Համիդի քննիչների առաջ...:

Երբ բարձր էր լինում տրամադրությունը, մանկորեն «պարծենկոտ»՝ «սպառնում» էր.

— Տղա՛յր, հիմա գրաբար կխոսեմ, հա՛...:

Ու... խոսում էր: Ու կարկաշում էր հայոց մեծաաքանչ գրաբարը՝ վարարելով պատանի մեր հոգիները ոսկեդարյան խոհերով, որ վեհ էին ու վսեմ...:

Հիշեմ մի քանի դրվագ Տանն Կիլիկիո Անթիլիասի դպրեվանքում 1931—1935 թվականների իմ ուսանողության ժամանակաշրջանից, որոնք ավելի քան կես դար, մինչև ծերության այս օրերը, ապրում են իմ հիշողության մեջ որպես մշտապես շարունակվող դասեր ու պատգամ:

«Զ» ՆԱԽԳԻՐՈԸ

Գրաբարը ժողովրդախոսակցական լեզու եղել է, թե ոչ: Այս խնդիրը երկար զբաղեցրել է հայ և օտար հայագետների: Գիտնականների մի խումբ ասում է, թե եղել է, իսկ մի ուրիշ խումբ՝ թե չի եղել: Մեր դասախոս Բարգեն Կյուլեներյանը առաջիններից էր:

Արմաշի դպրեվանքն ավարտելուց և վարդապետի կարգ ու կոչում ստանալուց հետո, 1898 թ., երիտասարդ Կյուլեներյանը նշանակվում է Մշո ու Տարոնի շրջանի առաջնորդ, ուր հոգևոր-ազգային գործունեությանը զուգահեռ շարունակում է պատմա-բանասիրական իր աշխատանքները:

Մի անգամ, անակնկալորեն, իր մոտ հյուր է լինում Մխիթարյան ուխտից մի վարդապետ, իր երբեմնի «հակառակորդներից» մեկը: Գրական-գիտական շրջապատից հեռու, Մշո անմատչելի լեռների կղզիացման մեջ, այս հանդիպումը չսպասված, սակայն իրական երանություն է լինում գիտնական-վարդապետների համար: Եվ, մոռացած ամեն ինչ, տրվում են հանելի, աշխույժ գրույցի:

Հյուրը, որ ազգագրագետ է, անհոգ հետաքրքրություն է ցուցաբերում տեղի ժողովրդական առասպելների ու ավանդույթների նկատմամբ: Կյուլեներյանը ասացողներ է հրավիրում: Մշո անուշ բարբառով առինքնող պատում են բազմապիսի անսպառ առասպել ու ավանդություններ, բոլորն էլ խորիմաստ, ինքնատիպ, չլաված: Եվ, ահա, գիշեր ու ցերեկ այնպես են խառնվում իրար, որ մեկնումի նախապես որոշված օրը անսպասելի անակնկալ է թվում բարեկամներին:

Ողջերթի համար հավաքվել-եկել են Մշո երեւիները: Հյուր ու հյուրընկալ իրար կողքի՝ լուռ են: Լուել են բոլորը: Առաջնորդարանի բարապանը, մշեցի մի գեղջուկ, որ իրեր է տեղափոխում, գալիս-կանգնում է Կյուլեներյանի առաջ ու հայտնում ինքնագոհ.

— Հա՛յր Սուրի, զրմեն դարը պրծը:

Հանկարծ, բոլորովին անսպասելի, Կյուլեներյանի մտքում կայծակում է «զ» նախդիրը. նա հիշում է հին վեճը՝ «եղե՛լ է, թե՛ չի եղել»: Եթե չի եղել, աչդ «զ»-ն որտեղի՞ց հայտնվեց անուսում այս մշեցու լեզվի վրա: Ո՛չ սա, ապացույց է, անհերքելի ապացույց: Ու մոռացած ամեն պաշտոնականություն, ուղղակի իրար է անցնում, գրկում երբեմնի «հակառակորդին» ու եռանդագին բացականչում.

— Հա՛յր Սուրբ, լսեցի՞ր, թե ինչ ըսավ այս մշեցի անուսում շինականի համբուրելի լեզուն,—ու, դառնալով Օվե բիճային, խնդրում է թախանձանոք,—Կխնդրեմ՝ կրկնես ինչ որ հիմա ըսիր, «զ»-ով ըսիր:

Բարապանը, հյուրն ու ողջերթի եկամենքը ոչինչ չեն հասկանում, նրանք զարմացած նայում են իրար, մինչ վարդապետը խնդրում է.

— Կխնդրեմ, կրկնես...

Իսկ Օվե բիճան, շիվար ու խղճով, հարցնում է.

— Հա՛յր Սուրբ, զո՞րն ասիմ, զո՞րն կրկնիմ, ես իմալ կիմամ:

«Ջամենից» հետո, ահա և «զորն», գրաբարյան մի նոր մնացույց, մի նոր ապացույց: Կյուլեներյան վարդապետը էլ չի դիմանում ու եռանդագին բացականչում է.

— Հա՛յր Սուրբ, լսեցիր, չե՞, «զորն», «զամեն»: Կհիշե՞ս, ինձմե ասացույցներ կուզեիր: Խնդրեմ, օր մըն ալ մնա և վստահ եղիր, որ խորքինդ ասացույցներով կլենա: Իսկ հիմա, Հայր Սուրբ, վեր չկենա՞ս ու չհամբուրե՞ս Օվե բիճայի անուշ լեզուն:

— Արդար եք, Հա՛յր Սուրբ, արդար և իրավ. Օվե հայրիկի լեզուն հայրենի մասունք է հնավանդ, մասունք համբուրելի:

— Որ այդպես է,— Կյուլեներյանը դիմում է իր հյուրին,— Հա՛յր Սուրբ, ես, ի ներկայության Օվե բիճայի և հարգելի ազգայնոց, հետայսու լուծված եմ համարում մեր վեճը և բարի ճանապարհ մտղթում Ձեզ. «—Երթայք խաղաղությամբ և Տէրն ընդ Ձեզ. ամէ՛ն»:

ՄԵՐԹԵԿՆԵՐԸ

Երեսունական թվականների սկզբներին, Վենետիկի Մսիթարյան վարդապետ, անվանի հայագետ Արսեն Ղազիկյանը (1870—1932) «Բազմավեպ» հանդեսում տպագրում էր շատ երկար մի հոդվածաշար՝ «Մի գրեք, այլ գրեցեք» ընդհանուր խորագրի տակ: Հայոց լեզվի ուղղագրությունը կարգավորելու ձգտող մի աշխատություն, որի նյութերը հայր Ղազիկյանը քաղում էր սփյուռքահայ առօրյա մամուլից ու գրականությունից: Բարձեն Կյուլեներյանը բարձր էր գնահատում այս աշխատությունը, այն համարում էր հայոց լեզվի ուսուցման որակավոր դասագիրք և «Բազմավեպ»-ի ամեն մի համարին սպասում էր մեծ անհամբերությամբ: Ու երբ որևէ համար մի փոքր ուշանում էր, նա մտահոգ կրկնում էր.

— Ուշացավ, չեկավ «Բազմավեպ»-ի նոր թիվը:

Մեր Վեհափառ դասախոսի կարծիքով հայր Արսեն Ղազիկյանը մեր լեզվի մեծահարուստ, նվիրյալ ու մշտաբեր զանապան էր, և որի զարգացման այսօրվա մակարդակի համար մեր ժողովուրդը շատ է պարտական նրան:

Բայց և այնպես, որոշ առիթներով գանգատվում էր նրանից.

— Երբեմն շատ է համատ տնաշենքը, կարծես հազարամյա ծառի կոճղ ըլլա, կոտրել-տարհամոզել չես կրնար զինքը...

Մի օր լսարան մտալ մա՛ ձեռքին սև կազմով մի գիրք: Լուռ, գլխահակ բարձրացալ ամբիոն, գիրքը դրեց ամբիոնին, իսկ փափիկ, զորեղ աջը՝ գրքի վրա: Զգացվում էր, որ բարկացած է և ասելիք ունի:

— Հայր Արսեն Ղազկիլյանի նոր երկասիրությունն է,—ասաց բառերը հատիկ-հատիկ ու ծանր-ծանր արտասանելով,—հայաշունչ, խելացի, օգտակար գիրք է: Կարդացե՛ք: Անպայմա՛ն կարդացեք: Իսկ ես դիտողություն ունիմ,—ասաց՝ բոլորիս ցույց տալով հոռմեական թվանշաններ, որոնցով թվագրված էին աշխատության բաժինները՝ I, II, III և այլն:

Հետո փակեց գիրքը, զորեղ աջը նորից ծանրորեն դրեց նրա վրա ու շարունակեց՝ խոսքը ուղղելով հեռավոր Ս. Ղազար կղզում ապրող հեղինակին.

— Վարդապե՛տ, քու հայերեն գիրքիդ մեջ ի՞նչ գործ ունին հոռոմներու աչք ծակող մերթեկները, ինչո՞ւ մեր մայրենի ա, բ, գ-ով չես թվագրեր: Ինչո՞ւ անոնք կրցան բավարարել Անանիա Ծիրակացիի և այլոց տիեզերական հաշվումները, իսկ քեզ ու քու գրքիդ քանի մը բաժինները՝ ո՛չ: Հա՛յր Սուրբ, ի սեր Աստծո, մեկ կողմ նետե օտար այդ մերթեկները, որ աչք ու հոգի կծակեն...:

Այսպես, մոռացած լսարան ու մեզ բոլորս, մեր Վեհափառ դասախոսը կոխվ էր մղում հեռու-հեռավոր հեղինակին փոխարինող սևակազմ, փոքրիկ այս գրքույկի դեմ, որը հիմա, կարծես վախեցած, ավելի էր փոքրացել-կրճ-կրճտել նրա հզոր աչի ճնշման տակ:

Երբ, մի փոքր հանգստացած, մեր դասախոսն ուզում էր անցնել օրվա դասախոսության նյութին, տղաներից մեկը հարցրեց.

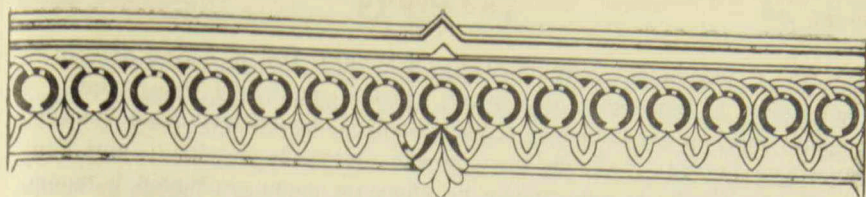
— Վեհափառ, Դուք՝ մաքուր, անխառն, դասականորեն անբասիր հայերենի ջատագով եք, ի՞նչ անհրաժեշտություն Զեզ մղեց գործածելու «Մերթեկ» բառը, որ թուրքերեն է:

Հարցը սկզբունքային էր, ու մենք անհամբեր էինք իմանալու, թե ի՞նչ կպատասխանի Վեհափառը: Չուշացալ պատասխանը.

— Տղա՛յք, մեր գերանը իր ուսին հալոց տուն ու երդիկ կպահեն, ժողովուրդ կպատապարեն... ուստի՝ ափսոսացի և... մերթեկը գործածեցի:

Այդ օրը, մենք՝ ուսանողներս, ուրիշ դասի կարիքը չզգացինք...:

ՊՐՈՖ. ՎԱՐԱԶԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության արվեստի
վաստակավոր գործիչ

ԾՆՎԵԼ ԷՐ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ԼԻՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Այժմ կրանար նրա ծննդյան 85-ամյակը, բայց նա իր մահկանացուն կնքեց 20 տարի առաջ: Համընկան ծննդյան և մահվան ամիսները՝ սեպտեմբեր: Մեր սերնդի հայ ճարտարապետների մեջ Ռաֆայել Խարայելյանը, բոլորիս սիրելի Ռաֆոն, ավելի քան որևիցե մեկը մեզնից աչքի էր ընկնում արտակարգ հրապուրվածությամբ հանդեպ ճարտարապետական արվեստը, ժողովրդի կյանքում նրա նշանակության բարձր գիտակցությամբ, հարազատ ժողովրդին անմնացորդ նվիրվածությամբ և որ ամենակարևորն է՝ ստեղծագործական բացառիկ տաղանդով:

Վերընթաց եղավ նրա ստեղծագործական ուղին՝ տարեց-տարի տանելով դեպի վարպետության բարձունքները: Նա ծնված էր ճարտարապետ լինելու ու դարձավ, այն էլ ինչչափին: Սակայն նրա շոալ տաղանդը տարածվեց՝ ընդգրկելով նաև արվեստի այլ բնագավառներ:

Իր ճարտարապետական կրթությունը ստանալով Սանկտ-Պետերբուրգի գեղարվեստական ակադեմիայում, ուսական այդ հիմնավորց կրթական օջախում, ավարտելուն պես փութաց Երևան, քանզի հարազատ ժողովրդին ծառայելը համարում էր իր բարձր պարտքը: Այստեղ նա դարձավ հետևորդը հայկական արդի ճարտարապետության այն դպրոցի, որի հիմնադիրն էր Ալեքսանդր Թամանյանը: Դրան նա հավատարիմ մնաց ողջ ստեղծագործական կյանքում, իր բազմակողմանի հարուստ տաղանդով շարունակեց, զարգացրեց ու բազմապատկեց «լճացման տարիների» հայկական ճարտարապետության ծանրակշիռ նվաճումները:

Ռաֆայել Խարայելյանի ստաշին իսկ գործերը բնութագրվեցին հավատարմությամբ հանդեպ հայկական ազգային ճարտարապետության հարուստ ավանդույթները, դրանք նոր ժամանակներին համապատասխան հնչեղությամբ մատուցելու ազնիվ ճգտմամբ:

Այդ ուղղությամբ նրա նախապատերազմյան գործերից առավելապես նշելի է «Արարատ» տրեստի գինեգործարանի ստաշին հերթը (որը նա-

խագծվել է հեղինակակցությանը Գևորգ Քոչարի): Այն իր հնչելու ճակատով դիմահայաց է Հրազդանի գեղատեսիլ կիրճին՝ դառնալով նրա քարակոտ գարդը: Դրանում հեղինակները «խոսել են» հայկական ճարտարապետության հարազատ լեզվով: Ռաֆայել Իսրայելյանը արտահայտչական այդ նույն լեզուն շարունակեց ու զարգացրեց իր հետագա բոլոր գործերում և հավատարիմ մնաց ստեղծագործական այդ մեթոդին իր ոչ երկար, բայց բացառիկ արդյունավետ կյանքի ողջ տարիներին:

Երբ դեռ հայրենական պատերազմի ճակատներում մղվում էին ծանր մարտեր, մեծ հայրենասեր ճարտարապետի մոտ միտք հղացավ՝ կառուցել աղբյուր-հուշարձաններ՝ հավերժացնելու համար ուզվի դաշտերում զոհված հայ մարտիկների հիշատակը: Հորինվածքով անկրկնելի այդպիսի տասնյակ աղբյուրներ շարք մտան ողջ Հայաստանում՝ զարդարելով նրա գեղեցիկ բնությունն ու բնակավայրերը: Դրանց հեղինակի մտահղացմամբ ճարտարապետական այդ փոքր ձևերը պիտի ծառայեն այն բանին, որ աղբյուրներից մշտապես կարկաշուն ջրերը խորհրդանշեն զոհվածների անմահությունը:

Այդ նույն թեման, բնկածների անմահությունը և մեծ զոհերի գնով տարած հաղթանակի պանծացումը, առավել մեծ մաշտարով իր արտահայտությունն ստացավ նրա կողմից նախագծված «Հաղթանակ» հուշակոթողում (այժմ՝ «Մայր Հայաստան»): Կոտ ու հանդիսավոր, կնոջ արձանով (հեղ.՝ քանդակագործ Արա Հարությունյան) պսակված այդ հույակերտ կոթողը վեր է խոյանում «Հաղթանակ» հրքոսալգու բարձունքին՝ իր հարուստ ծավալաձևերով իշխելով Երևանի տվյալ տարածքի համայնապատկերում:

Ռաֆայել Իսրայելյանի նույնպիսի նշանակության մի այլ ստեղծագործությունը եղավ «Արարատ» տրեստի գինեգործարանի շարունակությունը: Այն իր շքեղ կարասների բարձրաքանդակներով զարդարուն ճակատով դիմահայաց է «Հաղթանակ» կամրջին՝ ֆոն ծառայելով նրանց միջև առաջացած հրապարակի համար: Հեղինակի մտահղացմամբ այս կառույցը, որ մշակվում է խաղողը ու պահվում հարազատ հողի արևային հյութը, պիտի ընկալվի որպես գինու պալատ: Այդ է պատճառը, որ այն բնութագրվում է կոտ դասականությամբ ու պատերի քանդակային հարուստ պլաստիկայով, ինչը կոչված է արտահայտելու շենքի ֆունկցիոնալ բովանդակությունը:

«Հաղթանակ» հուշակոթողում և այս շենքում պարզորոշ երևան է գալիս Ռաֆայել Իսրայելյանի վարպետության բարձրացման նոր աստիճանը: Ծառ ափսոս, որ գինեգործարանի շինարարությունը մնացել է թերավարտ: Տակավին չի իրականացվել դրա առավել հետաքրքրի մասը՝ բարձր աշտարակով ընդգծված մի թևը, որը կոչված է իր առաջ կազմավորել մի նոր հրապարակի ճարտարապետական անսամբլը:

Արտադրական շենքերի թեմային է պատկանում նաև նրա նախագծերով կառուցված գինեգործարանը Օշականում, Քանաքեռի այլումինի գործարանի առանձին մասնաշենքը:

Հաջորդ տարիներին դեպի վարպետության բարձունքները ընթացող ճարտարապետի ստեղծագործությունը բնութագրվում է բազմաթեմայնությամբ: Ոսկեձեռնիկ Ռաֆայել Իսրայելյանը կարողանում էր ոչ միայն գտնել միմյանցից տարբեր թեմաներ, այլև, ինչպես միջնադարյան հայ վարպետները, իր ստեղծագործության «պտուղները» զարմանալի հմտությամբ տեղավորվում էր բնական միջավայրում, դարձնում դրա ներդաշնակ՝ զարդը, միմյանց ձուլում անձեռակերտն ու ձեռակերտը:

Այդպիսի նպատակադրման լավագույն օրինակներն են Պանսիոնատի շենքը Աղվերանի գեղատեսիլ կիրճում, «Արագիլ» և «Ծովինար» ռեստորանները, Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի ամառանոց «Հայկաշենը»՝ թառած Արագած լեռան հարավային լանջին, դրանից քիչ վերև գտնվող ֆիզիկայի ինստիտուտի շենքը, «Զարեհի կամարը» Գառնի տանող ճանապարհին, Հրազդանի կիրճում կառուցված ջրանցույց-կամուրջի ձևավորումը և այլն:

Այնուհանդերձ, տաղանդավոր ճարտարապետի նախասիրված թեման մնաց ճարտարապետական փոքր ձևը, ինչի ասպարեզում մա մնաց հիրավի չգերազանցված: Քարի ճարտարապետության մեջ բազմահմուտ վարպետը քարակերտ հյուրեղ մանրամասների ստեղծման իր հետամտության արդյունքներով հորինեց հույակապ կոթողներ:

Պատահական չէ, որ քարը՝ Հայաստան աշխարհի ի վերուստ տրված այդ առատ պարզը, գովերգության է արժանացել:

Բերենք քարին ձոնված մեծատաղանդ բանաստեղծ Համո Սահյանի քառյակները:

«Քարը՝ կամար, գմբեթ ու քիվ,
քարը՝ դուռ,
քարը՝ խաչքար, քարը՝ արծիվ,
քարը՝ նուռ:

Քարը՝ թոփշք, քարը՝ մատյան,
քարը՝ կոշ.
քարը՝ ոգի, քարը՝ ուսույուն,
քարը՝ ոճ»:

Հողվածի ներկա սահմանները թույլ չեն տալիս անդրադառնալ այդ ուղղությամբ իր ողջ ժառանգությանը: Բավարարվեք միայն հիշատակելով Երևանի հյուսիսային և արևմտյան «դարպասները», Բարեկամության կոթողը Քանաքեռում, Զոհվածների հիշատակին Կարբիում կառուցված հուշարձանը, բրոնզաձուլ արծվաքանդակով պսակված կոթողը դեպի Զվարթնոցի տաճարը տանող մուտքի առաջ: Մի քանիսի քանդակները, իր իսկ էսքիզներով, իրականացրել են քանդակագործներ Արա Հարությունյանը և Երվանդ Քոչարը:

Հիշարժան է վարպետի նվիրյալ ծառայությունը Վեհափառ Հայրապետ Վազգեն Առաջինի շինարարական ծրագրերի իրականացման գործում: Նա հեղինակն է «Հայկաշեն» ամառանոցի, Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի Ավագ խորանի մարմարակերտ Խաչկալի, Իջման մոտ սեղանի, դասը առյանից անջատող մարմարյա բազրիքի, նրանց միջև բրոնզաձուլ դոնակների, Մայր տաճարի շրջափակում կառուցված Եղեռնի հուշարձանի և «Վաթնաղբյուր»-ի: Իր մասնակցությամբ է ձևավորվել Նոր Վեհարանի գահադառնը: Նրա նախագծով է հիմնական վերակառուցման ենթարկվել Երևանի Սուրբ Սարգիս առաջնորդանիստ եկեղեցին, իր էսքիզային գաղափարով է ալժմ վերակառուցման ենթարկվում Երևանի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցին:

Լավատեղյակ հաշ ժողովրդի անցյալում ունեցած դժվարին ճակատագրին մոլեռանդ հայրենասերը առանձին հրապուրանքով գրադվեց ազգային-ազատագրական հերոսամարտերին նվիրված ճարտարապետական կոթողների մարմնավորմամբ: Արդյունքում՝ վեր խոյացան Նոր Հաճնի, Մուսա

լեռան և Ապարանի հոշակերտ հուշակոթողները: Դրանցից յուրաքանչյուրը ինքնատիպ է, իսկ միասին կրում են նրա մեծ տաղանդի անանցանելի կնիքը:

Սակայն նույն թեմայի՝ անկախության համար մղած հերոսամարտի մարմնավորման առավել ցայտուն օրինակը հանդիսացավ Սարդարապատում 1918 թ. մայիսին թուրքական հորդաների դեմ մղած հերոսամարտի հուշահամալիրը, այն հերոսամարտի, որը թիստորոշ հանդիսացավ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում:

Ռաֆայել Իսրայելյանի մտահղացմամբ կերտված այդ ընդարձակ հուշահամալիրը (սիոված այն բարձունքներին, որտեղ տեղի են ունեցել վճռական մարտերը) ընդհանուր հորինվածքով շատ բարդ է ու բազմաբովանդակ: Դրա յուրաքանչյուր հատված, սկսած հանդիսավոր մուտքից, հասնելով մինչև համալիրը եզրափակող ազգագրական թանգարանի իր ֆունկցիոնալ կազմակերպմամբ ու արտաքին ճարտարապետությամբ եզակի շենքը, կոչված է սիմվոլիկ միջոցներով արտահայտել հերոսամարտի մեծ խորհուրդը, հայրենիքի անկախության համար զոհվածների հիշատակը:

Այդ գաղափարների լիարժեք մեկնաբանման նպատակադրությամբ է հեղինակը դիմել պլաստիկայի (կլոր քանդակների, բարձրաքանդակների ու հարթաքանդակների) օգնությանը՝ իրականացված քանդակագործներ Արա Հարությունյանի, Սամվել Մանասյանի և Արշամ Ծաֆինյանի կողմից: Կառուցումն ավարտելուց հետո, Սարդարապատի հուշահամալիրը՝ Ռաֆայել Իսրայելյանի «կարապի երգը», վերածվեց Հայաստանի և Սփյուռքի հայության ուխտավայրի, տեղ գրավեց Հայաստան այցելող հյուրերի ուղերթներում:

Առակն ասում է՝ «Զկնորսը ձկնորսին ճանաչում է հեովից»: Հայ մեծ գրող Վիլյամ Սարգյանը այցելելով Սարդարապատի հուշահամալիր և որպեսզի իր հիացմունքը հայտնի հեղինակին, տեղեկանալով, որ հեղինակն այլևս կենդանի չէ, վշտացած բացականչել է՝ «Ինչու ասանկ մարդիկ շուտ կ'մեռնին», իրոք, ինչո՞ւ: Զէ որ Ռաֆայել Իսրայելյանի նման մեծատաղանդ արվեստագետները հաճախակի չեն ծնվում: Սակայն մխիթարությունն այն է, որ այդպիսիների ստեղծագործական սխրանքն ապրում է դարեդար:

Վարպետի ստեղծագործական գործունեությունը խախտեց Հայաստանի սահմանները, հասավ հեռավոր ափեր: Նա հանդիսանում է Նյու Յորքի կենտրոնում կառուցված Սուրբ Վարդան, Միլանի և Մոնտեվիդեոյի եկեղեցիների էսքիզային նախագծերի հեղինակը: Դրանք բոլորն էլ հայաշունչ են, պատմական բախտի բերումով օտարության մեջ գտնվող հայերին հիշեցնում են իրենց Մայր Հայրենիքը:

* * *

Ռաֆայել Իսրայելյանը ներքուստ համոզված էր, որ յուրաքանչյուր ժողովրդի համար, մանավանդ հայերի, ճարտարապետությունը նույնպես, ինչպես լեզուն, գիրն ու գրականությունը, երաժշտությունն ու արվեստի բոլոր տեսակները, ի գորտ են ծառայել ազգապահպանությանը: Ուստի այն պիտի ունենա ազգային առանձնահատկություն, զարգանա ազգային ավանդույթների սկզբունքներին հավատարիմ: Ոչ մի հանգամանք, նույնիսկ գիտա-տեխնիկական առաջընթացը և նորարարական որոնումները, չպետք է խանգարեն այդ անտարկելի ճշմարիտ ընթացքին:

Նա պնդում էր՝ «Մեր ճարտարապետության մեջ մենք պիտի դրսից փոխառնենք ամեն լավը, առաջադեմը, լինի դա շենքի ներքին կազմակերպման, թե նոր շինանյութերի կիրառության մեջ: Սակայն ամբողջ նորը լայն ու համարձակ կիրառելով, ինչպես մեր հին վարպետներն են արել, պետք է հնչեցնել հայերեն:

Վարպետը լավ էր հասկանում, որ ճարտարապետական արվեստը մըշտանորոգ, հարափոփոխ արվեստ է, չի կարող կառչել հինն, հետևելով նույնիսկ ամենակատարյալին: Նոր ժամանակների ու նրա գաղափարա-գեղարվեստական ըմբռնումների և, իհարկե, գիտատեխնիկական առաջընթացի ընձեռած նոր հնարավորությունների թելադրանքով պիտի ընդունի զարգացման նոր ուղի, արդիականանա:

Այնուհանդերձ իր խոր ըմբռնմամբ, ճարտարապետական արվեստը, որպես հոգևոր մշակույթի կարևորագույն բաղկացուցիչներից մեկը, պիտի մնա հարազատ տեղի ավանդույթներին, նրանցով հարստանա, լինի հավատարիմ հարազատ ժողովրդի գեղարվեստական ընկալմանը, ճաշակին, ծառայի ազգային ինքնագիտակցման սրբազան գործին:

Լինելով ճարտարապետական ավանդույթների համոզկեն երկրպագու ու լավատեղյակ, այդ ավանդույթների նկատմամբ նրա վերաբերմունքը միայն և միայն ստեղծագործական էր: Նա դիմում էր անցյալին, որպեսզի ավելի վստահ առաջ նայի: Իր գործերում անցյալի որևիցե կրկնություն չկա, չի կրկնել իր ուսուցչին՝ Ալեքսանդր Թամանյանին, ոչ էլ իրեն: Նրա բոլոր ստեղծագործությունների վրա, սկսած փոքրերից, վերջացրած «մեծ կտավի», իսրայելական ինքնատիպ դրոշմ կա, վկայող հեղինակի մեծ վարպետությանը:

«Խրուշչովյան» տարիներին ողջ մեր երկրի ճարտարապետության մեջ արմատավորվեց տիպային նախագծերի մասսայական կիրառությունը, անդեմ, ըստ էության կոսմոպոլիտյան ճարտարապետությունը: Որպես բողոք այդպիսի գործընթացի դեմ, Ռաֆայել Իսրայելյանը առժամանակ լքեց ճարտարապետական ասպարեզը: Նա դադարեց նախագծելուց, նույնիսկ հրաժարվեց մասնակցել երիտասարդ ճարտարապետների դաստիարակման գործին՝ տեսնելով, թե ինչպես են իր ուսանողները ամսագրերի միջոցով հրապուրվում «քանոնային» ճարտարապետությամբ:

Ազգային ճարտարապետության ավանդույթների շարունակումն ու զարգացումը այդ տարիների ձախ տեսարանների կողմից որակվում էր որպես ազգայնամոլություն: Սակայն ողն ու ծուծով հայրենասեր, համաշխարհային քաղաքակրթությանը լավատեղյակ Ռաֆայել Իսրայելյանը ամենևին էլ ազգայնամոլ չէր: Ռուսական ճարտարապետական դպրոցի սանը միշտ շնորհակալությամբ էր հիշում իր փառապանծ կրթօջային ու ուսուցիչներին, իսկ իր համակուրսեցի ճարտարապետ Սվլատոսլավ Ագաֆոնովի հետ սերտ կապեր պահպանեց մինչև իր կյանքի վերջը: Մշտապես հրապուրված էր աշխարհի ժողովուրդների հեքիաթներով, ռուսական և համաշխարհային գրական գոհարներով:

Ճարտարապետությունից հեռացած տարիներին նա տեղորոքն շարունակեց ստեղծագործել: Բազմաքանքար արվեստագետը այդ ընթացքում զբաղվեց նաև կիրառական արվեստով, շարադրեց և հրապարակեց գիտական և հրապարակախոսական հոդվածներ, նույնիսկ գեղարվեստական ակնարկներ (որոնց համար արժանացավ Մարիետա Ծաֆինյանի դրվատանքին), գրքային գրաֆիկայով:

Բայց երբ նորից վերադարձավ ճարտարապետություն, ստեղծեց այնպիսի մեծագործություններ, ինչպիսիք են Սարդարապատի հուշահամալիրը և Ապարանի հուշակոթողը: Ցավոք սրտի հեղինակը վերջինս իրականացված չտեսավ (իր թողած էսքիզի օգնությամբ այն ավարտի հասցրեց որդին՝ ճարտարապետ Արեգ Իսրայելյանը):

Մեծ հայրենասեր ու քաղաքացի, իր հարազատ ժողովրդի արժանավոր զավակ Ռաֆայել Իսրայելյանն իր ինքնատիպ ստեղծագործությամբ լուսավոր հետք թողեց, թողեց քարակերտ գանձեր, դրանով իսկ իրեն կանգնեցնելով հայ վարպետաց-վարպետի՝ Մանուելի, Տրդատի, Մոմիկի և միջնադարյան տաղանդաշատ այլ վարպետների շարքը, թողեց բարի հիշատակ իր մասին:

Նրա ստեղծագործական սխրանքն ըստ արժանվույն գնահատվեց: Նա Պետական բարձրագույն մրցանակի դափնեկիր էր, նրան լնորհվել էր Հասարակական արվեստի վաստակավոր գործչի պատվավոր կոչումը, երկրի ճարտարապետության վարպետներից առաջիններից մեկը արժանացավ ԽՍՀՄ ժողովրդական ճարտարապետի կոչման:

Հայոց հողը ծնել է ու շարունակում է ծնել տարբեր բնագավառների հազվագյուտ տաղանդի տեր զավակներ: Ծարտարապետության ասպարեզում այդպիսին եղավ իմ վաղամեռիկ, եղբայրացած ընկերը՝ Ռաֆայել Իսրայելյանը: Հիրավի նա ծնվել էր ճարտարապետ լինելու համար: Ու դարձավ:

Փառք ու պատիվ իրեն, ու անթառամ հիշատակ:

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ Ժ—ԺԲ ԴԱՐԵՐՈՒՄ
ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ*

Թեև միջնադարյան որոշ պատմիչներ և նորագույն շրջանի բանասեր-ներին մի քանիսը եգիպտահայոց առաջնորդներից ոմանց անվանել են պատրիարք կամ կաթողիկոս, պետք է նշել, որ նրանք չեն ունեցել կաթո-ղիկոսական իրավասություններ (մեռոն օրհնել, եպիսկոպոս ձեռնադրել և այլն), այլ հանդիսացել են սուկ եգիպտահայոց գաղթավայրի առաջնորդ-ները: Եթե Ուոհայեցին և Անեցին գրում են Գրիգորիս Արքեպիսկոպոսի կաթո-ղիկոս լինելու մասին, պետք է նշել, որ Գրիգորիսը Հայ Եկեղեցու կաթողի-կոսների ոչ մի ցուցակում չի նշվել: Նկատի առնելով միջնադարյան այդ շրջանում Եգիպտոսի հեռավորությունը Հայաստանից և հայոց հոգևոր կենտրոններից, ինչպես նաև եգիպտահայ գաղութի արագ աճը, երևի Գրի-գոր Վկայապետ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը Գրիգորիսին ձեռնադրելով երկրի խալիֆայի, վեզիրի և կառավարության առջև ավելի բարձրացնելու հայոց առաջնորդի պատիվն ու անունը, քանի որ Եգիպտոսում դպտիների մեծավորը պաշտոնական կերպով ճանաչված էր որպես պատրիարք: Նույն ձևով էլ պատմիչ Աբու Սալիհին Ամանիային և վերջին անանուն առաջ-նորդին կոչել է պատրիարք, պարզապես երկրի դպտի և հայ հոգևոր ա-ռաջնորդներին դնելով հավասար աստիճանի վրա, գոնե անվանական կերպով, քանի որ նրանք փաստացիորեն չունեին ո՛չ նույնանման պաշ-տոնները և ո՛չ էլ նույն պարտականությունները: Իսկ երկրի իշխող տարրն էլ՝ արաբները, չիմանալով այս նրբությունն և հավասար գետնի վրա դնելով Եգիպտոսի դպտի պատրիարքին ու հայոց առաջնորդին, այս վերջնույն կո-չել են պատրիարք: Սակայն միակ ճշգրիտ և ստույգ փաստն այն է, որ ե-գիպտահայերի հոգևոր ղեկավարներն եղել են պարզապես առաջնորդներ, եպիսկոպոսական աստիճանով, իսկ նրանցից ոմանք միայն եղել են արք-եպիսկոպոս:

ԺԱ դարի վերջում եգիպտահայ գաղութի թիվը հասել է մոտավորապես երեսուն հազարի: Այս մասին առաջին անգամ նշել է պատմիչ Մատթեոս:

* Ծարուհակված «Էջմիածին» ամսագրի 1993 թվականի Է—Ը միացյալ համարից:

Ուոհայեցին գրելով հետևյալը. «Եւ բազում զօրք ժողովեցան յԵգիպտոս իբրն երեսուն հազարաց»⁵³: Անշուշտ խոսքը կովող գորքի մասին չէր, քանի որ այդ ժամանակ Եգիպտոսի բանակն էլ երեսուն հազար զօրք չուներ, այլ խոսքը վերաբերում էր Եգիպտոսի հայերին, որովհետեւ նախադասության շարունակությունում էլ խոսում էր հայերի մասին այսպես «և Տէր Գրիգորիս զկնի ժամանակաց ձեռնադրեաց կաթողիկոս զՏէր Գրիգոր՝ գթորորդին»⁵⁴: Հետագա բոլոր պատմաբաններն ու բանասերները այս թիվը վերցնելով Ուոհայեցուց, գտնում են, որ ԺԱ.—ԺԲ դարերում եգիպտահայերի թիվն եղել է երեսուն հազար:

Դրանց մեջ վերջերս միայն պատմաբան Հ. Թուրչյանն է, որ այդ ժամանակաշրջանի եգիպտահայերի թիվը հասցնում է հարյուր հազարի: Այսպես, նշելով Ուոհայեցու հիշած երեսուն հազարը, դրա վրա ավելացնում է Պահլավունիների Եգիպտոս բերած քսան հազար հոգուն, ինչպես նաև այդ երկիրն անկազմակերպ ձևով ներգաղթած հայերին և «98 տարիների (1074—1172 թթ.) բնական աճի հետ միասին եգիպտահայ գաղութի թիվը, այսպիսով, կազմում է մոտավորապես հարյուր հազար»⁵⁵:

Հակառակ, որ հայկական այդ աղոթավայրերը ցիր ու ցան տարածված էին ամբողջ Եգիպտոսում, Նեղոս գետի երկարությամբ, մենք գտնում ենք, որ ԺԱ դարի վերջերին և ԺԲ դարի սկզբներին, երբ եգիպտահայ գաղութը քանակական տեսակետով հասել էր իր բարձրակետին, ամբողջ գաղթավայրի թիվը պետք է լիներ 50—60 հազար հայ բնակչություն: Աղազարմն ևս իր մի հոդվածում գտնում էր, որ հայերի թիվը ԺԲ դարում պետք է 30,000-ից ավելի մեծ լիներ⁵⁶: Պարզ է, որ եգիպտահայերի մեծ մասը կենտրոնացած էր մեծ քաղաքներում և կենտրոններում, ինչպես՝ Կահիրե, Ալեքսանդրիա, Թեբե, Իթֆիհ և այլն, որտեղ էին հայկական գլխավոր վանքերն ու եկեղեցիները, իսկ երկրորդական բնակավայրերում, ինչպես ավաններում ու գյուղերում, կային միայն փոքր չափի աղոթավայրեր՝ այսինքն մատուռներ և այլոց եկեղեցիներում աղոթքի առանձին սեղաններ:

Եգիպտոսում քիչ հայեր կային Ժ դարի սկզբում, որոնց թիվն աճում էր կամաց-կամաց: Նրանց կարևոր մասը պատկանում էր առևտրական դասակարգին: Պետք էր Էլ-Ջեմալի հալազգի վեզիրի ժամանումն Եգիպտոս, որ շրջադարձային եղավ տեղովյն հայկական գաղութի համար: Հայերի հոսքը և քանակն օր ըստ օրե ավելացավ երկրում: Գալիս էին գյուղացիներ և քաղաքացիներ, շինականներ և արհեստավորներ, ինչպես նաև կյանքի զանազան ասպարեզներում գործող հայ մարդիկ ընկերացած իրենց ընտանիքներով: Գալիս էին նրանք մեծ և փոքր խմբերով: Հայերի ներհոսք դեպի Եգիպտոս շարունակվեց և ուժեղ թափ ստացավ Բեդրի (1074—1094) և իր որդու՝ Աֆդալի (1094—1121) վեզիրության 47 տարիների ընթացքում: Աֆդալի սպանությամբ ներգաղթի թափը կոտրվեց և այս անգամ գալիս էին պատահական մարդիկ միայն, այն էլ քիչ թվով: Պատճառն այն է, որ շուրջ

⁵³ Մատթեոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 211:

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Արևելագիտական ժողովածու, № 2, Երևան, 1964, տեսնել Հ. Թուրչյանի հոդվածը «ԺԱ և ԺԲ դարերի եգիպտահայ գաղութի պատմությունից», էջ 315:

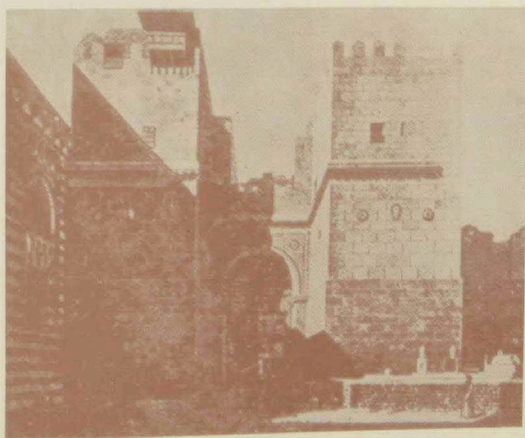
⁵⁶ Սուրեն Պարթևյան, Եգիպտահայ տարեցույցը, Ա տարի, Կահիրե, 1914: Տեսնել Ն. Աղազարմի հոդվածը «Եգիպտահայ գաղութը (պատմական և վիճակագրական ակնարկ)», էջ 21:

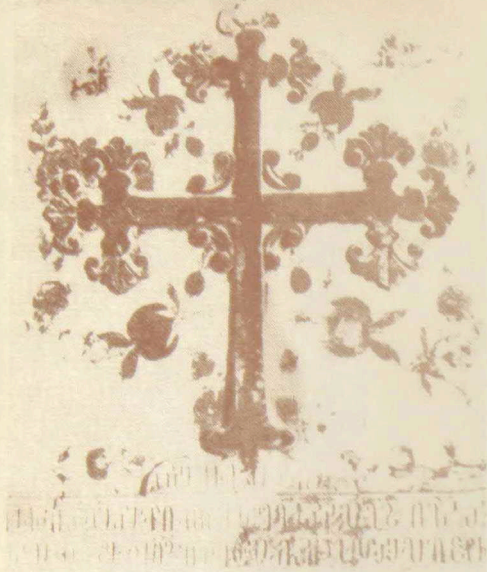
ԱՄՐՈՑԻ ԷԼ-ՋՈՒԵՅԼԱ ԴՈՒՌԸ, ԿԱՀԻՐԵ, 1091 թ.
(ԳՈՐԾ ՀԱՅ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏԻ)

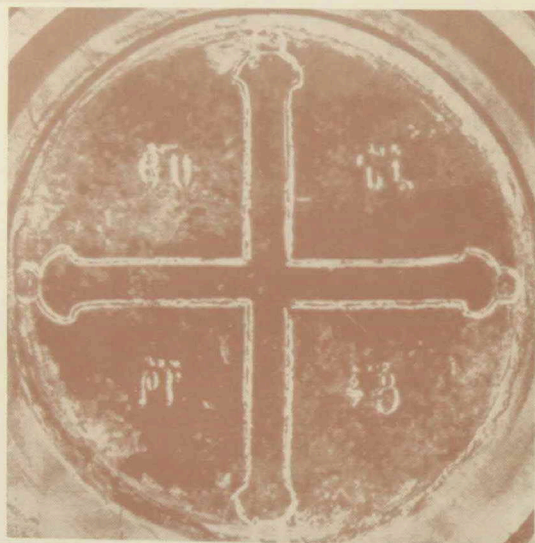
ԱՄՐՈՑԻ ԷԼ-ՋՈՒԵՅԼԱ ԴՈՒՌԸ, ԿԱՀԻՐԵ, 1091 թ.
(ԳՈՐԾ ՀԱՅ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏԻ)

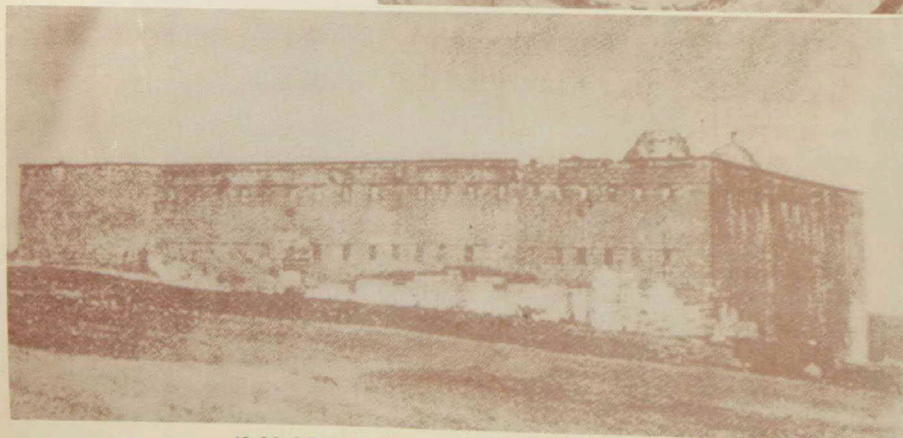
ԱՄՐՈՑԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԴՈՒՌԸ, ԿԱՀԻՐԵ, 1087 թ.
(ԳՈՐԾ ՀԱՅ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏԻ)

ԽԱՉԲԱՐ
ԹՎԱԿԱՆԸ 1749 թ.

ԽԱՉԲԱՐ
ԹՎԱԿԱՆԸ 981 թ.

12-րդ դարի ՀԱՅՆԱԿԱՆ ՎԱՆՔ՝ ԴԵՅՐ ԷԼ-ԱԲԻԱԴ
ՎԵՐԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՍՈՀԱԿ ՔԱՂԱՔԻ ՄՈՏԵՐԸ (ՍՊԻՏԱԿ ՎԱՆՔ)

կեսդարյա, ծագումով երկու հալազգի վեզիրների տիրապետությունն երկրում առաջացրել էր որոշ հակահայկական հոսանք և խմորումներ, ինչպես նաև նախանձ և վրեժխնդրություն երկրի հայերի նկատմամբ, որոնցից շատերը բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում պետական-քաղաքական կառավարման մարմիններում: Վեզիր Աֆդալի սպանության ժամանակ նրան նույնիսկ «շուն հայ» էին անվանել, հակառակ, որ նա մաքուր իսլամ էր կրոնով, արաբախոս՝ լեզվով և երկար պայքարել քրիստոնյա խաչակիրների դեմ: Աղազարսը գտնում է, որ ֆաթիմյանների ժամանակ Եգիպտոսի պետական բարձր պաշտոններ ունեցող հայերի թիվը շատ մեծ է եղել: Նույնիսկ երկրի բանակում կային զուտ հայերից բաղկացած հետևակային և ձիավոր զնդեր, որոնց հրամանատարներն էին շատ հաճախ հայեր⁵⁷:

Եգիպտահայ գաղութի համար փայլուն մի շրջան հանդիսացավ նաև երկրի քրիստոնյա նախարարապետ Վահրամ Պահլավունու կարճատև վեզիրության (1135—7 թթ.) ժամանակաշրջանը, որի Կահիրեից անփառու մակ փախստից հետո երկրի նոր վեզիրը՝ Ռոդոլֆանը, սկսեց հալածել հայերին և պաշտոնից հեռացնել կառավարական մարմիններում աշխատողներին: Վերջապես շատ իրավամբ Աղազարսը գտնում է, որ ֆաթիմյանների անկումով հայոց համար սկսվեցին ծանր օրեր: Եգիպտոսից արտաքսվեցին բոլոր հայ մեծամեծները: Երկրում մնացող հայերն էլ խիստ հալածանքի ենթարկվեցին և մեծ մասն էլ արտագաղթեց ուրիշ երկրներ և կամ տեղական տարրի, ավելի ճիշտ ղպտիների հետ ձուլվեց, այնպես, որ Եգիպտոսում մնացին քիչ թվով հայեր⁵⁸, մյուսներն անցան Պաղեստին, Սիրիա, հենավոր Հաբեշտան և այլ երկրներ:

Տաթիմյանների երկրորդ հարյուրամյակն այնպիսի մի շրջան հանդիսացավ, որ Եգիպտոսի անունն ավելի բարձր հնչեց մերձավոր արևելյան երկրներում, և եգիպտահայերը հասան ավելի բարգավաճ աստիճանի: Այս պատճառով հարևան և այլ հեռավոր երկրներից Եգիպտոս այցելող մարդկանց մեջ կային նաև հայեր, որոնք գալիս էին առավելապես առևտրի նպատակով: Սակայն, բացի այդ, կային նաև ուրիշներ, որոնք գալիս էին զանազան պաշտոնական հանգամանքներով և գործերն վերջացնելուց հետո վերադառնում էին իրենց երկիրը: Այսպես, օրինակ, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքը՝ Եսայի Ա 1137 թվին գնում է Եգիպտոս, այնտեղի հայկական շրջանակներում դրամ հավաքելու նպատակով, Երուսաղեմի հայոց վանքի կարիքների համար⁵⁹:

Ֆրանսիացի Արքա Մարտենը հետաքրքիր մի դրվագ է պատմում այս հայ պատրիարքի մասին, ցույց տալով միևնույն ժամանակ վեզիր Վահրամ Պահլավունու ունեցած մեծ ազդեցությունը օրվա խալիֆայի վրա: Խաչակրաց շարժման առաջին իշխաններից մեկը՝ Ջեոֆրին գերի է մնացել արաբների ձեռքը շուրջ 33 տարի: Երկարատև այդ ժամանակաշրջանում իր հարազատների և Երուսաղեմի ֆրանկ թագավորների բոլոր ճիգերը արաբական գերությունից ազատելու համար եվրոպացի այս իշխանին, մնացել են անարդյունք: 1137 թ. երբ Եսայի Ա պատրաստվում էր Երուսաղեմից գնալ Կահիրե, իր Աթոռին ի նպաստ հանգանակություն կատարելու նպատակով, Երուսաղեմի խաչակիրներն և Ջեոֆրիի հարազատները դիմում են և խրնդ-

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 6:

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ Գ. Աղաւնուհի, Միաբանք և այցելութ հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, էջ 128:

րում հայոց պատրիարքին, որպեսզի միջնորդի Եգիպտոսի խալիֆայի և իշխանության մոտ, 33-ամյա գերությունից ազատելու համար այդ ֆրանկ իշխանին: Այս կարևոր առաքելության մեջ հաջողելու դեպքում, նրանք խոստանում են Երուսաղեմի հայերին նվիրել մի գյուղ: Թվում է, թե այդ գյուղը պետք է լինի կամ Ադեսիե, և կամ Բեյթ-Արիֆ գյուղը: Եսայի Պատրիարքը 1137 թ.⁶⁰ գալով Կահիրե բարեխոսել է Եգիպտոսի վեզիր և իր հայրենակից Վահրամ Պահլավունուն, իսկ այս վերջինս էլ Էլ-Հաֆիզ խալիֆային, որի սիրելին ու վստահելին էր Վահրամը: Խալիֆան, ընդառաջելով հայոց պատրիարքի և հայ վեզիրի միջնորդության, երկարատև գերությունից ազատել է Ջեոֆրիին, ի մեծ ուրախություն իր հարազատներին և Երուսաղեմի ֆրանկ թագավորության: Աբբա Մարտեն այս ստույգ տվյալները վերցրել է Լիոն քաղաքի գրադարանում գտնվող ԺԲ դարի մի ձեռագրի հիշատակարանից⁶¹:

Եվսեբիոս Ռենոդոտյոսը գրում է, որ 1137 թ. Եգիպտոս է եկել մի հայ եպիսկոպոս, Սալահեդդին սուլթանի և Մուսուլի Սեյֆեդդին Ղազի իշխանի դիվանագետների հետ: Այս սուլթանի հրամանով հայերին է վերադարձվել Զուհրայի և Բուլթանիի երկու եկեղեցիները, որոնք նախապես դպրիկները գրավել էին հայերից⁶²: Սա այն եպիսկոպոսն է ապահովաբար, որի մասին գրում է Աբու Սալիհը, որ 1177 թվականից հետո, երեք հայ քահանաների ընկերակցությամբ, գնացել է Եգիպտոս, ուղարկված լինելով Կիլիկիայի թագավորի և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից հաճույք գրելով, վերջստին ձեռք բերելու համար Էզ-Զուհրիի և Էլ-Բուլթանիի երկու եկեղեցիները: Եպիսկոպոսն իջևանել է Հարեթ Էլ-Զուելայի Ս. Հովհաննես Մըկրրոսիչ եկեղեցում և խնդիր է ունեցել Ֆաթիմ Էլ-Թուսիի հետ, մի քանի ամիս ապրել է այնտեղ, ապա հիվանդացել և մահացել այդ եկեղեցում, առանց իր նպատակին հասնելու: Ապա նրան թաղել են Էզ-Զուհրիի հայոց եկեղեցում, ինչպես գրում է հայագրի պատմիչը⁶³: Ա. Բաթլըրը գտնում է, որ հայոց թագավորը պետք է Լևոն Բ-ն լիներ: Այսինքն պետք է պատահած լիներ 1186 թվականից հետո, երբ գահակալեց Լևոն Բ-ն⁶⁴:

Մըսրլյանն ևս գտնում է, որ հոգևորականների այս պատգամավորությունն Եգիպտոս է եկել մոտավորապես 1186 թ.⁶⁵:

Եգիպտոս է այցելել նաև միջնադարյան անվանի հայ հոգևորական գործիչ և մատենագիր Ներսես Լամբրոնացին⁶⁶ (1153—1198 թթ.), որ քրոջ որդին էր Կաթողիկոս Ներսես Ծնորհալուն և մոտ ազգականն Եգիպտոսի վեզիր Վահրամ Պահլավունու: Լամբրոնացին 22 տարեկան հասակում (1175 թ.) Գրիգոր Տղա Կաթողիկոսից ձեռնադրվեց (Տարսոնի) եպիսկո-

⁶⁰ Աբբա Մարտեն 1138 թ. է գրել, ապահովաբար նա սխալվում է, քանի որ այս թվականին արդեն Վահրամը վեզիր չէր և հեռացել էր այդ պաշտոնից:

⁶¹ Journal Asiatique, Huitième Série, Tome XII, Paris 1888 (Juillet-Décembre), pp. 487—490. Les premiers princes croisés et les syriens Jacobites de Jérusalem, par M. L'Abbé Martin.

⁶² Eusebius Renaudotius, p. 553.

⁶³ The Churches & Monasteries of Egypt..., pp. 10—11.

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 10 (տողատակի ծանոթագրություն):

⁶⁵ Գ. Մըսրլեան, Ավանաոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, Գահիրե, 1947, էջ 158:

⁶⁶ «Սիոն» ամսագիր. Երուսաղեմ, Յուլիս 1947 թ., էջ 275, տեսնել «Ներսէս Լամբրոնացի» հոդվածը:

պոս և ապա նշանակվեց վանահայր Սկևռա վանքի⁶⁷: Մեզ թվում է, թե Լամբրոնացին Եգիպտոս է այցելել 1175—1198 թթ. ժամանակահատվածում, Էյուբյան հարստության սկզբնական շրջանում:

Այս ընթացքում անպաշտոն և պաշտոնական հայազգի բազմաթիվ մարդիկ են այցելել Եգիպտոս: Միաժամանակ եգիպտահայ գաղթօջախներից էլ առևտրականներ և այլ անձինք այցելել են հարևան երկրներն առևտրի և այլ նպատակների համար: Ամեն տարի գարնանը, Ս. Զատիկի տոնին, եգիպտահայ գաղութից ուխտավորներ այցելել են Երուսաղեմ, եկեղեցական արարողություններին և տոնական հանդեսներին ներկա լինելու համար:

Այժմ տեսնենք, թե Ժ—ԺԲ դարերում եգիպտահայ գաղթօջախներն որտե՞ղ էին սփռված, երկրի ո՞ր քաղաքներում և ո՞ր գյուղերում, և այդ բնակավայրերում ազգային-եկեղեցական ի՞նչ հաստատություններ ունեին նրանք: Նախ նշենք, որ Ժ—ԺԲ դարերում գաղութի ազգային գիտակցական կյանքն ու գործունեությունը կենտրոնացած է եղել տեղի աղոթավայրերի շուրջը: Ավելի քան երկհազարամյա պատմություն ունեցող եգիպտահայ գաղութն ամենաշատ աղոթավայրեր ունեցել է ֆարսիյան շրջանի երկրորդ կեսում, երբ երկրի վեզիրների մեծագույն մասը հայկական ծագում է ունեցել: Այս հանգամանքը մեծապես նպաստել է հայերի գաղթին դեպի Եգիպտոս: Հայերն ունեին վանքեր, եկեղեցիներ, մատուռներ և քրիստոնյա այլ օտարազգի համայնքներին պատկանող եկեղեցիներում պատարագի սեղաններ: Այս մասին միակ և վստահելի սկզբնաղբյուրն է արաբերեն գրող հայազգի Աբու Սալիհը, որ ապրել է ԺԲ—ԺԳ դարերում և որպես ակադեմիկոս, տեսել է դրանց մեծ մասը, և շատ հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում միջնադարյան Եգիպտոսում գտնվող ու գործող հայկական վանքերի և եկեղեցիների մասին: Հեղինակն իր արժեքավոր աշխատանքում խոսում է նաև Եգիպտոսի դպտի, հաբեշ, ասորի և այլ քրիստոնյա համայնքների, ինչպես նաև հարևան որոշ երկրներում եղած եկեղեցիների և սրբավայրերի մասին:

Պետք է ճշտել այստեղ, որ ոչ ընդհանրապես, սակայն առհասարակ Եգիպտոսում եղող հայկական վանքերն ու եկեղեցիները գործել են երկրի մեծագույն քաղաքներում և բնակավայրերում, որտեղ ավելի հոծ թվով էին ապրում հայերը, իսկ մատուռներն ու պատարագի առանձին սեղանները գտնվում էին ավելի գյուղերում և այն բնակավայրերում, որտեղ հայերի քանակն ավելի նոսր էր և նրանք կարիքն ու պահանջը չէին զգում եկեղեցի ունենալու: Միջնադարյան հայ և արաբ պատմիչներն երբեք չեն նշել, թե Եգիպտոսի հայաքանակ վայրերում որքան հայեր են ապրել: Ըստ աղոթավայրերի, մենք կարող ենք որոշ չափով (ոչ ճշգրիտ կերպով սակայն) պատկերացում ունենալ հայ համայնքի տեղաբաշխման և այդ բնակավայրերում նրանց քանակի շատ ու քիչ լինելու մասին: Սա մի կարևոր հարց է գաղութի պատմությունն ուսումնասիրողների համար:

Աբու Սալիհ պատմիչի աշխատանքը լավագույն և վստահելի աղբյուրն է ճշտելու եգիպտահայ համայնքների բնակավայրերն ու սրբատեղիները: Սակայն այս ձեռագիրն ունի իր մեծ թերությունը: Այդ այն է, որ ձեռագիր բնագրի սկզբի 22 թերթերը ժամանակին թափած լինելու պատճառով մեր իմացությունը

⁶⁷ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Գ, Երևան, 1948, էջ 47, «Ներսես Լամբրոնացի»:

եգիպտահայերի մասին թերի է, քանի որ բանասերները իրավամբ գտնում են, որ կորած թերթերը տալիս էին թանկարժեք տեղեկություններ եգիպտահայոց մասին, որոնք դժբախտաբար առհավետ կորել են: Աբու Սալիհը այս ձեռագրում խոսում է երկրորդական և այլ եկեղեցիների մասին, սակայն խոսք չկա առաջնային կարևորություն ունեցող մի քանի աղոթավայրերի վերաբերյալ, որով բանասերները համզում են այն եզրակացության, որ հեղինակը դրանց մասին անդրադարձել է սկզբնական ձեռագրի կորած առաջին 22 թերթերում: Այս մեծ բացը փակելու համար, հայտնի արաբագետ Գ. Մըսրլյանն աշխատել է որոշ հավելվածական տեղեկություններ վերցնել ԺԵ դարի արժանահավատ արաբ պատմիչ Մաքրիզիից: Մենք էլ հետևելով նույն օրինակին և համեմատելով Աբու Սալիհի և Մաքրիզի գրածները, ինչպես նաև Ալիշանի և Մըսրլյանի գործերը, ջանացել ենք վերականգնել գլխավորապես ԺԱ.—ԺԲ, ինչպես նաև ԺԳ.—ԺԵ դարերի եգիպտահայ սրբատեղիների ընդհանուր ցուցակը, որքան որ հնարավոր է եղել մեր համեստ ուժերով:

Այժմ թվենք միջնադարյան եգիպտահայ աղոթավայրերի ցուցակը, տալով յուրաքանչյուրի մասին կարևոր տեղեկություններ միայն՝ անունը, վայրը, թվականը և այլն:

1. Աբու Սալիհն իր ձեռագրի պահպանված հենց առաջին պարբերության մեջ խոսում է 1168—69 թթ. վերաշինված **Ս. Հակոբ** հայկական եկեղեցու մասին, որ գտնվում էր Կահիրեի Էլ-Բասաթին (Այգեստան) թաղամասում⁶⁸:

2. Այդ նույն թվականին Կահիրեի Հարեթ Էլ-Ջուեյա թաղի Անքիծ Տիրամոր եկեղեցու երկրորդ հարկում գտնվող **Ս. Հովհաննես Մկրտիչ** եկեղեցին հատկացվել է հայերին: 1168—69 թթ. այստեղ է ապրել հայոց պատրիարքը, ինչպես գրում է Աբու Սալիհը, այսինքն Իթֆիհի նախկին եպիսկոպոսը, որ հետագայում դարձել է եգիպտահայոց առաջնորդը, որի անունն անհայտ է⁶⁹:

3—4. Կիլիկիայից եկած հայ եպիսկոպոսը 1186 թ. դպրիներից ետ է պահանջել Ջուհրիի և Էլ-Բուսթանի հայկական երկու եկեղեցիները, որոնց մասին խոսվեց քիչ վերևում: Ըստ երևույթին այս երկրորդ եկեղեցին Այգեստանի Ս. Հակոբ եկեղեցուց տարբեր պետք է լիներ, որովհետև այս վերջինս արդեն 1168—69 թվականներից հայերի սեփականությունն էր, մինչդեռ Էլ-Բուսթանի մյուս եկեղեցին ետ էր պահանջվում 1186 թ., շուրջ 18 տարի հետո⁷⁰:

5. Կահիրեի Դեյր Էլ-Խանդակ թաղում նախապես կար **Ս. Գևորգ** անունով մի եկեղեցի, ինչպես գրում է Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Գուշակյանը, որ 1084-ի ատենները առաջնորդ Գրիգորիս Արքեպիսկոպոսի խնդրանքով Բեդր Էլ-Ջեմալի վեզիրը դպրիներին կարգադրել է այն տալ հայերին: Վերջիններս ստանալով այս եկեղեցին, ընդարձակել են այն և գրեթե կրկին վերաշինել: Ասվում է, թե այն նշանավոր է եղել իր ժամանակին, այստեղ կատարված հրաշագործություններով⁷¹: Աբու Սալիհը գրում է, թե այս եկեղեցուն է թաղված Նուբիայի քրիստոնյա Սողոմոն թագավորը, իսկ Իբն

⁶⁸ The Churches & Monasteries of Egypt..., p. 1.

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 3:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 10—11:

⁷¹ Թ. Արք. Գուշակյան, Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիներ, էջ 12—13:

Մույնասերն էլ վկայում է, թե նույն եկեղեցում է թաղված Եգիպտոսի հայագրի վեգիր Վահրամ Պահլավունի⁷²։ Մըսրյանն եզրակացնում է, որ 1084 թ. խարխուլ հիշյալ եկեղեցին տրված է եղել հայերին, իսկ 1169 թ. պետք է վերադարձված լիներ իր նախկին տերերին՝ ղպտիներին, քանի որ Աբու Սալիհը այն չի հիշում այնևս որպես հայերի սեփականություն։ Երևի եկեղեցին դադարել է գոյություն ունենալուց մինչև ԺԵ դարը, քանի որ Մաքրիզին այն չի հիշում բոլորովին⁷³։

6. Կահիրեի Հարեթ Էլ-Չուեյա թաղամասում կար Անբիծ Տիրամոր անվան մկրիված մի եկեղեցի⁷⁴, որի վրա՝ երկրորդ հարկում էր գտնվում **Ս. Հովհաննես Մկրտիչ** եկեղեցին։ Միջնադարում սովորություն կար ունենալ երկհարկանի եկեղեցիներ, մեկը մյուսի վրա, տարբեր անուններով, փաստորեն երկու տարբեր եկեղեցիներ, մի քանիսը դեռ պահպանվել են Եգիպտոսում։

7—8. Կահիրեի Այգեստան հայաբնակ թաղամասից շուրջ երեք կիլոմետր հեռու, Նեղոս գետի աջ ափին, գտնվում էին **Ս. Գևորգի** անվան մկրիված եկեղեցին և նույնանուն վանքը։ Եկեղեցին փոքր էր, երբ առաջ պատկանում էր ղպտիներին, սակայն երբ Գրիգոր Վկայասեր Կաթողիկոսը Եգիպտոս եկավ և Բեդր Էլ-Ջեմալիի միջոցով հայերը գրավեցին այն և կառուցեցին նոր և շատ ավելի մեծ մի եկեղեցի, բազմաթիվ գմբեթներով։ Հետագայում երբ դժբախտ դեպքեր պատահեցին հայերին, այդ նորակառույցը դարձյալ վերադարձվեց ղպտիներին։ Աբու Սալիհը գրում է, որ մի ուրիշ ձեռագրում հիշում է, թե Թուրայում մի վանք է եղել **Ս. Գևորգ** անունով, որը 1164 թ. հայերից ղպտիների ձեռքն է անցել։ Հայկական այս վանքը ունեցել է աշտարակ, ջրաղաց և պարտեզ, սակայն երբ հայերը 1204 թ. հեռացել են այդ վայրից, Ս. Գևորգ վանքն ևս ունեցել է ղպտիների ձեռքը⁷⁵։

9. Մաքրիզու գրածից պարզվում է, որ Կահիրեից դուրս, դեպի Մըսր տանող ճամփի վրա, հողակույտերի մեջտեղ կար մի եկեղեցի **Ս. Մինաս** անունով։ Ավելի ճիշտ սա սահմանակից երեք եկեղեցիների մի համալիր էր, որոնցից առաջինը պատկանում էր ղպտիներին, երկրորդը՝ ասորիներին, իսկ երրորդն էլ՝ հայերին⁷⁶։

10. Վերոհիշյալից բացի հիշված է նաև մի մատուռ **Ս. Մինաս** անունով, որի մոտակա բլուրների վրա, որոնք մինչև այսօր Քոմ Էլ-Էրմեն (հայոց բլուր կամ հողակույտ) են կոչում։ ԺԴ դարում Կրիկիայից բերված հայ գերիները այստեղ բնակություն էին հաստատել։ Մաքրիզին երկրորդում է վերոհիշյալը, գրելով, որ 1343-ին հայ և ֆրանկ գերիներ են բնակություն հաստատել Մըսրի հողաբլուրների վրա։ Ըստ երևույթին, ինչպես Մըսրլյանն է գրում, այդ բլուրների մոտ «հաստատված հայ խլչակների խնդրամբին վրա ղպտիների ընդարձակ» վանքից մի մատուռ իր հարակից հողամասով տրված է եղել հայերին ԺԵ դարում և գուցե ավելի շուտ⁷⁷։

⁷² Գ. Մըսրլեան, Ակամատր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 160։

⁷³ Նույն տեղում, էջ 161։

⁷⁴ Թ. Արք. Գուշակեան, Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիներ, էջ 13։ Գ. Մըսրլեան, Ակամատր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 149։

⁷⁵ Գ. Մըսրլեան, Ակամատր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 163—4։ The Churches & Monasteries of Egypt..., pp. 143—4.

⁷⁶ Գ. Մըսրլեան, նույն տեղում, էջ 165։

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 166—7։

11. Աբու Սալիհը գրում է, որ Իթֆիհի վիճակում կային յոթ եկեղեցիներ, որոնցից վեցը պատկանում էին ղպտիներին, իսկ յոթերորդն էլ հայերին: Այս վերջիններիս եկեղեցին նվիրված էր Ս. Գևորգի անվան⁷⁸: Հավանաբար Իթֆիհում հայերն ունեին կարևոր մի համայնք, որովհետև, ինչպես տեսանք վերևում, այս եկեղեցին և տեղվույն հայկական համայնքն ունեին եպիսկոպոսական աստիճանով իրենց հոգևոր ղեկավարը, որ հետագայում դարձավ եգիպտահայերի առաջնորդը, նույնիսկ ունանց կողմից պատրիարք ճանաչվելով, և որ հետագայում, քաղաքական դեպքերի բերումով, մեկնեց Երուսաղեմ և վախճանվեց այնտեղ շուրջ 80-ամյա տարիքում:

12. Վերին Եգիպտոսի Էլ-Մարադադ վիճակում գտնվող Քալուսանա գյուղում ղպտիներն ունեին մի եկեղեցի: Այստեղ հայերն էլ ունեին մի եկեղեցի, որի անունը Աբու Սալիհը չի հիշում⁷⁹:

Վերին Եգիպտոսում, Նեղոսի արևմտյան ափին, Միմիայի մահանգում, Ֆաշնի դիմաց, կար Շինարա վիճակը, որ գոյություն ունի մինչև այսօր, որտեղ ըստ երևույթին հայերն ունեին բավականին հոծ և կարևոր մի համայնք, ուր համաձայն Աբու Սալիհի տված տեղեկության, հայերն ունեին յոթ եկեղեցի (սակայն անմիջապես թվարկում է ութ անուն: Մեզ թվում է, թե այս սխալն առաջացել է ձեռագրի արտագրող գրիչի կողմից—Ն. Տ. Մ.):

Ստորև ներկայացնում ենք այդ ութ եկեղեցիների անունները.

13. Տիրուհու և Անարատ Կույս **Մարիամի** եկեղեցին:

14. Փառավորյալ **Միքայել** հրեշտակապետի եկեղեցին:

15—16. **Սուրբ Մաքսիմոսի** անվան եկեղեցի:

17—18. **Գաբրիել հրեշտակապետի** անվան երկու եկեղեցի:

19. **Բաադիտարի** անվան եկեղեցին:

20. **Սուրբ Գևորգ** փառավորյալ վկայի անվան եկեղեցին⁸⁰:

Այժմ քննենք Շինարայի այս ութ եկեղեցիների հարցը: Այիշանը հարցականի տակ է դնում Բաադիտարի անունը գրելով. «անունն և իսկ անձանդ» է մեզ⁸¹, իսկ արաբագետ Մըսրյանն ավելի խորը կերպով ուսումնասիրելով Շինարայի պարագան, մախ գտնում է, որ Էվեց արաբերենից անգլերեն թարգմանության մեջ որոշ թյուրիմացության մեջ է ընկել, որ այդ յոթ կամ ութ եկեղեցիները հայկական լինեին: «Շատ ալ տրամաբանական չենք գտներ,—գրում է Մըսրյանը,—որ ԺԲ դարի եգիպտահայ գաղութը «քահանաներով և ժողովրդով բարգավաճ յոթ եկեղեցիներ» ունեցած ըլլա Շինարայի պես գյուղի մը մեջ, երբ այդ թվով եկեղեցի չէ ունեցած նույնիսկ Կահիրեի կամ Մըսրի մեջ»⁸²:

Այս ութ եկեղեցիներից գոնե երեքի անունները մեզ համար տարակուսելի են թվում: Հայերը չունեն Մաքսիմոսի (2 հատ) և Բաադիտարի անվան եկեղեցիներ: Ապա և տարակուսելի է, թե ինչո՞ւ Շինարայի մասն փոքր և երկրորդական մի ավանում պետք է լինեին երկու եկեղեցի Ս. Մաքսիմոսի և երկուսն էլ Գաբրիել հրեշտակապետի անվան նվիրված: Այստե-

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 168: The Churches & Monasteries of Egypt..., pp. 162—3.

⁷⁹ Գ. Մըսրեան, Ականաոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 169: The Churches & Monasteries of Egypt..., p. 255.

⁸⁰ The Churches & Monasteries of Egypt..., p. 255

⁸¹ Դ. Այիշան, Աբուսահլ հայ, Պատմություն եկեղեցեաց..., էջ 55:

⁸² Գ. Մըսրեան, Ականաոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 169:

իցի էլ որոշ կասկած է առաջանում մեր մեջ: Կամ այն այս ութ եկեղեցիների մի մասը ղապտիներին էր պատկանում (որով Աբու Սալիհը սխալ տեղեկություն է հաղորդում—Ն. Տ. Մ.), և կամ ղապտիներն արտագաղթել են և Շինարայի այս եկեղեցիներն անցել են հայերի ձեռքը, որոնք հետագայում ևս պահել են ղապտի աղոթավայրի սկզբնական անունները:

Աբու Սալիհի էլեցյան թարգմանությունից վերցնելով Ալիշանն այսպես է թարգմանել. «Շինարա վիճակին մեջ հայոց քրիստոնեից գաղթականացան մի հաստատված էր, որք յոթն եկեղեցի ունեին, շատ բարեկարգ, քահանաներով և միաբաններով»⁸³: Արաբերենի հմուտ Մըսրլյանը գտնում է, որ այս նախադասությունը սխալ է թարգմանված բնագրից և տալիս է ճիշտ թարգմանությունը այսպես. «Շինարա կոչված վիճակը, որ իբր ավատ տրված էր քրիստոնյա հայերու միաբանության մը, կպարունակե քահանաներով և ժողովրդով բարգավաճ յոթ եկեղեցիներ»⁸⁴: Այս թարգմանությունը ճշտելուց հետո, Մըսրլյանը գտնում է, որ կասկածելի է այդ յոթ եկեղեցիների հայերին պատկանելությունը, քանի որ «վիճակի մը ավատատեր դառնալ՝ այդ վիճակի եկեղեցիներուն ալ տիրանալ չի նշանակեր անպայման»⁸⁵:

Համենայն դեպս, հակառակ որոշ կասկածների, մենք հարկադրված ենք ցուցակում տալու Շինարայի այս ութ եկեղեցիները, քանի որ Աբու Սալիհին նկատում ենք այդ ժամանակաշրջանի միակ և ամենավստահելի սկզբնաղբյուրն Եգիպտոսի եկեղեցիների վերաբերյալ:

21—23. Աբու Սալիհը գրում է, որ Վերին Եգիպտոսի Ասիութի մահադի Էլ-Խուսուս վիճակում, Նեղոսի արևելյան ափին, քաղաքի ներսում հայերն ունեին երկու եկեղեցի և մի վանք, որոնց անունները չի նշում⁸⁶:

24—25. Իսկ նույն քաղաքի (Էլ-Խուսուս) դրսում կային ևս երկու եկեղեցի, որոնք դարձյալ մնացել են անանում⁸⁷:

26. Վերին Եգիպտոսի Բենի Սուեյֆ մահանգում գտնվող Սաֆթ Մեյդում գյուղում կար հասարակաց մի եկեղեցի պատարագի երեք սեղաններով, որոնցից կենտրոնականը պատկանում էր ղապտիներին, երկրորդը՝ մելքիթներին, իսկ երրորդն Էլ՝ հայերին: Հայերի պատարագի սեղանը նվիրված էր Ս. Գևորգ զորավարի անվան⁸⁸:

27. Վերին Եգիպտոսում, Նեղոսի արևմտյան ափին, Բուհեյրայի և Ֆելումի միջև, Վադի Հաբիբ կամ Վադի Նաթրուն կոչված անապատում եղել է հայկական մի վանք, որ հիշված է միայն Մաքրիզիի կողմից երբ այն արդեն ավերակ էր⁸⁹:

28. Խոսելով Ֆելում քաղաքի մասին, Աբու Սալիհը գրել է, որ մելքիթները մի եկեղեցի ունեին Հաբեթ Էլ-Էրմենում (Հայկական թաղամասում)⁹⁰, որից Մըսրլյանն ենթադրում է, որ թերևս հայերն էլ մի եկեղեցի պետք է ունենային, քանի որ Հայկական թաղամասի առկայությունը ցույց է տալիս, որ այդ կարևոր բնակավայրում եղել է հայկական մի հոծ համայնք⁹¹:

⁸³ Ղ. Ալիշան, Աբուսահլ հայ, Պատմություն եկեղեցեաց..., էջ 55:

⁸⁴ Գ. Մըսրլեան, նշված աշխ., էջ 168—9:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 168—9:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 170: The Churches & Monasteries of Egypt..., p. 249.

⁸⁷ Նույն տեղում (երկու գրքերում էլ):

⁸⁸ Գ. Մըսրլեան, նշված աշխատ., էջ 170: The Churches..., p. 188.

⁸⁹ Գ. Մըսրլեան, նշված աշխատ., էջ 170:

⁹⁰ The Churches & Monasteries of Egypt..., p. 205.

⁹¹ Գ. Մըսրլեան, նշված աշխատ., էջ 171:

29. Ասիոյ թաղաքում ևս պատմիչները չեն հիշատակում հայկական որևէ եկեղեցի, սակայն Աբու Սալիհը գրում է, որ յոթ դռներից մեկը կոչվում էր Բաբ Էլ-Էրմեն (Հայոց դուռ): Սա ենթադրել է տալիս Մըսրլյանին, որ այդ կարևոր թաղաքում հայկական համայնք և եկեղեցի է գոյություն ունեցել, ինչը որ շատ հավանական էր⁹²:

30. Վերին Եգիպտոսում Սոհակ թաղաքի մոտակայքում գոյություն ուներ մի վանք, Դեյր Էլ-Աբիադ (Սպիտակ վանք) անունով (ըստ երևույթին շինաքարի գույնի պատճառով—Ն. Տ. Մ.), որ ժամանակին պատկանում էր ղպտիներին, սակայն Բեդր Էլ-Ջեմալիի օրերին այն հանձնված էր հայերին: Սա Եգիպտոսի միջնադարյան միակ հայկական վանքն է, որ իր գոյությունը պահպանել է մինչև այսօր (տեսնել նկարներն և հայերեն արձանագրությունները), սակայն ներկայիս այն պատկանում է առաջվա տիրոջը՝ ղպտիներին: Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Գուշակյանն արժեքավոր երկու ուսումնասիրություն ունի այս վանքի մասին⁹³: Վանքը նկրված է ղպտի սրբերից Ամբա Շընուդայի անվան: Այս վանքի մասին գրել են նաև հետազայում Ալպոյանյանը, Մըսրլյանը, Գարտաշյանը, Անժել Գափոյան-Գոյումնյանը և այլ բազմաթիվ պատմաբաններ և բանասերներ:

Սպիտակ վանքը ԺԱ—ԺԲ դարերում պատկանել է հայերին հետևյալ երկու կարևոր փաստերի պատճառով, որ առաջ է քաշել Գուշակյան Սըրբազանը: Այս վերջինս, որ հանդիսացել է Եգիպտահայոց թեմի առաջնորդը 1914—32 թթ., 1920-ական թվականներին այցելել է այս վանքն և հայտնաբերել, որ վանքի եկեղեցու «խորանի կամարին նկարազարդությունը հայկական է բոլորովին»: Եգիպտահայ միջնադարյան նկարիչն այնտեղ պատին վրա գրել է երեք արձանագրություն, որոնք հետևյալներն են.

1.

+ԹԵՈՂՈՐՈՍ
ՆԿԱՐԻՉ ԵՒ ԳՐԻՉ
Ի ԳԱԻԱՌԷՆ
ՔԷՍՆՈՅ. ՄԵՐՉ
Ի ԿԱՄՈՒՐՋՆ
ՇՆՋԵՆՈՅ: Ի Գ-
ԵՂՋԷ ՈՐ ԿՈՉԻ
ՄԱԻԹԼԷ: Ի ՀԱ-
ՅՐ ԻՄ ՔՐԻՍՏԱՓ-

2.

ՏԱ-
ՐԱԾՈՂՆ
ԼՈՅՍ Ի ՄԵ-
ՏԱՂՍ ՔՐԵԱԿԱՆՍ
ՈՂՈՐՄԵՍՅԻ ՔՍ
ԽԱԶԱ-
ՏՐՈՅ.

⁹² Նույն տեղում, էջ 170:

⁹³ Թ(որգոմ) Նպա. Գ(ուշակյան), Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիները..., Գահիրե, 1927, էջ 16—22 («Մերմակ վանք»): Տեսնել նաև Թ(եոդիկ) «Ամենուն տարեցույցը» (ԺԷ տարի, Կ. Պոլիս, 1923, էջ 374—380, «Հայերեն արձանագրություններ վերին Եգիպտոսի ղպտի վանքի մը մէջ», (Թորգոմ Արքեպիսկ.)):

Թորգոմ սրբազանի տված արձանագրության մեջ մի քանի մանր փոփոխություններ ենք կատարել, հիմք ունենալով Անժել Գափոյան-Գոյումնյանի գրքում տրված գեղեցիկ լուսանկարների ճշգրիտ գրությունները (Angèle Kapoian, Kouymjian, L'Egypte vue par des Arméniens, Paris, 1988, Planches I, II & III, photos Basile Psiroukis).

ՈՐ ՔԱՐԳՈՐԾ. ԱԾ
ՆՄԱ ՈՂՈՐՄԵՍՅՈ
և ԶԵԶ և ՄԵԶ ԱՅՅ
ԱՐԱՍՅԷ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅԻՈՅՍ ՈՐՔ ԵՄՔՍ
Ի ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ
յԵԳԻՊՏՈՍՍԻ. Ի ՀԱՅ-
ՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆՆ
ՏՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՔԻԵՐՈՐ-
ԴԻՈՅ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ՈՐ
ՏՐ ՎԱՀՐԱՄՆ ԿՈԶԻ:

3.
ՔՍ ՈՂՈՐՄԵՍՅՈ ՍԱՐ-
ԳՍԻ . . .
.
.
.
Ի ՄԵ-
ՏԱՂԱ.

Վերոհիշյալ երեք արձանագրությունները տրված են Թորգոմ Սրբազանի կողմից: Կա նաև մի 4-րդ արձանագրությունը գրված Հովհաննես ապետարանիչի նկարի կողքին, որ հետևյալն է.

«Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ԷՐ ԲԱՆՆ և ԲԱՆՆ ԷՐ ԱՌԱՅ և ...»

(առաջին չորս բառերը կրկնված են: Սույնը տեսնել վերոհիշյալ գրքի 2-րդ պատկերում):

Թորգոմ Սրբազանը գրում է, որ սույն Սպիտակ վանքը Դ դարի ղպտի շինությունն է, որ Ֆաթիմյան հարստության ժամանակ պատկանել է հայերին: Այս կառույցը ոչ մի նմանություն չունի բուն հայկական վանքերին: Թեոդորոս նկարիչն ու արձանագրությունների գրիչն եկած է Կիլիկիայի Քեսուն քաղաքից: Նրա հայրը՝ Քրիստափորը երևի վանքի նորոգող քարագործներից է եղած: Գալով Խաչատուրին և Սարգիսին, Գուշակյանը գրում է, որ «հայտնի է, թե քարահանգերու մեջ տաժանակիր աշխատությանց մատնված հայեր էին, որոնք որևէ կերպով նպաստեր են տաճարին պաշտոնության կամ նորոգության: Այս ևս ապացույց մը չէ՞ արդյոք հաստատելու համար սրբավայրիս հայկական հանգամանքը՝ գեթ այս թվականեն»⁹⁴:

Գուշակյանը շատ իրավամբ գտնում է, որ Թեոդորոս հայ նկարիչը իրավունք ուներ եկեղեցու որմնազարդումը կատարել մեարոպյան տառերով և հայկական արձանագրություններով, քանի որ այն պատկանում էր հայերին: Եթե այդ վանքը հայերին չպատկաներ, ոչ մի հայկական արձանագրություն չէր կարող մուտք գործել այդ ղպտի եկեղեցում: Գտնում ենք, որ իրոք արդարացի և ճշմարտացի է այս փաստարկումը: Բացի այդ Աբու Սալիհը գրում է, որ Եգիպտոսի քրիստոնյա վեզիր Վահրամ Պահլավունին, Կահիրեից փախչելուց հետո, ապաստանել է Վերին Եգիպտոսի Սպիտակ վանքում, որտեղ հոգևորական է դարձել և ապրել որոշ ժամանակ, որից հետո նա կրկին վերադարձել է Կահիրե և ապրել խալիֆայի պալատում, որտեղ և մահացել է հետագայում: Այս պարագան ևս պարզ կերպով ցույց է տալիս, որ Սպիտակ վանքը ԺԱ.—ԺԲ դարերում հայկական է եղել, որովհետև «արյամբ և հոգով հայ և հայադավան այս իշխանը պիտի չկրնար երբեք ոչ հայկական վանք մը ընտրել իրեն իբրև հոգեկան մխիթարության մեմարան»⁹⁵:

⁹⁴ Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, էջ 379:

⁹⁵ Թ. Գուշակյան, Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիները. Կահիրե, 1927, էջ 18:

Աբու Սալիհից, Մաքրիզիից և Մըսրլյանից առնելով վերոհիշյալ եգիպտահայ երեսուն վանքերն ու եկեղեցիները, բաձասերներից ոմանք գտնում են, որ հայերը դեռ ավելին են ունեցել: Այսպես Մըսրլյանը գրում է, որ «բառ հայ և օտար ժամանակագիրներու վկայության, Ֆաթիմյաններու շրջանին (969—1171) հայերը Եգիպտոսի մեջ ունեցած են մինչև 35 վանքեր և եկեղեցիներ, որոնց անմշամ մեկ մասը միայն հանվանե հիշատակված կգտնենք պատմագիրքերու մեջ»⁹⁶:

Հետագայում սակայն Եգիպտոսի եկեղեցիներից մեծ մասը քանդվեցին և ավերակների վերածվեցին 1322 թ.⁹⁷: Այս ժամանակ հիմնահատակ կործանվեցին նաև հայկական եկեղեցիների մեծ մասը, մնացյալն էլ անցնելով դպտիկների ձեռքը:

Վերոհիշյալ երեսուն աղոթավայրերի և սրբատեղիների թվարկումը պարզ և հստակ կերպով ցույց է տալիս, որ առհասարակ միջնադարյան Եգիպտոսում, և մասնավորապես ԺԱ—ԺԲ դարերում հայկական համայնքներն որտե՞ղ էին սփռված Նեղոս գետի երկայնության և որքա՞ն հոծ էին դրանք: Այսպես, պարզվում է, որ հայերի մեծ մասը ապրում էր Կահիրեում, որտեղ ունեին բազմաթիվ եկեղեցիներ այն թաղերում և թաղամասերում (Ալգեստան—Էլ-Բասաթին, Հարեթ Էլ-Ջուելա, Ջուհրի, Դելը Էլ-Խանդաբ), ուր նրանք ապրում էին քով-քովի: Բացի մայրաքաղաքից հայկական համայնքներ գոյություն ունեին Թուրայում, Իթֆիհում, Քալուսանայում, Շիմարայում, Էլ-Խուսուսում, Սաֆթ Մեյդումում, Ֆեյումում, Ասիութում, Վադի Նաթրունում և Սոհակում: Բացի այդ քաղաքներից և գյուղերից շատ հավանաբար հայեր կային նաև այլ բնակավայրերում (Աղեքսանդրիա և այլն), որոնց մասին Աբու Սալիհն երևի գրած է եղել իր ձեռագրի կորած առաջին 22 թերթերում: Անշուշտ հայերը ցրված են եղել Եգիպտոսի այլ բնակավայրերում նաև, որտեղ չէին եղել հայկական աղոթավայրեր, գաղթօջախի մոլիներն ու հետևանքով:

Պետք է նշել, որ գործող այս վանքերն ու եկեղեցիները ոչ միայն աղոթատեղիներ են եղած, սակայն իրականում հանդիսացել են ազգային ինքնագիտակցությունը պահպանող հիմնարկներ, հայության պահպանության վառ օջախներ, որտեղ գոյություն են ունեցել հայկական դպրոցներ և որտեղ, հատկապես վանքերում, ծաղկել է հայերեն գիրն ու գրականությունը, ինչպես նշում են աղբյուրները:

Ծարունակելի)

⁹⁶ Գ. Մըսրլեան, Աշխատությունը, էջ 147:

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 140:

Ց Ա Ն Կ

«ԷԶՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ 1993 ԹՎԱԿԱՆԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

Ա. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և քույր Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Ա.—Բ.—Գ. 5:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական գիրը Ամանորի և Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ՝ ուղղված Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռներին, թեմակալ բոլոր առաջնորդներին և եկեղեցական համայնքներին, Ա.—Բ.—Գ. 8:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի և պետական բարձրատիճան անձնավորությունների միջև փոխանակված հեռագրեր Ամանորի և Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ. Ա.—Բ.—Գ. 9:

Վեհափառ Հայրապետի խոսքը տարեմուտի հանդեսին, դեկտեմբերի 31-ին, Ա.—Բ.—Գ. 15:
Խրիմյան Հայրիկի և Բաքվի Շեյխ-ուլ-խալֆի համատեղ կոչը հալ և աղյուքջանցի ժողովուրդներին 1905 թվականին, Ա.—Բ.—Գ. 41:

Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Հարության տոնի առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և քույր Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Դ.—Ե.—Զ. 9:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական գիրը Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Հարության տոնի առթիվ՝ ուղղված Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռներին, թեմակալ բոլոր առաջնորդներին և եկեղեցական համայնքներին, Դ.—Ե.—Զ. 12:

Վեհափառ Հայրապետի խոսքը հոգևոր ճեմարանի ամսվերջի հանդիսությանը, Դ.—Ե.—Զ. 28:
Վեհափառ Հայրապետի օրհնության խոսքը Սուրբ Աստվածածին կիրակնօրյա վարժարանի 1992—1993 ուսումնական տարվա փակման հանդեսին, Է.—Ը. 6:

Բ. ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԼԱՅՐԱՊԵՏԻ ՔԱՐՈՋՆԵՐ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Տ. Վազգեն Ա-ի Ա. Ծննդեան բարոզը խօսումս Ա. Էշմիածնի Մայր տաճարում, 6 հունվար 1993 թ., Ա.—Բ.—Գ. 3:

Վեհափառ Հայրապետի բարոզը Մայր տաճարում՝ Լուսինե Զաքարյանի հոգեհանգստյան առթիվ, Ա.—Բ.—Գ. 57:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Ս. Վազգեն Ա Հայրապետի զատական քարոզը Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում, Դ—Ե—Զ 3:
Վեհափառ Հայրապետի քարոզը Մայր տաճարում Կաթողիկե Սուրբ Էջմիածնի տոմին, Դ—Ե—Զ 6:

Գ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ
ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վեհափառ Հայրապետի ողորդությունը Մոսկվա, Ա—Բ—Գ 19:
Հոգևոր պետերը խաղաղության ավետաբեր, Ա—Բ—Գ 35:

Դ. ՎԵՀԱՓԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 85-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐ

Հայաստանի Հանրապետության նախագահի շնորհավորական ուղերձը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին՝ ծննդյան 85-ամյակի առթիվ, ԺԱ.—ԺԲ 3:
Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի ողջույնի ուղերձը, ԺԱ.—ԺԲ 4:
Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Մայրության Հիմնադրամի նախագահության շնորհավորական հեռագիրը Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ծննդյան 85-ամյակի առթիվ, ԺԱ.—ԺԲ 6:
Հայաստանի Խաղաղության Ֆոնդի շնորհավորական ուղերձը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին՝ ծննդյան 85-ամյակի առթիվ. ԺԱ.—ԺԲ, էջ 6—7-ի ներդիր:
Գիտական նստաըջան Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի նիստերի դահլիճում՝ նվիրված Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ծննդյան 85-ամյակին, ԺԱ.—ԺԲ 7:
Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի պրեզիդենտ Ֆադեյ Սարգսյանի բացման խոսքը գիտությունների ազգային ակադեմիայի նիստերի դահլիճում կայացած գիտական նստաըջանում՝ նվիրված Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 85-ամյակին, ԺԱ.—ԺԲ 7:
Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի օրհնության և շնորհակալության խոսքը Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի նիստերի դահլիճում կայացած գիտական նստաըջանում՝ նվիրված իր ծննդյան 85-ամյակին, ԺԱ.—ԺԲ 9:
ՊԻՈՆ ՀԱՎՈՐՅԱՆ—Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Ս. Վազգեն Առաջինի գիտահետազոտական վաստակը, ԺԱ.—ԺԲ 12:
ԴՈԿՏ.—ՊՐՈՖ. Հ. Մ. ԹՈՒԹՈՒՆԶՅԱՆ—Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի հոգեվաճառական աշխատությունները, ԺԱ.—ԺԲ 29:
Նկարիչ Գրիգոր Խանջյանի շնորհավորական խոսքը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 85-ամյակի առթիվ, ԺԱ.—ԺԲ 37:
ՊՐՈՖ. ՎԱՐՍԶՐԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ—Մեր շինարար Կաթողիկոսը, ԺԱ.—ԺԲ 41:
ՄԱՆՅԱ ՂԱԶԱՐՅԱՆ—Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի թանգարանային գործունեությունը, ԺԱ.—ԺԲ 47:
Դ. Գ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ—Մեծագործ Հայրապետը, ԺԱ.—ԺԲ 51:
Հայաստանի Հանրապետության գրողների միության նախագահ Վահագն Դավթյանի շնորհավորական ուղերձը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 85-ամյակի առթիվ, ԺԱ.—ԺԲ 58:
Բանաստեղծուհի Սիլվա Կապուտիկյանի խոսքը առ Հայրապետն Հայոց՝ ծննդյան 85-ամյակի առթիվ, ԺԱ.—ԺԲ 60:
ՆԱԶԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ—Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը մանկավարժ, ԺԱ.—ԺԲ 61:
ԳԵՎՈՐԳ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ—Կյանք՝ հանուն մեծ գոյամարտի (Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 85-ամյակի առթիվ), ԺԱ.—ԺԲ 70:

Ե. ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐԻ

Քաղորդագրություն, Ա—Բ—Գ 33:
 Հաղորդագրություն, Դ—Ե—Զ 14:
 Հաղորդագրություն, Դ—Ե—Զ 16:
 Հաղորդագրություն, Դ—Ե—Զ 18:
 Հաղորդագրություն Ա. Էջմիածնից, Է—Ը 8:

Զ. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Փ խնդիր ոգեղենի, ԺԱ—ԺԲ 3:

Է. ՄԱՅՐ ԱԹՈՐԻՄ

Ամանորը Մայր Աթոռում. Ա—Բ—Գ 12:
 Եկեղեցական բեմ. լուրեր, Ա—Բ—Գ 42, Դ—Ե—Զ 30, Է—Ը 12, Թ—Ժ 76, ԺԱ—ԺԲ 12:
 Սուրբ Աստվածածին կիրակնօրյա վարժարանի 1992—1993 ուսումնական տարվա փակման
 հանդեսը, Է—Ը 3:
 Սուրբ Ստեփանոսի տոնը և սարկավագական ձեռնադրություն, ԺԱ—ԺԲ 6:
 ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՍՐԿԱՎԱԳ ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ—Սարկավագական ձեռնադրություն Ա. Աստվա-
 ծածին եկեղեցում, ԺԱ—ԺԲ 10:

Ը. ՀՈԳԵՎՈՐ ԾԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Ավարտաճառերի պաշտպանություն և հոգևոր ճեմարանի 1992—1993 ուսումնական տար-
 վա փակման հանդիսություն հոգևոր ճեմարանում, Դ—Ե—Զ 26:
 Հոգևոր ճեմարանի վերաբացման հանդիսությունը, ԺԱ—ԺԲ 74:

Թ. ԿՐՈՆԱ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

Քենթրբերիի Արքեպիսկոպոս Նորին Գերաշնորհություն դուկտ. Ջորջ Քերիի քարոզը Սուրբ
 Էջմիածնի Մայր տաճարում, Դ—Ե—Զ 19:
 Գերաշնորհ Ս. Ծախե արքեպս. Աճեմեանի քարոզը Մայր տաճարում՝ Հոգեգալստեան տօ-
 նին, Դ—Ե—Զ 22:
 Գերաշնորհ Ս. Ծախե արքեպս. Աճեմեանի քարոզը Մայր տաճարում՝ Վարդապետի տօնին,
 Է—Ը 16:
 Ներսես արքեպիսկոպոս Պողոսյանի քարոզը Մայր տաճարում՝ Ա. Աստվածածնի տո-
 նին, Է—Ը 20:
 Անցյալի լուսավոր էջերից (Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյան, Ավետարանն ու աղ-
 քատությունը), ԺԱ—ԺԲ 24:
 Գերաշնորհ Ս. Հովնաթ արքեպիսկոպոս Տերտերյանի քարոզը Ա. Էջմիածնի Մայր տաճա-
 րում, ԺԱ—ԺԲ 31:

Ժ. ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔՈՒՄ

ԴՐՈՖ. ՎԱՐԱԶԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ—Խորան լուսն և հալատի, Ա—Բ—Գ 49:

ԺԱ. ԹԵՄԱԿԱՆ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ—Ս. Ծննդյան տունը Վրաստանի հայոց Ս. Գևորգ

Մայր եկեղեցում, Ա—Բ—Գ 46:

Աթոռակալության հանդիսություններ Քյոլնում, Ա—Բ—Գ 47:

Վիրահայոց թեմում, Է—Ը 24:

Կուսակրոն քառանյական ձեռնադրություն և օծում Իրաքի հայոց թեմէն ներս, Է—Ը 26:

Հաղորդագրություն Սյունյաց թեմից, ԺԱ—ԺԲ 15:

ՎՈՂՈՂՅԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ—Բողոքանովկայի Ս. Սարգիս եկեղեցու օծումը, ԺԱ—ԺԲ 16:

Հաղորդագրություն Ուկրաինայի հայոց հոգևոր հովվությունից, ԺԱ—ԺԲ 18:

ԺԲ. ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ

Աստվածաշունչ Մատյանից, ԺԱ—ԺԲ 21:

ԺԳ. ԳՐԱԿԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԾԻՐԱԶ

Եկեղեցին իմ հայոց, Ա—Բ—Գ 53:

Պիտի հատտա..., Ա—Բ—Գ 55:

ՍԻՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆ—Հոգեհանգիստ (Լուսինե Զաքարյանի հիշատակին), Ա—Բ—Գ 59:

ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

Սուրբ Էջմիածին, Դ—Ե—Զ 36:

Հորդոր, Դ—Ե—Զ 37:

Գարնան անձրև, Դ—Ե—Զ 38:

ԺԴ. ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱԲԷԼ ԱԲԵՂԱՅ—Հայ եկեղեցու սարկառգուհիները կանոնական տեսանկյունից դիտուած, Ա—Բ—Գ 81:

ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ Ա. Վ.—Ազգային ինքնուրույնության գաղափարը դավանաբանական թղթերում, Դ—Ե—Զ 88:

ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ Ա.—Գտչա վանքի Առաքել վարդապետը, Է—Ը 70:

ԳՅՈՒՐՋԻՆՅԱՆ ԴԱՎԻԹ—Քրիստոս անունը հայերեն կայուն քառակապակցություններում, Դ—Ե—Զ 80:

ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ—Ժողովրդական երազանքի խորհրդանիշը, ԺԱ—ԺԲ 65:

ԽԱՌԱՅՅԱՆ ՀԵՆՐԻԿ—Պողոս վարդապետ Տեր-Մարգարյանը Հաղարծնի բարեկորդող, Դ—Ե—Զ 60:

ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ ՍՐԱԴ-ԱՆԴՐԱՆԻԿ—Կուտինահայությունը և նրա մի նորահայտ ձեռագիրը, Դ—Ե—Զ 107:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՊՐՈՖ. ՎԱՐՍՋԴԱՏ—Ծնվել էր ճարտարապետ լինելու համար, ԺԱ—ԺԲ 75:

ՂԱԶԻՆՅԱՆ ԱՐՇԱԼՈՒՅԱ—Նարեկացու գնահատությունը դարերի հոլովություն, ԺԱ—ԺԲ 34:

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ԱՐՏԱՇԵՍ—Թարգմանչաց ավետարանը, Ա—Բ—Գ 105:

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ԿԱՐԵՆ—Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը և քաղաքամայր Անի, Ա—Բ—Գ 119: —Հոռոմոսի վանքի պատմության նոր էջեր (ԺԴ—ԺԹ դդ.), Դ—Ե—Զ 72:—Անի քաղաքի հոգևորականությունը, ԺԱ—ԺԲ 44:

ՄԽԱՏԵՆ ՍԻՓԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅ—Սիրոյ Առաքելը՝ Յովհաննէս, Ա—Բ—Գ 97:

ՅԱՓՈՒԶՅԱՆ ՍԱՐԳԻՍ—Բարգեճ Կյուլետերյան, ԺԱ—ԺԲ 70:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ԵԶՆԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ—Հայ եկեղեցու բրիտոսաբանությունը, Ա—Բ—Գ 60:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՍԼԱՎԱ—Շիկաբար բերդը և շրջակայքի հուշարձանները, Է—Ը 78:

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ Գ. Խ.—Երզնկայի վանքերը, Ա.—Բ.—Գ 135, Է—Ը 41, ԺԱ—ԺԲ 54:

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ՀՐԱԶ ԱՂՎԱՆԻ—Հայ ժողովրդի պայքարն ընդդեմ թաթար-մոնղոլ քոմա-կայների կրոնական հալածանքների, Ա.—Բ.—Գ 155:

ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ ՆՈՒԲԱՐ—Հայկական եկեղեցիներ Ֆրանսիայում միջին դարերում, Ա.—Բ.—Գ 144: —Եզիպտահայ գաղութը Ժ—ԺԲ դարերում և հայկական եկեղեցիները, Է—Ը 55, ԺԱ—ԺԲ 81:

ՔՅՈՍԵՅԱՆ Հ. Հ.—Նորահայտ ճառ Սուրբ Հաղորդության մասին, Ա.—Բ.—Գ 102:— Սուրբ-գրային վկայակոչումները Կորյունի «Վարք Մաշտոցում», Դ—Ե—Զ 39:— «Վկայու-թյունք ի պետս քարոզությանց», Դ—Ե—Զ 50, Է—Ը 29:

ՖԱՆՅԱՆ Զ.—Մի էջ մեր պատմությունից, Ա.—Բ.—Գ 161:

ԺԵ. ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

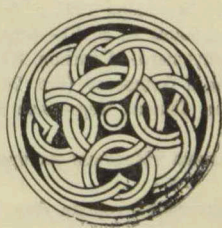
Հոգեշնորհ Տ. Տաթև աղեղայ Յակոբեան, Է—Ը 28:

ԺԶ. ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Հոգևոր երգի մեծ կորուստ, Ա.—Բ.—Գ 56:

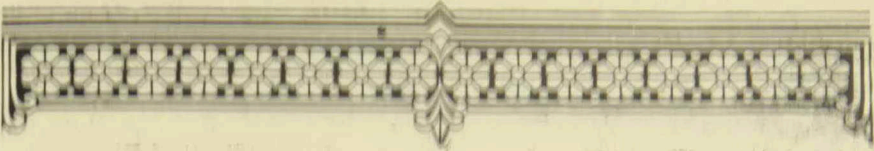
Հանգիստ Հոգեշնորհ Տ. Պողոս վարդապետ Տեր-Նշանյանի, Ա.—Բ.—Գ 167:

«Էջմիածին» ամսագրի յուրաքանչյուր համարի վերջում տրվում են բովանդակության հա-մատոտ թարգմանությունները ռուսերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով:

«ЭЧМІАДЗІН»
ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ ЭЧМИАДЗИНСКОГО КАТОЛИКОСАТА
(НОЯБРЬ—ДЕКАБРЬ 1993 г.)

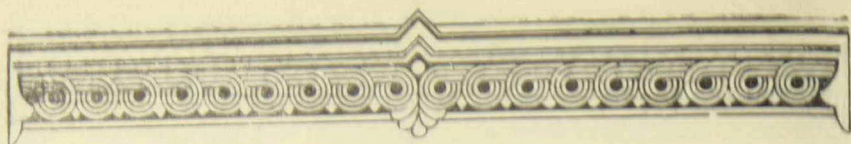
1. Редакционная—О духовности (стр. 3—5).
2. Праздник Св. Степаноса и рукоположения диаконов в первопрестольном Эчмиадзине и престольной церкви Св. Саркиса Араратской Патриаршей епархии, 25 декабря 1993 г. (стр. 6—9).
3. Диакон Апараник Жамкоцян—Диаконское рукоположение в церкви Св. Богородины г. Эчмиадзина, 5 октября 1993 г. (стр. 10—11).
4. Церковная хроника первопрестольного Эчмиадзина за ноябрь—декабрь месяцы (стр. 12—14).
5. Сообщение из Сюникской епархии. Закладка церкви Св. Третьяка. Помещен также отрывок из произнесённого слова предстоятеля епархии (стр. 15).
6. Володя Абрамян—Освящение церкви Св. Саркиса в г. Богдановке (Грузия), 13 ноября 1993 г. (стр. 16—17).
7. Сообщение из армянского духовного викариата Украины. Закладка армянской церкви Св. Григория Просветителя в г. Одессе, 13 ноября 1993 г. Помещено также послание Католикоса всех армян Вааггена I викарию армянской епархии Украины архимандриту Натану Оганесяну, 3 ноября 1993 г. (стр. 18—20).
8. Фрагменты из Библии (Псалмы А, Б, Г) — (стр. 21—23).
9. Из светлых страниц минувшего.—Епископ Каранет Тер-Мкртычян. Помещена одна из проповедей—«Евангелие и бедность» (стр. 24—30).
10. Проповедь архиепископа Ованна Тертеряна в Кафедральном соборе Св. Эчмиадзина (стр. 31—33).
11. Арналуке Казинян—Оценка Нарекаци на протяжении веков (исследование)—(стр. 34—43).
12. Карен Матевосян—Духовенство города Ани (исследование, продолжение следует)—(стр. 44—53).
13. Г. Ж. Степанян—Монастыри Ерзинкильской местности (исследование, продолжение)—(стр. 54—64).
14. Геворг Демирчян—Символ народной мечты. По случаю 120-ти летия записи эпоса «Давид Сасунский» (исследование)—(стр. 65—69).
15. Саркис Инужян—Валлен Кюдесерян (исследование)—(стр. 70—74).
16. Профессор Вардадат Арутюнян—Архитектором быть родился: По случаю 86-ти летия со дня рождения Рафаэля Исраеляна (исследование)—(стр. 75—80).
17. Нубар Тер-Микаэлян—Армянская община Египта в X—XII вв. и армянские церкви (исследование, продолжение следует)—(стр. 81—92).
18. Список напечатанных статей в журнале «Эчмиадзин» за 1993 год (стр. 93—97).

„ETCHMIADZIN“

OFFICIAL MONTHLY OF HOLY ETCHMIADZIN (NOVEMBER—DECEMBER 1993)

1. Editorial—For the spirituality (pp. 3—5).
2. The festival of St. Stephen and deaconal ordination in the Mother See and in the curacy of Patriarchal diocese's church Holy Sarkis, 25-th December 1993 (pp. 6—9).
3. Deacon Andranik Jamgotchian—Deaconal ordination in the Holy Virgin's church of Etchmiadzin, 3-rd October 1993 (pp. 10—11).
4. Divine liturgy services and sermons delivered in the Holy Cathedral and description of church festivities in the Holy See during the months of November—December 1993 (pp. 12—14).
5. Communiqué from the diocese of Syunik, Foundation of Holy Dertad's church. There is also a segment from the address of the primate Bishop (p. 15).
6. Votodya Abrahamian—The consecration of Bugdanovka's (Georgia) Holy Sarkis church, 13-th November 1993 (pp. 16—17).
7. Communiqué from the Armenian spiritual pastership of Ukraine, Foundation of the Armenians' Holy Gregory the Illuminator church of Odessa, 13-th November 1993. It is given also the address of His Holiness Vasken I to the locum tenens of the primate Father Nathan Hovhannissian of Ukraine's Armenians, 3-rd November 1993 (pp. 18—20).
8. Segments from the Bible (Psalms A,B,C) —(pp. 21—23).
9. From the bright pages of the past, Bishop Karapet Ter-Mekertchian, From the sermons of «The Gospel and the poverty» (pp. 24—30).
10. The sermon of Archbishop Hovnan Terterian in the Holy Cathedral of St. Etchmiadzin (pp. 31—33).
11. Arshaluys Ghazinian—The estimation of Narekatzy during the centuries (study) —(pp. 34—43).
12. Karen Mathevossian—The clergy of the city Ani (study, to be continued)—(pp. 44—53).
13. G. Kh. Stepanian—The monasteries of Yerzenka (study continuation)—(pp. 54—64).
14. Gevorg Devrikian—The symbol of popular dreaming. On the occasion of the 120-th anniversary of the writing of Sassoontzi David epical work (study)—(pp. 65—69).
15. Sarkis Vapoodjian—Bahgen Guleserian (study)—(pp. 70—74).
16. Prof. Varazdat Hareutunian—He has been born to be architect. On the occasion of Raphael Isaacian's 85-th birthday (study)—(pp. 75—80).
17. Nubar Der Mikaelian—The Armenian colony of Egypt during the X—XII centuries and the Armenian churches (study—to be continued)—(pp. 81—93).
18. List of the materials printed in the «Etchmiadzine» monthly during the year 1993 (93—97).

„ETCHMIADZINE“
ORGANE OFFICIEL DU SAINT-SIEGE D'ETCHMIADZINE
(NOVEMBRE—DECEMBRE 1993)

1. Editorial: En vue de la spiritualité (pp. 3—5).
2. Célébration de la fête de Saint Etienne et ordination de diacres au Saint-Siège d'Etchmiadzine et dans l'église métropolitaine St. Sarkis d'Erévan (25 décembre 1993) —(pp. 6—9).
3. **Diacre Andranik Jamkotchian**—Ordination de diacres à Etchmiadzine dans l'église de la Sainte Vierge (3 octobre 1993)—(pp. 10—11).
4. Brèves informations concernant la célébration des saintes messes, les sermons prononcés à cette occasion et d'autres cérémonies religieuses qui ont eu lieu dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine au cours des mois novembre-décembre 1993 (pp. 12—14).
5. Communiqué du diocèse de Siounik: cérémonie de la fondation de l'église Saint Tirlidate. (Texte de l'allocution du prélat du diocèse de Siounik prononcée à cette occasion)—(p. 15).
6. **Volodia Abrahamian**—La consécration de l'église arménienne Saint Sarkis à Bogdanovka (Géorgie)—(13 novembre 1993)—(pp. 16—17).
7. Communiqué du diocèse des Arméniens de l'Ukraine: cérémonie de la fondation de l'église arménienne St. Grégoire l'Illuminateur à Odessa (13 novembre 1993). (Texte du message de Sa Sainteté Vasken Ier adressé à cette occasion au Père Natan Hovhannissian, vicaire du prélat)—(pp. 18—20).
8. Extraits de la Sainte Bible (Psaume I, II, III)—(pp. 21—23).
9. De belles pages du passé: reproduction du sermon de l'évêque Karapet Ter-Mekerichian intitulé «L'évangile et la pauvreté» (pp. 24—30).
10. Sermon de l'archevêque Hovnan Terterian, prélat du diocèse des Arméniens du Canada, prononcé dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine (pp. 31—33).
11. **Archalouïs Ghazinian**—L'oeuvre de Grégoire de Narek appréciée au cours des siècles (étude)—(pp. 34—43).
12. **Karen Matévossian**—Le clergé de la ville d'Ani (étude, à suivre)—(pp. 44—53).
13. **G. Kh. Stépanian**—Les monastères d'Erzincan (étude, suite)—(pp. 54—64).
14. **Guévorg Devrikian**—Le symbole du rêve populaire (A l'occasion du 120e anniversaire de la publication de l'épopée «David de Sassoun» (étude)—(pp. 65—69).
15. **Sarkis Yapoudjian**—Babken Gulssérien (étude)—(pp. 70—74).
16. **Prof. Varazdat Haroutiounian**—«Il était né pour devenir architecte» (A l'occasion du 85e anniversaire de la naissance de Raphaël Israélien (étude)—(pp. 75—80).
17. **Noubar Ter-Mikaélian**—La colonie arménienne d'Egypte aux Xe—XIIe siècles et les églises arméniennes (étude, à suivre)—(pp. 81—82).
18. Table des matières publiées dans la revue «Etchmiadzine» au cours de l'année 1993.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ—ի խնդիր ոգեղենի	8
Սուրբ Ստեփանոսի տոմը և սարկավազական ձեռնադրություն	6
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ—Սարկավազական ձեռնադրություն Ս. Աստվածածին եկեղեցում	10
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ—Եկեղեցական քեմ, լուրեր	12
Հաղորդագրություն Սյունյաց թեմից	15
ՎՈՂԴՅԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ—Բողջանովկայի Ս. Սարգիս եկեղեցու օծումը	16
Հաղորդագրություն Ուկրաինայի հայոց հոգևոր հովվությունից	18
Աստվածաշունչ Մատյանից	21
Անցյալի լուսավոր էջերից	24
Գերաշնորհ Տ. Հովնան արքեպիսկոպոս Տերտեքյանի քարոզը Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում	31
ԱՐՇԱՈՒՅՍ ՂԱԶԻՆՅԱՆ—Նարեկացու գնահատությունը դարերի հոլովություն	34
ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ—Ամի քաղաքի հոգևորականությունը	44
Գ. Խ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ—Երզնկայի վանքերը	54
ԳԵՎՈՐԳ ԳԵՎՐԿՅԱՆ—Ժողովրդական երազանքի խորհրդանիշը	65
ՍԱՐԳԻՍ ՅԱՓՈՒՋՅԱՆ—Բարգեն Կյոլեսեքյան	70
ԳՐՈՅ, ՎԱՐՍՋԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ—Ծմվել էր ճարտարապետ լինելու համար ՆՈՒԲԱՐ ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ—Եգիպտահայ գաղութը Ժ—ԺԲ դարերում և հայկական եկեղեցիները	81
Ցանկ «Էջմիածին» ամսագրում 1993 թվականի ընթացքում տպագրված նյութերի	93
«Эчмиадзин» официальный журнал Эчмиадзинского Католикосата	98
«Etchmiadzin» official monthly of Holy Etchmiadzin	99
«Etchmiadzine» organe officiel du Saint-Siege d'Etchmiadzine	101

ԽՍՀՄ-ի Գիտությունների Գերատեսչություն

ԽՍՀՄ-ի Գիտությունների Գերատեսչություն

ԽՍՀՄ-ի Գիտությունների Գերատեսչություն

«ԽՍՀՄ-ի Գիտությունների Գերատեսչություն»

Республика Армения, Ереван, Редакция журнала «Экспонат».
Rédaction de la revue «Exposition», Erevan, Arménie.

Հանձնված է արտատպության 10.12.1998 թ.: Ստացված է արտատպության 11.02.1994 թ.:
Ցուցված է 6,5 մմ-ի + 8 մմ-ի, թուղթ 70×108/16, պատկեր 845:
Մար Արմա Կոմիտեի արտատպ

ISSN 0134—5249